

Stat, nasjon og verneplikt

*En genealogisk analyse av stats-
og nasjonsbyggingen i Norge med fokus
på verneplikten*

Karsten Friis

NUPI-RAPPORT

Nr. 256 Juli 1999

© Norsk Utenrikspolitisk Institutt

ISSN 0804 – 72 35

ISBN 82 7002 087 7

Innholdsfortegnelse

1. INNLEDNING	4
Verneplikt i tusen år?	4
Hvorfor verneplikt?	5
Teoretisk plassering	6
Begrepsavklaring	7
Rapportens struktur.....	8
2. SAMTYKKE SOM POLITISK FUNDAMENT	9
VERNEPLIKTENS LEGITIMITET I DAG	9
Militære behov alene?.....	9
Det juridiske fundament	10
GENEALOGI	11
Generelle vitenskapsteoretiske betraktninger	11
Genealogiens epistemologiske ståsted	15
Konklusjon	21
3. STATEN OG VERNEPLIKTEN	22
DEN DOMINERENDE STATSMAKTEN	23
Militær utskrivning i middelalderen	23
Vilkårlig kongelig tvangsmakt	23
Gryende kongelig, regulert tvangsmakt	24
Oppsummering	26
MOT EN DISIPLINERENDE STATSMAKT	27
Staten får egenverdi.....	27
Ny statsteknikk: “The Scientific State”	28
Ny makt?	30
Ny politisk kunnskap, politisk vitenskap og determinisme	33
Individet som subjekt.	35
Individuell utskrivning: Paternalisme	35
1814 - folkesuverenitet gjennom verneplikt	37
Stillingsretten - liberalismen slutt og overgang til “kollektive frihet”	38
Bare dominans?.....	40
4. IDENTITETSTEORI	42
Nasjonalismens ambivalens	42
Vitenskapsteori og nasjonal identitet	43
Identitetsteori	46
Grenser, liminalitet	48
Identitet som diskurs	49
Lundens “røde tråder”	50
Konklusjon	53
5. ULIKE KOLLEKTIVE REPRESENTASJONER	54
NASJONALE DISKURSER	54

Politisk.....	54
Romantisk.....	55
Realisme og vitenskap.....	56
Politisk kunnskap; “oppfinnelsen” av de nasjonale og internasjonale rom.....	58
Oppsummering.....	60
KONKURRERENDE REPRESENTASJONER.....	60
Klassesamfunn og kategoriske identiteter; politiske Andre.....	60
Bønder som politiske aktører; det moderne Andre.....	61
Skandinaviske menn; de tyske og russiske Andre.....	63
Oppsummering.....	65
KAMPEN OM FORSVARETS IDENTITET.....	65
Forsvaret ikke territorielt forankret.....	65
Kampen om forsvaret.....	66
Forsvaret som nasjonsbygger.....	68
1905: Patriotisme i full blomst.....	69
Nasjonen “født”?.....	70
6. KLASSEKAMP OG SPLITTELSE:.....	71
RE-POLITISERING AV DET NASJONALE.....	71
Stat- og nasjonsbygging.....	72
Slutten på den liberale, passive stat.....	72
Nasjonsbygging.....	73
Økte problemer og skiller: Ulike Andre og ulike Selv.....	74
De borgerlige partier.....	74
Arbeiderbevegelsen og det nasjonale.....	75
Kampen om forsvaret.....	79
Ordensvernene.....	79
Arbeiderpartiet og forsvaret.....	80
Forsvaret i hard vær.....	81
Militærnektning.....	82
Den annen verdenskrig: Symbolenes betydning.....	83
Konklusjon.....	83
7. KALD KRIG.....	85
Forsvaret etter 1945.....	85
“Normaliseringen” av den kalde krigens logikk.....	86
Den kalde krigens idé-logikk: Fra total til totalitær krig.....	86
Positivismens inntog: Internasjonal politisk teori, kunnskap/makt.....	88
Mening: Fiendebilde.....	92
Økende disiplinerte tiltak.....	94
Stats- og nasjonsbygging: Kampen mot kommunistene.....	94
Militærnektning og demokratisering av verneplikten.....	97
Konklusjon.....	99
8. AVSLUTNING.....	101
Litteratur.....	104

1. INNLEDNING

Da lensmann Erik Rosenkrantz på Bergenhus i 1567 utkommanderte en bondehær for å "redde riket Norge" fra svenske styrker som hadde beleiret Akershus festning, ble det mytteri. Bøndene nektet å dra, og fem bondeledere måtte halshugges før de øvrige falt til ro, og styrken kunne reise.

Under Kalmarkrigen på 1600-tallet var de norske bondehærene preget av mytteri og massedesertering, også blant offiserene, noe som gikk kraftig utover kampevnen (Bagge og Mykland 1987:112, 135). Forordningen av 1705 om landmilitsten i Norge avkrevde livstidsdom eller dødsstraff for deserterte soldater (Nåvik 1996:56).

I 1905 derimot, skrev kaptein Angell i stolte ordelag: "Bevis din fædrelandskjærlighed med dit liv" (1905:4). Videre skrev han: "Bedre krig end rive ned en eneste sten af fæstningerne" (1905:59). Ifølge Angell meldte soldater seg til tjeneste i hope-tall, "...og fra Amerika telegrafers der 'If war, call me'" (1905:8). En kvinne sier til Angell: "[J]eg følte mig glad og stolt over at ha to kjække gutter at gi fædrelandet [...] de melder seg sig nok med lyst og glæde" (1905:3).

I 1997 er fremdeles oppslutningen stor. Det er imidlertid ikke lenger nødvendig å ty til svulstige nasjonale vekkelse for å legitimere og gjennomføre det hele. Verneplikten er blitt legitim og institusjonalisert. Militærnektetprosenten ligger på ca. 6-7, og har vært temmelig uforandret de siste 25 år.

* * *

Denne rapporten setter søkelyset på utviklingen av stat og nasjon i Norge. Spørsmålet jeg ønsker å besvare, er hvordan det har seg at vi faktisk finner oss i de restriksjoner og plikter staten pålegger oss. Ved å fokusere på utviklingen av verneplikten og dens historie er formålet å kunne illustrere den generelle utviklingen av statens legitimitet. Utviklingen av oppslutningen om verneplikten henger nøye sammen med utviklingen av oppslutningen om staten. Som vi ser av eksemplene over, har innrulleringen endret form. Mens folk før ble fysisk tvunget inn i militærtjeneste, har de gradvis akseptert det uten særlig tvang. Dette kan sees som en utvikling av utskrivningens legitimitet. Særlig sentralt i dette bildet synes utviklingen av en nasjonal kultur og et nasjonalt fellesskap å være. Dette blir derfor også et sentralt tema i rapporten.

Rapporten har også som mål å demonstrere relevansen, fordelen, eller nytten av en spesifikk vitenskapsteoretisk posisjon, nemlig genealogien. Kort sagt skal jeg søke å vise at genealogiens tilnærming gir viktige innsikter i den nevnte historiske utviklingen. Dermed underbygges også et generelt argument til fordel for genealogi som metode.

Verneplikt i tusen år?

La meg kort utdype disse punktene: Som kontrast til denne rapportens genealogiske posisjon kan en bok som behandler samme emne, være illustrerende. Forsvaret, ved

Vernepliktsverket, ga i fjor ut en bok med tittelen “*Vernepliktens historie. 905-1996*” (Nåvik 1996).

I tittelen og i argumentasjonen ligger en påstand om at verneplikten har eksistert i Norge i over tusen år.¹ Problemet er at en slik historieskrivning kun fokuserer på den juridiske siden ved institusjonen verneplikt. I alle andre henseende blir det problematisk å trekke en så lang historisk linje. Med tanke på de historiske eksemplene over, er det klart at en rent juridisk tilnærming overser noe sentralt, nemlig spørsmålet om politisk legitimitet.² I moderne demokratiske stater er dette en forutsetning for at lovene skal fungere, i det de hviler på en basal grunnkonsensus. Jeg skal vise at en slik konsensus ikke alltid har eksistert, og at den har stadig har endret premisser og innhold. Dette vil være genealogiens poeng. I forhold til mange andre politisk-historiske studier, går imidlertid genealogiens historisering dypere ved at den analyserer de grunnleggende ontologiske forutsetninger³ legitimiteten (i dette tilfellet) hviler på.

Dermed utfordres historiske studier som forutsetter en viss “rød tråd” eller uforanderlig, essensiell kjerne som ikke endres historisk. Satt på spissen kan man si at genealogi erstatter ontologi med historie. Dette blir selvsagt drøftet utførlig utover i rapporten.

Hvorfor verneplikt?

Det er vanskelig å “måle” folks følelser og deres identitet historisk. I dag har man relativt komplekse meningsmålingmetoder i tillegg til folkeavstemninger, som kan gi et relativt godt bilde av strømningene i store folkemasser. Slikt fantes imidlertid ikke før, noe som gjør det vanskelig å underbygge argumenter som forsøker å si noe om folks selvbilde og identitet i tidligere tider. De fleste skriftlige kilder stammer fra de øvre sosiale lag, og er således lite representative for befolkningen som helhet. Lunden (1992) søker å løse dette ved å blant annet å tolke tidligere tiders folkediktning, foruten (som vi skal se i kapittel 5) å argumentere for at bondehærene bidro til å gi de utskrevne bønder nasjonalfølelse. I og med at forsvaret kan sies å ha vært den første statsinstitusjonen synes dette siste å ha noe for seg. Ettersom store deler av “folket” var utskrevne soldater i perioder, er det ikke umulig at dette kan ha hatt homogeniserende effekter. Allikevel har vi ingen statistiske eller andre mål på at en slik effekt faktisk fant sted. Jeg har derfor valgt å vurdere den militære utskrivningen ved å forsøke å si noe om *oppslutningen* om denne. Dersom folk må tvinges, synes det rimelig å anta at “folk flest” ikke støtter opp om utskrivningen, eller ser den som “nødvendig” eller legitim; og motsatt: Hvis folk møter opp med stor entusiasme, og sanksjoner knapt er nødvendig, kan man regne med at utskrivningen regnes som legitim. Med dette som forutsetning og utgangspunkt, kan man stille et mer konkret spørsmål: Hvordan er det sannsynlig at denne endringen av legitimitet har endret og utviklet seg historisk?

Allikevel, bortsett fra å være en tidlig statsinstitusjon, er verneplikten egentlig en særlig relevant institusjon? Er den ikke egentlig ganske perifer i det moderne samfunn? Jeg vil snarere hevde det motsatte. Verneplikten berører helt sentrale sider ved

¹ Noe som er en helt vanlig antagelse. Også i NOU 51 (1979:48) skrives vernepliktens historie tilbake til folkevandringstiden og Gulatingsloven.

² *Legitimitet* vil si at noe er lovlig, det at noe er rettferdig eller moralsk forsvarlig (Bokmålsordboka 1986). I og med at fokuset her er politisk legitimitet, er det ikke det juridiske som er poenget, men snarere oppfattelsen av rettferdighet og forsvarlighet i vid forstand.

³ For definisjon av ontologi, se fotnote 2, kapittel 2.

den moderne norske staten, samtidig som den er helt spesiell. Dette skyldes spesielt to forhold:

For det første er verneplikten en *ekstrem* institusjon. Med det mener jeg at dens grunnleggende formål er forberedelse til krig, altså at soldatene om nødvendig skal drepe, og samtidig risikere å bli drept hvis situasjonen tilsier det. Andre borgerplikter som jury- og skatteplikt kan vanskelig sidestilles med dette. Med et slikt offer kan verneplikten være en god indikator på uroligheter og oppsplitting i et samfunn som går på bekostning av en grunnkonsensus. Manglende oppslutning om verneplikten kan dermed være en indikator på manglende eller synkende oppslutning om andre samfunnsinstitusjoner.

For det annet er verneplikten svært symbolsk forbundet med *nasjonen*. Ideen om at “folket forsvarer seg selv” er sentral. Verneplikten representerer hele den moderne nasjons fundament; den avviser profesjonelle soldater og forutsetter et borgerlig fellesskap der hvert enkelt individ, hver kropp, også symboliserer statens kropp. Nasjonen det er oss innenfor grensene, og de vil vi passe på selv. Andre samfunnsoppgaver kan gjerne overlates til profesjoner, men ikke den fundamentale, grunnleggende beskyttelsen. Det ligger med andre ord stor symbolikk i verneplikten. Den kan dermed kobles til den norske identitet, vårt kollektive selvbilde.

Verneplikten er derfor en svært sentral institusjon i dagens samfunn, kanskje ikke så mye på grunn av hva den gjør, men snarere ved at den representerer møtet mellom staten og nasjonen. Hele prinsippet om nasjonalstaten er dermed nedfelt i verneplikten. Fokuset på verneplikten er derfor bevisst, ettersom det berører kjernen av hva politisk teori og statsvitenskap dreier seg om. Dette betyr at analysen av vernepliktens historiske legitimitet dermed også handler om nasjonalstatens legitimitet.

Teoretisk plassering

Nordby (1995) klassifiserer tidligere historiske arbeider om stat- og nasjonsbygging i Norge etter tre kriterier: for det første tematisk bredde, for det annet teoretisk plattform, og for det tredje holdning til studieobjektet. Innenfor et slikt skjema kunne denne rapporten for det første klassifiseres som hovedsakelig på *sektornivå* (i motsetning til et individuelt- eller multinivå), men med implikasjoner på andre sektorer, nemlig stats- og nasjonsutviklingen generelt. Rapporten gaper dermed høyt ved at den har ambisjoner om å kunne si noe generelt om samfunnsutviklingen over hele perioden. For det annet vil den ha en aktiv teoribruk, men en annen enn de variasjonene Nordby (1995:184) bruker i klassifiseringen av tidligere norsk historisk forskning (positivisme, marxisme eller anti-teoretisk empirisme). En genealogisk metode som denne vil muligens kunne kalles post-strukturalisme, men slike navn er alltid noe uklare og problematiske.⁴ For det tredje har jeg ingen eksplisitte normative målsetninger med denne studien, uten at jeg dermed er naiv og tror at jeg forholder meg nøytral til materien. Ved å problematisere statens og vernepliktens politiske legitimitet ved å historisere den, kritiserer jeg selvsagt samtidig dagens debatt for å være for lite oppmerksom på den historiske utviklingen, de store endringene som har funnet sted, og for tendensen til å tillegge historien “røde tråder” eller logiske, progressive utviklinger.

⁴ Få filosofer og samfunnsvitere liker å sette slike merkelapper på seg selv. Allikevel er det forholdsvis vanlig å kalle genealogi for post-strukturalisme. Se ellers kapittel 3 foruten Dreyfus & Rabinow (1982).

De fleste analyser av den nasjonale utvikling i Norge har vært foretatt av historikere. Et viktig unntak er Rokkan (1970, 1987) som laget en svært ambisiøs europeisk modell for stat- og nasjonsbyggingsprosessene. Store modeller blir ofte svært teoretiske og generelle, noe også Rokkans modeller er, men de har også fått empirisk støtte fra historisk-empiriske arbeider (Nordby 1995:183). Rokkan opererer imidlertid med formal definisjon av nasjonsbygging, nemlig relativt kvantifiserbare størrelser som standardisering av språk og kultur, deltakelse i valg osv. Hans epistemologiske⁵ og metodologiske tilnærming til materialet gikk da også hovedsakelig gjennom tidsdatabaser og sammenligning av dette (Rokkan 1970:67f). Spørsmål av mer kvalitativ art bli dermed urørt, som spørsmål om aktører, maktforhold, ideologi osv. (Nordby 1995:83). Denne rapporten har også nødvendigvis en mer teoretisk og samfunnsvitenskapelig tilnærming enn de fleste historiske analyser. Til forskjell fra Rokkan vil jeg imidlertid søke å analysere de kvalitative spørsmål rundt stat- og nasjonsutviklingen, og vil derfor metodologisk bevege meg nærmere historikerne og hermeneutikken ved å legge vekt på fortolkning og ikke-kvantifiserbar data. Jeg kommer tilbake til dette i kapittel 3. Tittelens lille hentydning til Rokkan (1987) innebærer ikke annet slektskap enn det samfunnsvitenskapelige utgangspunkt. Denne rapporten inntar en noe annen posisjon og en noe annen problemstilling enn Rokkans uten nødvendigvis å være i konflikt med denne.

Som følge av den teoretiske ambisjonen i rapporten vil jeg også bringe på banen en del begreper som i liten eller ingen grad tidligere har blitt brukt i samme betydning som her. Selv om betydningen av disse begrepene skulle bli klare i løpet av rapporten, er det allikevel på sin plass å foreta en innledende begrepsavklaring.

Begrepsavklaring

Det første, overordnede begrepet er *disiplinering*. Begrepet stammer fra Michel Foucaults bok *Discipline and Punish* (1977). Det dreier seg ikke om militær disiplin, men snarere en generell karakteristik av det moderne vestlige samfunnet, “the disciplinary society”. Foucaults argument er at samfunnet i mange henseender har endret styringsteknikk. Før møtte man pest, kriminelle eller krig med ekstraordinære disiplinære innskjerpelser. Ved pest sperret man for eksempel av bydeler, begrenset trafikken, og skapte orden. Kriminelle ble torturert, puttet i gapestokk eller fikk andre fysiske avstraffelser. Som vi så vidt har sett var fysisk avstraffelse vanlig også i hæren. Den moderne formen for disiplin, på den annen side, innebærer i større grad offentlig overvåkning og kontroll. Dette foregår kontinuerlig og på en rekke områder, men også i form av mer selvpålagte eller samfunnsmessige, sosiale restriksjoner. Utbredte holdninger, “normaliteter”, tradisjoner osv, kan også sees i et slikt lys. Jeg vil forsøke å argumentere at også det norske samfunnet har gjennomgått en slik utvikling, og at disiplinering har vært, og fortsatt er, en fruktbar innfallsvinkel til forståelsen av det moderne samfunnet, i det minste i forbindelse med denne rapportens problemstillinger.

Disiplineringen er hos Foucault nært knyttet opp til *makt*. Han ser makt som en skapende og produktiv prosess, ikke repressiv og hemmende, slik makt normalt for-

⁵ Epistemologi vil si læren om kunnskap, dens definisjoner, variasjoner, kilder og avgrensninger (The Fontana Dictionary of Modern Thought 1995:279). Epistemologi kan noe enkelt sies å være de valg som (ofte ubevisst) gjøres før man velger metode.

stås. Et slikt produktivt maktforhold finnes blant annet i koblingen mellom kunnskap og makt, for eksempel i vitenskapen, som vi skal se senere. Et annet sentralt begrep i rapporten er *avpolitisering*. Dette hører sammen med maktbegrepet og henspeiler på en *normalisering*prosess, i den forstand at de politiske aspektene forsvinner. Kultur bli for eksempel ofte regnet som avpolitisert ved at den er nøytral i en politisk betydning. I praksis vil det selvsagt ligge politiske spenninger også i kulturelle uttrykk, men de kan være godt skjult. Disse definisjonene vil bli utdypet i rapporten.

Det siste begrepet som er sentralt hos Foucault er *diskurs*. Dette begrepet benyttes på en rekke ulike måter. Det er derfor viktig å påpeke at diskurs i Foucaults betydning ikke kun har en språklig referanse, som for eksempel en tale-handling eller diskusjon. Det er heller ikke en rent idémessig tradisjon eller formasjon som motsetning til en materiell. Foucaults forståelse av diskurs er viere, da den tar opp i seg materielle sider også. Å analysere en diskurs vil si å "...analysere hele... nettverket av utsagn, hjelpemidler, praksiser og institusjoner..." (Scaanning 1996:63). Eksempelvis vil "den nasjonale diskurs" i denne rapporten innebære både kulturelle, politiske, vitenskapelige og andre strømninger som fungerer nasjonsbyggende.

Dermed skulle rammen være lagt. Avslutningsvis vil jeg gi et riss av rapportens oppbygning og struktur.

Rapportens struktur

Rapporten vil, med utgangspunkt i dens doble målsetning, være strukturert på følgende måte:

Kapittel 2 vil legge det teoretiske grunnlaget for rapporten. Det vil argumenteres for at det politiske samtykket staten hviler på, må studeres historisk, og at genealogi er en egnet metode til det. Dette forutsetter en vitenskapsteoretisk og historisk-epistemologisk diskusjon som klargjør forskjellen mellom genealogi og andre samfunnsfaglige tilnærminger og historiske epistemologier. Grunnen skulle da være lagt for å gå inn på den empiriske analysen som omfatter de resterende fem kapitlene.

Kapittel 3 må, for å vise endringen og utviklingen, trekke trådende helt tilbake til de første militære utskrivninger i Norge. Hovedvekten ligger på statsmaktens funksjon som var preget av dominans og vilkårlighet. Fra 1700-tallet av kom nye teknikker inn og vi får en gryende disiplinering. Derfor må også ulike maktteorier diskuteres for å vise hvordan Foucaults maktsyn er fruktbart for å forstå denne prosessen. Deretter vil jeg vise hvordan ulike politiske teorier som kunne legitimere statens økende kontroll direkte over innbyggerne oppstod, teorier der blant annet forholdet mellom liberal frihet og paternalisme stod sentralt. Løsningen, om man kan kalle det det, vil jeg hevde kom med folkesuverenitetsprinsippets innpass i diskursen, der man kunne legitimere en slags "kollektiv frihet". Dette knytter an til et sentralt tema i resten av kapitlene, og det er betydningen av kollektiv identitet i dette problemkomplekset.

Kapittel 4 er relativt teoretisk, ved at ulike syn på spesielt nasjonal identitet diskuteres. Jeg støtter meg til Andersons (1991) tilnærming, men hevder at den må suppleres med andre elementer fra identitetsteoriene, som betydningen av forholdet Selv/Andre. I den forbindelse kritiserer jeg også Lunden (1992) som også har skrevet om norsk nasjonal identitet ut fra Smiths (1983, 1991) teorier. Disse, argumenterer jeg, har alvorlige svakheter som Andersons teori unngår.

I *kapittel 5* vil jeg forsøke å anvende teorien fra kapitlet før. Jeg skal dels argumentere for betydningen av å trekke grenser mot Andre i nasjonsbyggingen, dels søke å vise at det som gjorde den nasjonale identitet så sterk var at den ble avpolitisert, ikke minst gjennom vitenskapen. Andre diskurser, som skandinavismen og lokale og politiske grupperinger, feilet ved at de ikke klarte dette i samme grad. Forsvarets identitet er sentral i dette. Når ble forsvaret sett på som “norsk” i betydningen en nasjonal-territoriell forsvarer? Ikke før nærmere 1900, vil jeg hevde, uten at det betyr at nasjonen dermed var “født”, eller forsvaret skulle forbli representert som felles og nasjonalt.

Som *kapittel 6* vil vise, fikk mellomkrigstidens politiske turbulens også effekter på synet på forsvaret. Arbeiderpartiet og arbeiderbevegelsen så ikke seg selv som en del av det nasjonale, og forsvaret ble sett som en del av den “herskende klasse”. Verneplikten hadde dermed liten legitimitet. Dette endret seg rett før krigen; for det første ved at Arbeiderpartiet og arbeiderbevegelsen selv endret identitet og ble mer “nasjonale”, for det andre ved at de samtidig fylte de nasjonale symbolene med en ny mening.

Kapittel 7 handler om den kalde krigen. Da ble identitetsspørsmålet sementert det var liten tvil om hvem som var Selv og hvem som var Andre, både nasjonalt og internasjonalt. Fiendebilde var sjeldent klart. Staten ble enda mer aktiv og Arbeiderpartiet representerte nasjonen i store deler av perioden. Igjen er avpolitisering et nøkkelord, gjennom at den kalde krigen ble sett på som en “normaltilstand”, også i vitenskapen. Som følge av dette ble verneplikten praktisert bredere enn før, og hadde jevn oppslutning under hele perioden.

Kapittel 8 er et konklusjonskapittel.

2. SAMTYKKE SOM POLITISK FUNDAMENT

Som vi så i rapportens innledning, har statsmaktens funksjon og legitimitet endret seg gjennom historien. Fra å være en fysisk maktorganisasjon som tvang folk til å tjenestegjøre for seg, har den senere oppnådd legitimitet som gjør slike tvangsmidler unødvendige. Graden av, eller formen for statlig legitimitet, har dermed endret seg historisk. I det følgende vil jeg legge fram den teoretiske rammeverket som jeg vil bruke til å analysere denne utviklingen, nemlig genealogien. Før det vil jeg imidlertid kort, gjennom verneplikten som eksempel, vise hvorfor vi må studere selve det grunnleggende samtykket, og ikke kan stoppe på et militært-rasjonelt eller et juridisk nivå for å forstå statens legitimitet.

VERNEPLIKTENS LEGITIMITET I DAG

Militære behov alene?

Er verneplikten kun et nødvendig svar på et pragmatisk spørsmål om effektivt forsvar, eller er det forutsetninger som ligger under?

Historisk erfaring tilsier at et land kan bli angrepet av et annet land. Norge har opplevd dette før, og kan oppleve det igjen. Hva enn grunnene er til slike kriger, så kan ingen avvise et slikt scenario i en eller annen form også i fremtiden. Det er med andre ord snakk om en *trusseloppfatning*. Hadde man ikke hatt en slik frykt, ville selvfølgelig hele forsvarstanken vært fraværende. Det at det foreligger en trusseloppfatning forklarer oss imidlertid ingen ting om hvorfor den skal møtes med et *vernepliktsforsvar*, bare at det trengs et forsvar av en eller annen art.

Vi må derfor søke svaret innenlands. Forsvarskommissjonen av 1990s rapport fra 1992 (NOU 1992:12) har et avsnitt om verneplikt. Det gir oss en eksplisitt forklaring på hvorfor verneplikt er en nødvendighet i Norge:

“2.1.6. Allmenn verneplikt

Prinsippet om allmenn verneplikt er nedfelt i Grunnloven, og forsvaret av landet er i utgangspunktet en grunnleggende rett og plikt for enhver mannlig norsk statsborger. Ordningen gir en bred kontaktflate mellom Forsvaret og samfunnet forøvrig, og bidrar således til at store deler av befolkningen får kjennskap til forsvarsspørsmål. [...]

Allmenn verneplikt har vært begrunnet ut fra rent militære behov. Den lave befolkningstettheten har gjort det nødvendig for Norge å basere seg på et mobiliseringsforsvar, og det har vært mulig å etablere en betydelig større styrke enn hva som kunne vært oppnådd gjennom oppsetninger bestående kun av vervet personell.”(NOU 1992:12:22)

Verneplikten begrunnes altså ut fra *militære behov*. Det forutsettes at den mannskapsmengde som er påkrevet bare kan realiseres gjennom et vernepliktsystem. Dette er et argument av militærteknisk karakter, og derfor

noe utenfor fokuset her.⁶ Selv om man aksepterer dette som en rasjonell løsning på et militært behov, har vi allikevel fremdeles ikke fått noe svar på hvordan verneplikt er *mulig* som en løsning på et slikt problem. Vi må med andre ord søke videre enn til de rent militære behov, enten det skyldes ekstern trussel eller intern geografi. Hvordan er det mulig å avkreve verneplikt av alle norske menn?

Det juridiske fundament

Det umiddelbare svaret er selvfølgelig juridisk, slik det også står i sitatet over. Verneplikten er nedfelt i Grunnlovens § 109, som lyder: “Enhver Statens Borger er i Almindelighed lige forpligtet til i en vis Tid at værne om sit Fædreland, uden Hensyn til Fødsel eller Formue”. Denne har siden blitt fulgt opp av en rekke vernepliktslover og etterhvert siviltjenestelover.⁷

Man er med andre ord *forpliktet* til å la seg innrullere. I sitatet over fra Forsvarskommisjonen finner vi også dette. *Plikt* henviser til de juridiske plikter (i Grunnloven). *Rett* derimot kan tolkes både som en juridisk rett (at kvinner kan la seg verve, for eksempel), men også som en politisk rett all den stund man i det hele tatt har en mulighet til å “verne”, men dette utdypes ikke. Juridisk sett stiller dermed verneplikten på linje med andre borgerplikter, som juryplikt og skatteplikt.

Her stopper også de fleste analyser. Stortingsmeldingene og den offentlige utredningen⁸ er hovedsakelig opptatt av å tolke §109, for eksempel med hensyn til kvinners plass og militærnekting.

Den legitimiteten Grunnloven igjen hviler på, forblir imidlertid urørt. *Hvorfor* kan Grunnloven kreve allmenn verneplikt? Spørsmålet blir dermed politisk. Hvilke politiske prinsipp hviler Grunnloven på? Svaret synes å være *staten*. Spørsmålet blir dermed ikke hva staten *er*, men vel så mye hva som igjen *legitimerer* den. Kan vi legitimere staten, kan vi legitimere Grunnloven og verneplikten også.

Det synes naturlig å påke på samfunnets grunnkonsensus når man skal forklare statens legitimitet. En grunnkonsensus er altså en delt oppfatning om de grunnleggende politiske spilleregler og oppslutning om de sentrale institusjoner i landet. Det er et form for verdifelleskap, et politisk samtykke. Det er imidlertid ikke slik at et slikt samtykke alltid har vært det samme. Det har oppstått i en historisk periode, og det er i satdig utvikling og endring. Vi må derfor søke å analysere hvordan eventuelle samtykker oppstår. Det betyr at samtykket ikke er noe som er gitt, men som til stadighet må *produseres*, skal samfunnet holde sammen. Kanskje samtykket hviler på et nettverk av utsagn, praksiser og institusjoner som hele tiden er i endring? Kanskje de til sammen utgjør en flytende plattform som skaper *nasjonen* Norge, som gir den mening? En slik tilnærming åpner for et studie av *endring*, av hvordan for eksempel dette “plattform-nettverket” stadig utvikler seg og tilpasses. Man slipper å forutsette en essens. Det betyr at man åpner for en mer *dynamisk* forståelse av et sam-

⁶ Se ellers Ulriksen (1996) for en kritikk av dette argumentet.

⁷ Den gjeldende i dag er av 17 juli 1953, med senere tillegg.

⁸ NOU 1979:51, St.meld.nr 70 (1983-84), 27 (1988-89), og 22 (1995-96).

funn og dets tilblivelse, i stedet for å søke dets evige fundament. I såfall må analysen kunne håndtere dette, ved å unngå å søke etter *noe som helst som gitt*, men heller fokusere på hvordan denne produksjonen av mening, av objekt, av nettverk foregår. Til dette synes genealogien velegnet.

GENEALOGI

Vi må altså søke å forstå statens politiske fundament historisk. Man må forsøke å se hvordan dette fundamentet har oppstått og utviklet seg gjennom tiden. Jeg skal i det følgende vise hvordan genealogi kan være en nyttig metode i et slikt øyemed ved å diskutere dens generelle vitenskapsteoretiske plassering og epistemologiske fortrinn sett i forhold til andre (samfunnsvitenskapelige og historiske) tilnærminger.

Genealogi er en form for historisk analyse som ble introdusert av Friedrich Nietzsche i *Moralens genealogi* ([1887] 1969). Den er senere videreutviklet, spesielt av Michel Foucault. Genealogier gjøres på mange måter, det finnes ingen entydig, metodologisk "oppskrift". Nietzsche eller Foucault skrev selv aldri noe "teorikapittel", så andre har forsøkt å "rulle opp" deres oppbygning og logikk i etterkant. Det finnes etterhvert en stor mengde litteratur som både søker å oppsummere, tolke og kritisere disse metodene.⁹ Denne litteraturen er selvsagt ikke entydig. Allikevel skulle det være mulig å si noe generelt om genealogi, da dette egentlig ikke bare er en metode, men også en vitenskapsteoretisk utfordring av både tradisjonell samfunnsvitenskap og historie. La meg derfor begynne med en klargjøring av den vitenskapsteoretiske retningen genealogien kan plasseres innenfor, før jeg argumenterer for genealogiens fortrinn i forhold til andre historie-epistemologier. Deretter vil jeg diskutere ulike syn på makt og argumentere for Foucaults maktsyn og koble det til noen etiske betraktninger som også påpeker genealogiens, og denne rapportens, kritiske "brodd".

Generelle vitenskapsteoretiske betraktninger

Forklaring og forståelse

Filosofen von Wright (1971) deler samfunnsvitenskapen inn i to hoved-"tradisjoner", henholdsvis den forklarende ("galileiske") og den forstående ("aristoteliske"). Den første retningen søker å forklare sosiale fenomen gjennom kausallover og prediksjon, og kan kobles til det som siden Comte har blitt kalt *positivisme*. Her ser man ingen grunnleggende forskjell på samfunnsvitenskapen og naturvitenskapen, men søker i stedet å danne en enhetsvitenskap etter naturvitenskapens grunnleggende prinsipper (von Wright 1971:4). Skillet mellom subjekt og objekt, mellom kunnskap og verdier/normer regnes som absolutt. Man hevder med andre ord å kunne

⁹ Se bl.a.: Dreyfus og Rabinow (1982), Szokolczai (1993), Beronius (1991), Visker (1995), og Flyvbjerg (1991).

finne “objektiv” kunnskap (Smith 1996). Denne tradisjonen har mange variasjoner og retninger, og har møtt massiv kritikk fra flere hold. Det skal imidlertid ikke fokuseres på denne debatten her. I stedet skal jeg ta utgangspunkt i von Wrights andre “tradisjon”, nemlig den forstående.¹⁰ Til forskjell fra forklaringen har man her å gjøre med en mer psykologisk tilnærming. Forskeren skal foreta en “...re-creation [...] of the mental atmosphere, the thoughts and feelings and motivations, of the objects of his study” (Simmel, sitert i von Wright 1971:6). Man går dermed inn for en refleksiv forståelse fremfor en induktiv generalisering basert på observasjon og eksperiment (von Wright 1971:8).

Hermeneutikken har dermed ofte vært denne retningens hovedinnfallsvinkel. Her er de store generaliserende idealer forkastet til fordel for en *tolkning*. Gjennom begreper som den “hermeneutiske sirkel” søker man å trekke inn fortolkerens og kontekstens betydning for resultatet man kommer frem til. Positivismens skille mellom subjekt og objekt blir dermed problematisert og avvist. Subjektet (forskeren) vil alltid farge resultatet. Dermed blir også skillet mellom “er” og “bør” problematisert, slik at både subjektets kontekst og verdier trekkes inn i resultatet.

Selv om dette innebærer en større selv-bevissthet, så har også hermeneutikken sine svakheter. Den aktørbaserte hermeneutikken (*Verstehen*-tradisjonen), på den ene siden, er opptatt av aktørenes motiver og intensjoner. De bygger blant annet på den psykologiske tilnærmingen von Wright nevner. Problemet er imidlertid at denne er så fokusert på aktørene at den har vanskeligheter med å tolke samfunnsmessige praksiser. Man kan heller ikke svare på spørsmål av typen “Hva er effekten av det aktørene gjør?” ettersom man kun fokuserer på aktørene og deres mening. “Den dype hermeneutikk”,¹¹ på den andre siden, som forsøker å bøte på den aktørbaserte hermeneutikken, hevder at mening ofte ligger utenfor individets rekkevidde, slik at den dype hermeneutikken må klarlegge den underliggende meningen utenfra. Den virkelige meningen er skjult av de dagligdagse, men disse kan avsløres for eksempel gjennom (i Freuds tilfelle) traumer. Kun ved å erkjenne disse sannheter kan aktøren bli fri (Flyvbjerg 1991:95).

Begge disse metodene gir selvsagt innsikter, men de har også sine svakheter. For det første er det ikke mulig å finne noen endelig underliggende mening som ligger der og “venter” på å bli avslørt. Like lite som det finnes en “endelig” bibeltolkning finnes det en endelig tolkning av noen annen tekst eller sosial hendelse. Under enhver tolkning finnes en annen tolkning, det finnes ingen endelig mening: “The more one interprets the more one finds not the fixed meaning of a text, or of the world, but only other interpretations” (Dreyfus og Rabinow 1982:107). Problemet er i prinsippet det samme som mellom liberalismen og kommunitarismen, nemlig ideen om at man trenger en ontologi, en “siste tolkning”.

¹⁰ Selv om denne posisjonen også innebærer en kritikk av den forklarende, ved at den påviser at en kausallov må være universell for å være gyldig forklaring, noe som i praksis er umulig i samfunnsvitenskapen. Se von Wright (1971:19) og Thune (1997:20f).

¹¹ Ricoeurs “hermeneutics of suspicion” er et eksempel på slik teori, det samme kan sies om Freuds teorier (Flyvbjerg 1991:95f, Dreyfus og Rabinow 1982:123).

For det annet vil en hermeneutiker som letter etter en “endelig” sannhet, glemme makten i dette, ettersom man ikke ser at man på den måten bidrar til å opprettholde eller privilegere en tolkning over andre ved at man ser sin posisjon som nøytral eller “utenfor” (Dreyfus og Rabinow 1982:180). Jeg kommer tilbake til maktproblematikken nedenfor.

Post-positivisme

Hvis man skal karakterisere de post-positivistiske epistemologiene så må det være at de alle tar høyde for de ovennevnte problemene. De bygger videre på hermeneutikkens selvbevissthet, og ser også vitenskap hovedsakelig som fortolkning.¹²

Kunnskap og sannhet ses på som lokale størrelser. Det vil si at enhver viten er perspektivbundet, og dermed subjektiv eller sann ut fra gjeldende kontekst. Dette begrunnes ved å påpeke at all menneskelig kunnskap er *symbolsk*. Det vil si at vi, når vi skal kommunisere med hverandre om verden omkring oss, enten det er natur eller sosiale hendelser, så gjør vi det gjennom forenkling. Enten vi snakker, skriver, tegner, maler, danser eller synger, så klarer vi aldri å gjenskape det vi vil formidle fullstendig. Det er nettopp denne evnen til å abstrahere, systematisere og generalisere som gjør menneskelig kommunikasjon unik. Vi kan kommunisere gjennom et sett symboler som vi kjenner igjen og som gir oss mening. Hvis vi holder oss til språket, er det klart at ordet “ku” ikke gjenspeiler en ku ett hundre prosent. Da ville vi trengt like mange ord som det er kuer. Det vi gjør gjennom språket er dermed å systematisere tilværelsen, skape en forståelig orden.

Når samfunnsvitenskapen søker å studere menneskelig samhandling, så er det nettopp denne kommunikasjonen som er fokuset, ikke den “virkelighet” språket eller symbolene forholder seg til. Vi forsøker å sammenligne ett fenomen med et annet, relatere det til et annet fenomen for dermed å forstå det. Dermed er det ikke fenomenets “vesen” vi finner, fordi sammenligningen bygger på våre tolkninger av dem. Det er i de symbolske tolkningene vi finner likheter og forskjeller. Kort sagt: “Mänsklig kunskap är symbolisk kunskap” (Beronius 1991:14).

Ut fra dette blir ikke den tradisjonelle debatten i filosofien mellom rasjonalister og empirister så sentralt. All viten er *re*-presentert gjennom symboler og kommunikasjon. Om den verden vi representerer “virkelig” finnes blir dermed ikke så interessant, så lenge all kunnskap må gjennom et menneskelig medium. Det er *der* vi studerer det, i diskursen¹³ eller

¹² Hermeneutikken har mange varianter og avarter, og den selvproblematiserende debatten pågår kontinuerlig (Gilje og Grimmen 1995:kap 7). Det er derfor noe enkelt å skille post-positivisme fra hermeneutikk, ettersom de ofte er fullstendig på linje. La meg derfor fremholde at den grense som trekkes her er til en klassisk og mindre selvrefleksiv hermeneutikk som søker en “endelig” mening.

¹³ Jeg minner om definisjonen av diskurs i innledningskapittelet, der det ble påpekt at diskurs i Foucaults betydning også innebærer “materielle” ting som institusjoner og praksiser. Dermed faller ikke Foucault for den kritikken som har blitt reist som hevder at post-positivister, og av disse spesielt post-strukturalister, er alt for opptatt av den språklige konstitueringen av virkeligheten mer eller mindre uavhengig av den materielle. Nå vil det være et typisk post-strukturalistisk poeng at

språket eller handlingene eller hvordan vi velger å avgrense vårt studieobjekt. Såkalte korrespondanseteorier avvises dermed, fordi de hevder at ordet gjenspeiler objektet og ikke i tilstrekkelig grad påpeker skillet mellom den sosiologiske analysen og det sosiale, historieskrivning og historie, virkelighet eller tanker om virkeligheten (Beronius 1991:30).

På denne måten skiller ikke samfunnsvitenskapen seg vesentlig fra kunst eller litteratur. Det er alt sammen tolkninger av våre omgivelser. Også en fiksjon kan gi oss kunnskap, gjennom miljø- stemnings- og epokeskildringer. God krim kan gi oss gode skildringer for eksempel av menneskelig psykologi, kunnskap som kan være "sann" ut fra gjeldende standarder, som for eksempel politifolk ville nikke anerkjennende til. Det som skiller samfunnsvitenskapen fra kunsten, er forutsetningen om at vitenskapen baserer seg på noe som virkelig har inntruffet, eksistert eller eksisterer. Man kan ikke dikte opp det fenomenet eller den hendelsen man studerer.

Whites (1987) distinksjon mellom *facts* og *events* kan være hjelpsom for å klargjøre dette. *Facts* er de fysiske realiteter som alle er enige om, for eksempel at jeg sitter her nå.¹⁴ *Events* derimot, er *tolkningen* av disse facts, og det er den som ikke kan løsrives fra kontekst. Kunnskap er altså ikke *lik* objektet, men *om* objektet. "[A]tt bedriva sociologi är inte en fråga om att addera fakta, utan om att *arrangera* dem, och därvid *skapa* ett begripligt sammanhang." (Beronius 1991:17) At all viten er perspektivbundet betyr bare at man må begrense de universelle aspirasjonene. Det betyr imidlertid også at de klassiske vitenskapsidealene som bygger på universell viten bør vike plassen for tilnærminger som søker å ta utgangspunkt i kontekst.

Etter et slikt resonnement kommer ofte følgende svar: - Post-positivismen må lede til relativisme og nihilisme (f. eks. Østerud 1996, 1997). En slik innvending er et eksempel på den såkalte "Kartesianske Angst" (Flyvbjerg 1991:41), frykten for at vitenskap og fiksjon flyter over i hverandre, at turisten blir like betydningsfull som sosialantropologen, at historien og fortellingen blir likestilte, kort sagt at "anything goes".

Det er mange svar på en slik påstand, la meg kun ta det mest sentrale. For det første, som nevnt, er *diktning* fortsatt ikke akseptert som vitenskap. Man må grunne sine studier i en oppfatning av en hendelse, et *fact*.

For det annet, post-positivistisk argument hevder ikke å være de *eneste* som er kontekstavhengig. Også positivismen er det. Derfor kan ikke en positivist hevde å sitte på *mindre* relativ viten enn en post-positivist. Alle samfunnsfag og -analyser har relative utgangspunkt og forutsetninger. Skillet mellom subjekt og objekt er like problematisk for alle. Dermed er det fundament en slik kritikk rettes fra fiktiv. Vi er alle perspektivbundet.

selve dikotomien mellom det ideelle og det materielle er problematisk ettersom også det materielle må formidles sosialt. Dermed tilbakevises en slik kritikk.

¹⁴ Selv om det også kan være et problematisk utgangspunkt. Også "facts" er resultat av et perspektiv, ved at man velger ut visse temaer og ikke andre osv. Fakta finnes ikke "i seg selv", de finnes bare sammen med tolkninger, som gjør det til fakta "for oss" (Beronius 1991:kap. 6). Allikevel er det sjelden debatten går over "facts", de aller fleste er for eksempel enige om at Holocaust fant sted, men ikke hvorfor, hvordan osv. ("event").

For det tredje er ikke relativismen en reell fare. Å *problematisere* en sannhet er ikke det samme som å si at det ikke finnes noe sannhet (Scaanning 1992:23). Denne dikotomi-tankegangen er hos enkelte ganske fastgrodd, og mange post-positivistiske prosjekter har nettopp vært å påpeke urimeligheten i denne logikken.¹⁵ All kunnskap er perspektivbundet, og den selvbevisstheten det innebærer for forskeren, er viktig. Det betyr på den ene siden ydmykhet overfor alternative perspektiv, og det betyr også at man i større grad skulle problematisere eget ståsted. Giddens' begrep "den doble hermeneutikk" påpeker dette. Ikke bare er de objektene vi studerer selvfortolkende subjekter, men også vi som forskere er del av en livsverden som i sin tur er med på å bestemme hva som skal regnes som relevante fakta (Flyvbjerg 1991:50).

Genealogiens epistemologiske ståsted

La meg nå vende tilbake til de historisk funderte epistemologiene. Kan det ikke hevdes at historiefaget alltid har vært seg sin rolle som fortolkere bevisst, slik at de har vært selvrefleksive og lite ambisiøse med hensyn på å ville etablere teorier? Ikke alltid. Popper (1961) var tidlig ute med å kritisere en slik "historicism" som han kalte det. Det ville si historikernes tendens til å kalle sine perspektiv for "teorier" (for eksempel at all historie er historien om klassekamp), og ikke det de er, nemlig (i varierende grad) fruktbare perspektiv. Dermed vil historieskrivningen alltid være subjektiv, sa Popper, ved at den må være selektiv. Historikere som tror de leverer "objektive teorier" tar dermed fryktelig feil, og de var seg ikke sin subjektivitet bevisst.¹⁶ Mot dette kan det hevdes (i alle fall i dag, eller i Norge) at en slik kritikk ikke treffer, fordi få historikere har slike universelle eller teoretiske ambisjoner. Selv om det skulle være tilfelle, står man like fullt overfor problematiske epistemologiske spørsmål som ofte neglisjeres av historikere. Jeg vil i det følgende bygge på Jens Bartelsons (1995) klassifikasjon og diskusjon av forskjellige historiske teorier, og forsøke å vise hvordan deres teoretiske ambisjoner blir vanskelig.

Den første retningen Bartelson peker ut, er den såkalt *finalistiske*. Det handler om å skrive: "...*history of the past in terms of an imagined future*" (1995:55 min kursiv). Denne utopiske retningen eksemplifiseres gjerne med Hegel, men vi finner den enda klarere hos Marx, marxister, nazister, alt med røtter i den jødisk-kristne idé om et historisk endepunkt. Ut fra dette synet er nåtiden bare en overgangsfase på veien til Målet. Eventuelt forklares historiske hendelser ut fra logiske nødvendigheter. Historien sees altså i lys av en utopi, som en logisk marsj fra det første

¹⁵ Post-strukturalismen, representert ved spesielt Derrida (1974), har tradisjonelt vært mest opptatt av dette. Også Foucault, som er mindre språkfilosofisk og mer historisk orientert, har karakterisert kravet om at kritikk av rasjonalitet må være irrasjonell, som "blackmailing". Ifølge Foucault viser historien at det finnes ulike former for rasjonalitet, slik at dagens form bare er *en* av flere former for rasjonalitet. Se Hoy (1994: 145f).

¹⁶ Mjøset (1997) påpeker det interessante at Popper sin kritikk av historikernes "trivielle lover" faktisk kommer til å bruke et sosiologisk eksempel, og dermed rammer sin egen postulat om at sosiologien i motsetning til historien kan generalisere.

frø til den endelige løsning, med andre ord et lineært stigende historiesyn. I Norge kan denne retningen best eksemplifiseres ved Ernst Sars, når han forklarer 1814 og unionsoppløsningen i 1905 som en *nødvendighet*, som et resultat av "...bøndernes urgamle personlige Frihed og Ejendomsret" (sitert i Nordby, 1986:67).

Denne retningen er svak i dag, ikke minst på grunn av den innbakte determinismen, men har vært en viktig del av det 19. og 20. århundres ideer om historisk utvikling. Blant annet bygde Woodrow Wilsons idealistiske utenrikspolitikk på et slikt historiesyn (Thune 1997a), og det samme gjaldt selvsagt, i alle fall i utgangspunktet, Sovjet-kommunismen.

En vanligere retning i dag er *presentismen*, ifølge Bartelson "...*history of the past in terms of the present*" (1995:55 min kursiv). Dette er historie som søker analyseverktøy som selv ikke er en del av historien, for eksempel "objektive lover". Man mener altså å kunne vurdere historien objektivt "utenifra" så og si.

Men dette gjøres også ofte mer eller mindre ubevisst, og betyr altså at man bruker dagens "opplagte" definisjoner og begreper og projiserer dem på historien. Dagens sannhet blir plassert utenfor historien som et objektivt mål på fortiden, et slags tidløst kriterium for rekonstruksjon og validitet. Man regner dagens rasjonalitet og dømmekraft som endelig, og et resultat av en progressiv utvikling, som gjør den i stand til å vurdere fortiden bedre enn før. I Bartelsons beskrivelse; "[T]he present is here to stay in the future"(1995:57). Vi sliter med andre ord med anakronisme.

Å gi verneplikten en 1000-årig historie vil, som nevnt i innledningen, være et eksempel på dette. Verneplikt i dag er selvfølgelig noe helt annet, i alle henseender, enn de tilløp til militær utskrivning man hadde i høy-middelalderen. Allikevel projiseres dette begrepet tilbake i tid, til en annen kontekst, som om dagens betydning av begrepet gjaldt universelt. Dermed oppnår man, bevisst eller ubevisst, å gi et begrep eller en institusjon som her, en svært sterk posisjon ved å gi den en historie den ikke har. Jeg kommer tilbake til dette i neste kapittel.

Felles for disse retningene er altså at man plasserer seg (som historiker) over eller utenfor historien, som en objektiv observatør, med objektive redskaper for å vurdere og diskutere med. Man søker altså i begge tilfeller et "arkimediske punkt", et sted den *pure* historien kan skrives fra. Problemet er selvfølgelig at også vi er historiske subjekter, og således en del av den virkelighet vi studerer. Alle våre konsepter, utgangspunkt, og hjelpemidler er selv historisk konstruert, slik vi selv er det (sosialt sett). Slike "arkimediske punkter" blir dermed umulig å finne. Det finnes ingen nøytral, historisk grunn.

Derfor har andre gått inn for en *hermeneutisk* historie¹⁷, der man skriver "...*history of the past in terms of the past*"(1995:58 min kursiv). Målet er altså å gå idéhistorisk til verks og forsøke å forstå konteksten til historien. Studerer vi en tekst, må vi forsøke å forstå teksten ut fra konteksten den ble skrevet i, altså finne den intersubjektive underliggende meningen, finne *meningen* i hermeneutisk forstand. Foruten de allerede

¹⁷ Ifølge Bartelson er det hovedsakelig "Cambridge-historikere" som Skinner som har forsøkt å etablere en slik retning (s. 58 ff.).

nevnte problemene hermeneutikken har med hensyn til muligheten av å finne en endelig “mening”, så får denne retningen ytterligere ett problem.

Ved å forsøke beskrive fortiden ut fra fortidens kontekst, forsøker man å tre ut av den hermeneutiske sirkelen, og avvise subjektet (historikeren) som problematisk. Man vil uunngåelig dra med seg egne validitetskriterier selv om man hevder å tre ut av egen og inn i fortidens kontekst. Det man velger ut, det som synes rasjonelt, og det som synes absurd, vil uunngåelig være preget av historikerens syn. Dermed ramler man i samme fellen som *presentismen* og *finalismen*, nemlig at man mener å kunne vurdere historien “sant”. Man søker å la historien tale uten selv å bidra i prosessen.

Genealogiens svar er å skrive “...*history of the present in terms of its past*” (1995:58 min kursiv). Man tar utgangspunkt i nåtiden, i en praksis, et begrep eller en institusjon, og spør hvordan dagens tilstand ble mulig: “How did we get here?” Dermed hevder man ikke noen eksklusiv tilgang til historien, men er seg sitt ståsted bevisst. Fordi vi i vår opparbeidelse av kunnskap om “verden” (historien) aldri kan gjenspeile den fullstendig, vil vår representasjon alltid være preget av vår egen kontekst, det være seg språk, kultur eller tidsepoke. Ettersom vi ikke kan unnslippe dette må nettopp konteksten trekkes inn i analysen. Derfor er det naturlig å ta utgangspunkt i dagen i dag, og søke å analysere den ut ifra det vi vet om fortiden.¹⁸ Fordi alt har en historie, kan følgelig også alt analyseres historisk. Nietzsches berømte parentes “Bare det som er uten historie, kan defineres” ([1887]1969:57), understreker dette. Forsøker man å definere noe, gir man det alltid en mening som er kontekstavhengig, og som følgelig ikke gjelder utenfor den samme konteksten. Alt har historie, også de mest grunnleggende sosiale relasjoner. Ingenting er derfor gitt, det finnes ingen *essens* i det sosiale.

Mer konkret forsøker en genealogi å skrive nåtidens historie ved å påvise slektskap mellom dagens praksiser og fortidens. Ofte kan slike slektskap forekomme mellom det man i utgangspunktet trodde var helt ulike sfærer (for eksempel har Foucault påvist sammenhengen mellom de tidligere tiders “hjemmeforhør” av presten, og moderne psykiatri). Genealogien søker imidlertid ikke å påvise kausalitet mellom disse praksisene. Slike forsøk på å prioritere visse sammenhenger på bekostning av andre og kalle dem “årsak”, er alltid problematisk. Genealogien vil gjerne åpne opp for at også tilfældigheter og utilsiktede hendelser kan være signifikante. Nietzsche er i *Moralens genealogi* opptatt av å vise at den rasjonaliteten som begrunner noe i dag, ikke behøver å være, eller sjelden er, den samme som gjorde at dette i sin tid oppstod. Satt på spissen kan man si at genealogien ønsker å bytte ut de historiske “røde tråder” med et stamtre og påvise alle dets større og mindre grener. Dermed kommer også de relative aspektene inn som *ikke* er direkte koblet til det man studerer, de bortglemte forhistoriene, de beslektede blindveiene eller -grenene og de tilhørende diskontinuiteter.

Genealogien er ikke primært opptatt av å studere et allerede foreliggende objekt, men snarere hvordan noe *blir* til et objekt. Det meste av de

¹⁸ Genealogien sliter i den forbindelse med samme kildekritiske problemer som all historieskrivning.

menneskelige kategorier og institusjoner er konstruert av oss selv. Foucaults eksempler er blant annet galskap, straff og seksualitet, disse objektene opprettholdes av praksiser og teknikker, og det er disse som er i fokus. Min analyse vil skille seg fra Foucaults i den forstand at jeg analyserer oppkomsten av en politisk konsensus, og intet typisk "objekt". Derimot er også denne opprettholdt av institusjoner som stat og nasjon, og oppkomsten av disse institusjonene vil stå sentralt også hos meg.

Genealogi innebærer dermed i stor grad en ontologisk problematisering. Slik sett er det en "dyp" analyse eller kritikk, eller en "deontologiseringsstrategi" (Beronius 1991:74). Det vil si en analyse og en problematisering av et fenomens grunnleggende fundament, og en analyse av det i historisk lys. En genealogisk analyse viser at historien godt kunne vært annerledes, at dagens tilstand bare er en av flere mulige, at intet er gitt eller resultat av nødvendigheter. Det er i denne forbindelse maktanalysen er viktig, for å vise hvordan noen praksiser ble stående som vinnerne på den historiske slagmarken.

Foucaults maktbegrep

Makt er sentralt hos Foucault, og vil også være det i denne rapporten. Grunnen er klar; hvis man mener at sosiale lover ikke eksisterer, at det ikke finnes essenser i det sosiale, og at historien ikke følger noen "plan", betyr dette at alt er sosialt konstruert, og dermed i utgangspunktet foranderlig. En analyse som søker å forstå disse endringene kan ikke overse maktformasjonene.

Det har pågått omfattende debatter om maktens vesen, plassering og styrke, i Norge ikke minst i kjølvannet av den norske maktutredningen på 1970-tallet. Jeg skal komme noe nærmere inn på de norske posisjonene senere (kapittel 4). Her skal jeg begrense meg til å vise hvordan Foucaults maktbegrep skiller seg fra andre maktteorier. De fleste teorier om makt er nemlig av typen "A får B til å gjøre noe han ellers ikke ville ha gjort", eller "...power is the production of intended results" (Russell, sitert av Seip 1978) osv. På tross av uenighet om disse spørsmål (plassering, styrke, etc.), deler mange allikevel en oppfattelse av at det er disse som er de sentrale. I Lukes' ord:

"Those interested in power are interested in two questions...Let us call the first an interest in the *outcomes* and the second an interest in the *locus* of power" (Lukes 1986:5).

Denne søken etter maktens "hvem, hva, hvor", eller "besiddelse, suverenitet, kontroll" (Flyvbjerg 1991:104) er det Foucault bryter med.

For det første mener han at makt ikke kan plasseres hos aktører alene. Makt finnes også utenfor aktørene, i deres kontekst, i samfunnets regler, normer, kunnskaper og tradisjoner. "Power is exercised rather than possessed," skriver Foucault (1977:26). Derfor må politisk teori og analyse slutte å være så opptatt av kun dette; "We need to cut off the king's head;

in political theory that still has to be done” (Foucault 1984:63). Dette innebærer to ting. Makt er på den ene siden ikke kun hos aktører, den finnes også i diskursive formasjoner som ligger *forut* for aktøren. Kort sagt mener Foucault at den viktigste makten ligger i den diskursen aktøren opererer innenfor og som plasserer ham i den konteksten han er (som konge, prest eller psykiater, for eksempel). Dette skiller seg dermed også fra Frankfurter-skolens (Lukes 1974 inkludert) tilløp til å se makt som en form for skjult manipulasjon. Selv om Kritisk teori, som Foucault, er opptatt av den “skjulte” makten, opererer disse samtidig med aktører og interesser: “A may exercise power over B by getting him to do what he does not want to do, but he also exercises power over him by influencing, shaping or determining his very wants” (Lukes 1974:23).

På den annen side innebærer Foucaults utsagn (“cut off the kings head”) at politikk ikke lenger kun dreier seg om statens opprettholdelse av sin egen suverenitet. Derfor må vi løsrive analysen fra den sterke koblingen til lov og suverenitet, til fordel for de produktive maktrelasjonene i samfunnet. Politisk teori har vært alt for opptatt av den synlige, instrumentelle, eller formelle makten, det Foucault kaller “the juridico-political power.” Også her ligger det makt *forut for* kongen eller fyrsten.

Dernest mener Foucault, for det annet, at makt ikke utelukkende er negativ. De ovennevnte spørsmål har en tendens til å se makt som noe som hindrer handling, som begrenser og undertrykker oss. Det er ikke hele bildet, hevder Foucault, for makt er vel så viktig som en positiv faktor. Det som skapes, er også resultat av makt. “What makes power hold good, what makes it accepted, is simply the fact that it doesn’t only weigh on us as a force that says no, but that it traverses and produces things, it induces pleasure, forms knowledge, produces discourse” (Foucault 1984:61).

Særlig koblingen kunnskap/makt har vært sentral hos Foucault. Hans analyser av oppkomsten av de nye sosialvitenskapene som psykologi, psykiatri og kriminologi, forsøker å vise hvor nær disse har vært knyttet til praksis, og til en helt ny kunnskap om å “forme” mennesker. Som sagt spør han gjerne hvordan objektene nettopp ble objekter. Hans analyse av psykiatriens fremvekst viser nettopp hvordan “galskap” blir et begrep, et psykiatrisk objekt, samtidig med fremveksten av denne profesjonen, dens teori og praksis, med andre ord dens diskurs. Disse og andre diskurser bærer altså i seg en makt til å klassifisere, organisere og diagnostisere mennesker inn i grupper, som gal/normal, sunn/usunn, kriminell/lovlydig, pervers/normal, osv. Straff ble etterhvert forsøk på “kurering” eller forbedring og i mindre grad hevning. Tilsvarende fant man ut at visse rytmer, rutiner og organisasjonsformer var mer effektive for resultatet i institusjoner som fabrikker, sykehus og militærtropper.

I denne rapporten skal jeg i stor grad omtale denne makten som *antipolitikk* og prosessen som *avpolitisering*. Det vil ikke si at makten og politikken har forsvunnet, bare at den tilsynelatende har det, når noe, for eksempel den nasjonale identiteten, er allment godtatt. Nettopp den allmenne aksepten innebærer en diskursiv makt, i og med at den er sett på som “naturlig” eller “normal”. Dette kan gi seg utslag i ekstrem patriotisme og personlig offervilje som rundt 1905, men også en mer stilltiende aksept for nødvendigheten av for eksempel verneplikt.

Genealogi som kritikk

Foucault vil støtte for eksempel Frankfurter-skolens skepsis til håpet om å finne evige, stabile fundament for dagens statsformasjoner, noe felles historisk fundament eller noen kontraktteori (jfr forrige kapittel). Han vil imidlertid også avvise at det i det hele tatt er mulig å finne noe slikt fundament. Han er med andre ord ikke interessert i å finne noe ideal å måle dagens tilstand mot, slik både de klassiske marxistene og Frankfurter-skolen gjør. Han har heller ingen tro på at det er mulig å tenke seg et "maktfritt" samfunn.¹⁹ Makt vil ifølge Foucault alltid være til stede i sosiale relasjoner. Det harmoniske og maktfrie samfunn er og blir en utopi. "Power is everywhere; not because it embraces everything, but because it comes from everywhere" (Foucault 1978:93).²⁰ Slik sett er Foucault en maktrealist, i tradisjon fra Hobbes og Nietzsche (Flyvbjerg 1991:104). Enhver ytring eller enhver tradisjon, sannhet eller fornuft er uløselig knyttet til makt (Berg Eriksen 1989:236). Dermed blir også Habermas' "ideelle samtalesituasjon" problematisk ettersom rasjonaliteten også vil være preget av maktrelasjoner.

Det betyr ikke at det ikke ligger normative implikasjoner i Foucaults analyser. Genealogien er også hovedsakelig en kritikk, men altså uten universelle eller progressive ambisjoner, slik marxismen og Frankfurter-skolen har. Foucault mener at makt i form av *dominans* kan begrenses, men hans analyser søker å åpne opp for muligheter og nytenkning, snarere enn å presentere et fiktivt ferdig alternativ. Kritikk er med andre ord konstruktiv uten et alternativt ideal (slik den marxistiske tradisjonen insisterer på), og genealogi er en av de mest grunnleggende, eller dype kritikker samfunnsvitenskapen kan komme med, da den gjerne søker strategisk etter et samfunns *minst* problematiserte forhold, der harmonien synes sterkest, og søker å nettopp problematisere det. Derfor brukt Foucault selv mye tid på samfunnsvitenskapenes historiske betydning og makt, men også på våre personlige sider som i *History of Sexuality*-bøkene, der han argumenterer, gjennom historiske analyser, at også den siden av oss er sterkt preget av makt, historisk endring, og samtidens epistemiske forhold. Historien, diskursen og makten er avgjørende også for seksualiteten.

Genealogiens etiske prosjekt kan derfor hevdes å være et ønske om politisk åpning, om en kamp mot alle forsøk på fastlåsing, på essensialiseringer, eller rigide definisjoner. Hvis politisk kunnskap kan bli mer fleksibel, kan også politisk praksis bli det, i alle fall så lenge man som post-positivist ikke aksepterer noe vanntett skille mellom teori og praksis, mellom kunnskap og verdi. Slik sett er genealogien et forsøk på en viten-

¹⁹ Jfr forrige kapittel og Hindess' oppsummering av Frankfurter-skolen og marxismen: "2) Det finnes en ideal-idee som dagens tilstand kan måles mot, 3) dette idealet kan oppnås i et samfunn som ikke er strukturert av illegitime maktstrukturer."

²⁰ Dette utsagnet må selvsagt ikke leses som en universell "lov". Han referer selvsagt til ett av sine egne studier og intet mer enn det. Imidlertid kan det selvsagt appliseres på beslektede problemstillinger som den foreliggende.

skapelig metode i en stadig mer kompleks, mangesidig, og fleksibel verden, der vitenskapelige kategoriseringer er blir stadig mer problematisk, både metodologisk, empirisk og moralsk.

Konklusjon

Med dette skulle grunnlaget for rapportens genealogiske tilnærming være lagt. Ved å understreke uholdbarheten i det positivistiske skillet mellom subjekt og objekt, fakta og verdi, har jeg argumentert for en post-positivistisk, historisk tilnærming, nemlig genealogien. Genealogi er altså en form for kritisk analyse, og har fellesstrekk med Frankfurter-skolens Kritiske teori, men bryter med dennes universaliserende og progressive trekk. Genealogiens kritikk og politiske side, ligger altså i historiseringen av de mest inngrodde “sannheter”, for derigjennom å åpne opp for handling eller endring.

Jeg skal fra neste kapittel av søke å anvende genealogien i analysen av verneplikts fundament, og argumentere for at Foucaults tilnærming til makten også gir den beste forståelsen av verneplikts voksende legitimitet i Norge ut over 1800-tallet og frem til i dag. Da sluttet den militære utskrivningen gradvis å bære preg av tvang og fysisk press, til fordel for en institusjonalisering frem mot den vi har i dag. Makten i verneplikten lå da ikke i så stor grad hos aktører, den ble produktiv ikke negativ, og alltid tilstede. Denne makten skilte seg dermed sterkt fra de voldsomme og voldelige maktutøvelsen man opplevde i århundrene før.

3. STATEN OG VERNEPLIKTEN

Som sagt i rapportens innledning var den militære utskriving før slutten av 1700-tallet preget av stor grad av tvang. Disiplinen ble drevet igjen ved fysisk makt, ved vold og offentlige henrettelser. Det er den gradvise endringen av dette som vil være i fokus i de følgende kapitler. Dette kapitlet vil ta for seg utviklingen av statssystemet fram til 1905. I store deler av denne epoken er statssystemet og militærsystemet tilnærmet det samme. Den offentlige sfære var med andre ord i stor grad avgrenset til det militære. Staten hadde få andre oppgaver.

Endringen av dette, altså den utvidede offentlige sfære, er hos flere historikere det mest interessante trekk ved forrige århundre. For eksempel bruker Seip (1963) uttrykket “embedsmannsstaten”, og Sejersted (1979) “rettsstaten”. Disse teoriene fokuserer begge på elitene, på topp-politikk, og er blitt kritisert for det (Bull 1975). Kritikerne hevder at man i stedet må fokusere på “vanlige folks” liv og levned. Ved å fokusere på verneplikten derimot, får man fanget begge aspektene. På den ene siden er det utvilsomt topp-politiske sider ved verneplikten. Debatten på Eidsvoll og senere opp til i dag foregikk og foregår blant politikere på topp-plan. Det er staten som beordrer folk ut. På den annen side er verneplikten noe som angår “folk flest” eller bedre; “menn flest”, der nettopp deres offervilje og tilslutning er sentralt. Dessuten er dette ikke to adskilte verdener, de står i relasjon til hverandre, og konstituerer hverandre gjensidig. Staten er avhengig av folket, og folket av staten (i alle fall i moderne tid). Et sentralt trekk ved utviklingen av den moderne staten er nettopp at den begynner å relatere sin aktivitet direkte til individet. Jeg skal derfor berøre begge sider her. Først, ved å fokusere på staten og dens totaliserende utvikling og kobling direkte til individene, deretter (i neste kapittel) ved å fokusere på identitet, nasjonalisme og verdenssyn. Den første relaterer seg dermed mest til topp-politikk, den andre mest til “folket”, selv om dette er et noe vanskelig skille. Poenget er altså, som nevnt i første kapittel, at begge disse aspektene møtes i verneplikten.

Men før jeg kommer så langt, skal jeg kontrastere denne senere utviklingen med den militære utskrivningen i tidligere tider. Dette for å fremheve det genealogiske poeng at innholdet i verneplikten og dens fundament har endret seg radikalt. I analysen av de tidlige statsformasjonenes militære utskrivning vil jeg hevde at det er mulig å benytte relativt tradisjonelle analyseverktøy av makten. Den var i stor grad ovenifra-og-ned, tvangsmessig og uforutsigbar. Denne makten ble synlig gjennom ekstreme scener, som for eksempel offentlige henrettelser. Den tidlige kongemakten var opptatt av å sikre egen suverenitet, å opprettholde *pax et justitia*. Lovene tjente dette formålet, og lite ut over det. Vi kan med andre ord karakterisere makten som *dominans*, der noen dominerer andre slik at makten er asymmetrisk, ovenifra og ned. Videre var den *vilkårlig* ved at den kunne bli effektuert plutselig og uten forvarsel.

DEN DOMINERENDE STATSMAKTEN

Militær utskrivning i middelalderen

La meg begynne med kort å gå helt tilbake til høymiddelalderen. Denne perioden har i ettertid av mange blitt betraktet som den første sporen til verneplikt i Norge (Nåvik 1996:16ff, NOU 1979:51). Bøndene var den gang, under Håkon den Gode, organisert i *leidanger* som skulle utruste skip i tilfelle angrep. Ved hjelp av vardebrenning skulle kysten varsles og mobiliseres. Det var imidlertid aldri snakk om noen organisert stående hær. Folk gikk ut for å beskytte lokalsamfunnet sitt mot plyndring, for å beskytte sine nærmeste. Det er derfor ikke vanskelig å tenke seg at slik mobilisering gikk temmelig greit, det handlet om å beskytte familie og eget livsgrunnlag. Det er tvilsomt om man i det hele tatt kan snakke om noen statsmakt i denne perioden. Til det var kongen alt for svak og dominerte en for liten sfære. Det var heller ikke den gang noen nasjonal identitet, som strakk seg utover de områdene man kjente. Allikevel hevder Nåvik: "Faktisk kan en med en viss rett hevde at den [leidangen på 900-tallet] inneholdt de vesentligste elementene i et verneplikts- og mobiliseringssystem slik vi kjenner det i dag." (1996:18) Uten særlig sterk stat og uten nasjonal identitet begynner imidlertid selve begrepet "verneplikt" å bli ganske utvannet om det tillegges leidangen. Det blir et eksempel på *presentisme*, på projisering av dagens begrep inn i annen kontekst, å gjøre det slik. Dette vil bli klarere utover i rapporten.

Vilkårlig kongelig tvangsmakt

Det kan diskuteres i hvilken grad Norge var noe "rike" eller land under unionstiden med Danmark. I en viss forstand kan det hevdes at det juridisk fantes et Norge, om ikke kulturelt eller som en bevisst identitet blant folk flest. En slik påstand har tiden før unionen å vise til og eksempler som Gulatingsloven, Magnus Lagabøter m.m. Det fantes selvsagt lovgivning i Norge også før Grunnloven ble til. Allikevel var det perioder da Norge ble sammenlignet med Jylland og andre danske len (under Christian III), men også perioder hvor Norge var regnet som et eget rike underlagt Danmarks konge. Noen sterk stat var imidlertid Danmark-Norge aldri, sett med dagens øyne var statene svært svake i hele Europa på den tiden. Statsmakten var i stor grad *vilkårlig* preget. Det vil si, det var ingen stabilitet med hensyn til plutselige lovendringer, nye regler, skatter, eller militære utskrivninger. Statens sfære var stort sett begrenset til militær aktivitet for å opprettholde sin egen maktbase. Skattingen gikk i stor grad til finansieringen av militære utgifter. Det var selvfølgelig ingen demokratisk kontroll med staten, den var bokstavelig talt eneveldig fram til 1814.

Nyvinninger i våpenteknologien på 1300-1500-tallet gjorde det mer effektivt å satse på *leiesoldater* som kunne håndtere utstyret. Leidangen ble derfor i praksis innkrevd i form av skatt for å finansiere elitehæren, men med store lokale forskjeller mht. størrelse på skatten, og grad av innkre-

ving (Bagge og Mykland 1987:28ff). Nåvik påpeker også at forsvarsvesenet nesten gikk til grunne på 1300-1400 tallet (1996:20), og at “personlig krigstjeneste nærmest var blitt en fremmed tanke” (1996:24) i denne perioden.

Ved utbruddet av syvårskrigen (1563-1570) ble det for første gang på lenge forsøkt å skrive ut bønder for gjenerobringen av Trondheimsområdet. Det møtte massiv motstand og trusler om henging var nødvendig for å samle en hær. Et senere forsøk på å komme Oslo til unnsetning lyktes ikke før fem bondeledere var halshugget (Bagge og Mykland 1987:112), som nevnt i innledningen.

Ikke før i Christian 4 regjeringstid (1588-1648) ble det på ny utskrevet en stor norsk bondehær til krigen mot Sverige. Dette forsøket var imidlertid svært mislykket. Desertering og ordrenekt var et så stort problem at kongen innså behovet for et fastere organisert forsvar. Til da hadde det ikke eksistert noe eget norsk Forsvar, med landsdekkende organisasjon, offiserskorps eller generalstab.

Disse bondeutskrivningene skjedde plutselig, etter behov, og var ikke regulert ved lov eller rutiner, eller varslet på noen som helst måte. Det var med andre ord en *vilkårlig* makt. Det fantes lite rettsikkerhet som kunne sikre rettferdighet i utskrivningen, man tok nærmest på slump. Makten var åpen og instrumentell og lett å plassere med hensyn til sentra og fokus, det var kongen, den suverene og hans krets. Den ble ikke ofte brukt, folk følte ikke mye til staten i sitt daglige liv. Når den først gjorde seg gjeldende, som i forbindelse med militær utskrivning, var den hard og krevende, og kunne legge beslag på den det gjaldt i måneder eller år (ingen visste på forhånd hvor lenge de ble borte).

På 1700-tallet ser vi en gradvis endring av dette. Sakte men sikkert blir lover og regler mer stabile, rettssystemet blir mer rettferdig, og den fysiske maktutøvelsen sjeldnere.

Gryende kongelig, regulert tvangsmakt

Den første spire til en norsk hær ble lagt i 1628, med den såkalte legdsordningen, der landet ble delt opp i legder som igjen bestod av gårdparter à fire fullgårder²¹ som hver skulle stille én soldat (Bagge og Mykland 1987:139). Det var imidlertid først med stattholder Sehested i 1640-årene at Norge begynte å få en organisert hær. Han opprettet et generalkommisariat, en tidlig spire til det senere sentraliserte, norske statsapparatet, noe som dermed skilte Norge fra Jylland og andre danske len. Sehested organiserte rytteravdelinger, flåte, og skaffet et (hovedsakelig utenlandsk) offiserskorps. Utskrivingen ble innskjerpet, nå skulle tre fullgårder stille én mann. Disiplinen var imidlertid fortsatt slett, noe som krevde harde midler fra offiserenes side. Danmark-Norge var på denne tiden i en rekke konfrontasjoner med Sverige, og de norske bondesoldatenes innsats var fortsatt svært varierende (Bagge og Mykland 1987:146ff). Utskrivingen ble med dette noe mer organisert, dog varierende etter behov og eventuell

²¹ Tilsvarende skulle åtte halvgårder stille én mann, osv.

krigstilstand. Sammen med denne utskrivningen fulgte også økende (men også her svært ustabile og varierende) skatter.

Selv om Sehested måtte trekke seg i 1651, hadde han satt spor. Det er liten tvil om at hæren var blitt langt mer effektiv, og gjenerobringen av Trondheimsområdet 1658 gikk langt bedre enn det gjorde 100 år tidligere under syvårskrigen (se forrige side), det samme gjorde forsvaret av Haldensområdet (Bagge og Mykland 1987:153ff.). Under eneveldet fra 1660 av fortsatte den egne norske hærorganisasjonen, riktignok med overhode hos kongen i København. Legdsordningen viste seg effektiv også i mange trefninger med svenskene på 1670-tallet under Gyldenløves kommando.

Videre ble det etablert jevnlig øvelser for soldatene i legdet, først på søndager etter kirketid, senere en gang i måneden. Selv om den nye hærordningen var organisert sentralt, og gjaldt over mesteparten av det som utgjør Norge i dag, så var altså fremdeles legdene brikkene i det hele. Det innebar at øvelse og mobilisering fortsatt stort sett skjedde i folks nærområder. Riktignok ble det organisert nasjonalt kavaleri av utskrevne mennskaper, men de øvde ikke i fredstid (Nåvik 1996:47).

I 1705 oppstod det første skikkelig organiserte utskrivningsvesenet i Norge, et eget "Sessionsvesen" (Nåvik 1996:55). Nå skulle to fullgårder stille én soldat, og det var heller ikke lov å bygsle noen gård før man hadde avtjent sin militærtjeneste. Ved desertering var det livtidsdom eller dødsstraff i krigstid, mildere ellers. Pisken var med andre ord fremdeles til stede, men som Nåvik skriver: "Hensikten hadde [...] vært å sikre soldatene mot utilbørlig behandling og utnyttelse, hindre de vernepliktige å unndra seg tjeneste, samtidig som det var uomgjengelig nødvendig å få stoppet all uhederlig og kritikkverdig framferd av såvel offiserer som sivile tjenestemenn" (1996:63). Pisken var med andre ord mer forutsigbar og regulert, den var satt i et organisert system som klart satte grenser for når, av og mot hvem den skulle brukes. Nå viste det seg at denne forordningen ikke fungerte særlig i praksis, fremdeles var maktbruken vilkårlig. Likevel vitner dette om en viss endring i intensjoner og mål for statsmaktens praksis. Et mer utbygd lovapparat var tydeligvis i emning, noe som tyder på at man begynte å anse dette som effektivt. Gjennom en utbygging av militærapparatet ble dermed også statsapparatet utbygd. Det sikret stabilitet, ro, og forutsigbarhet. Man begynte å gå fra *vilkårlig* tvang til *regulering* og *kontroll*.

De nordiske krigene som raste på denne tiden medførte plutselig økte skatter. Her var med andre ord tilfeldighetene og ustabiliteten fremdeles tilstedeværende. I 1712 brøt det ut opprør blant bøndene over store deler av landet i protest mot denne såkalte "krigsstyren", og det ble satt inn dragoner for å slå ned opprøret og arrestere lederne, enkelte ble også henrettet (Bagge og Mykland 1987:207). Det var altså heller intet i veien for å benytte soldater i den interne maktutøvelsen på denne tiden, og det skjedde ved flere anledninger.²² Kongens makt var dermed i dette hen-seende fortsatt fysisk, den fungerte ovenifra og ned, og kunne være ganske tilfeldig.

²² Se ellers Ulriksen (kommer).

Den nye hærforordningen av 1705 innebar imidlertid en begynnelse til endring. Rettsvesenet var også generelt grundig i sitt arbeide, selv om det ikke var likhet for loven, det var fortsatt klasseforskjeller. Bøndene bar utvilsomt de største byrdene i samfunnet, de var de eneste som ble utskrevet til militærtjeneste, de hadde de hardeste skattene. Som Bagge og Mykland påpeker, gav dette dem imidlertid også makt. Kongen gjorde seg avhengig av dem på denne måten, og det gav dem i mange henseender sterke kort på hånden når de, for eksempel, klaget sin nød overfor kongen mot embedsmennenes noe tilfeldige framferd (1978:211). Makten var med andre ord fortsatt asymmetrisk, konge og embedsmenn dominerte, men allikevel hadde bøndene en viss appellrett. Dette gjorde makten noe mindre ovenifra-og-ned og noe mindre tilfeldig.

Det var allikevel fortsatt behov for tvang. Desertering ble straffet hardt: "Bortløben straffedes med en umenneskelig Grumhed: de skyldige prygledes i den Grad, at det ofte havde Døden til Følge," skriver hærhistorikeren Vaupell (1876:10) om 1700-tallets dansk-norske hær. Dessuten, da hæren fikk problemer med utskrivningen fordi bondesønnene rett og slett stakk av fra sine legder, ble det i 1733 (tidligere i Danmark) innført såkalte stavnsbånd. Det innebar at ingen bonde eller bondesønn kunne flytte fra gården før de var fylt 40 år (!) (Nåvik 1996:85, Vaupell 1876:27, 232). Dette varte helt til 1799, da verneplikten ble et individuelt ansvar. Reguleringen var altså ikke tvang-fri. Det trengtes forordninger som med dagens øyne virker urimelig strenge.

Oppsummering

Fra å være et eksempel på vilkårlig kongelig dominans, blir verneplikten fra 1600-tallet av i økende grad et resultat av samfunnsmessig regulering. Makten var fortsatt ovenifra og ned, men den var mindre vilkårlig. Det mer avanserte militærsystemet bidro til å bygge staten, byråkratiet og lovverket, kort sagt det vi forbinder med den moderne staten. Rutinerte plikter og ytelser var mer effektivt enn de tilfeldige forsøkene på 1500- og tidlig på 1600-tallet. Utskrivning gjennom lover, regler og rutiner var mindre ressurskrevende og fungerte stort sett bedre enn det hadde gjort tidligere. Staten ble mer forutsigbar og dermed noe mindre belastende for folk. Ut fra det kan man tenke seg at verneplikt var lettere å akseptere. På den annen side var verneplikten langt fra allmenn. Makten var hos elitene og stavnsbåndene innebar en tvang av bøndene gjennom regulering.

Mens man frem til denne tiden hadde kunnet analysere verneplikten som et resultat av tvang og dominans, asymmetrisk, ovenifra-og-ned makt, så blir dette en for enkel modell ut over 1800-tallet. Den fremvoksende staten ble kompleks og omfattende, endret fokus i en mer aktiv og konstruktiv retning, og ble, ikke minst, mindre voldelig. I andre halvdel av århundret ble verneplikten, som vi skal se, utvidet uten protester og uten økt fysisk tvang. Forklaringen på hvordan det ble mulig, kan ikke bare finnes i en stadig mer omfattende eller total stat. På 1800-tallet ble det stadig viktigere at staten og den offentlige politikk ble legitimert ut fra politisk og økonomisk teori, og da spesielt liberalisme.

Utviklingen av denne legitimeringen skal i det følgende ses i et *disiplineringsperspektiv*. Det innebærer at jeg vil hevde at verneplikten ble legitim fordi samfunnet ble disiplinert. Det vil si at det ikke først og fremst var en klasse eller visse interesser som presset sine interesser frem, heller ikke at utviklingen av demokratiet bare medførte individuell frihet. Den liberale frihet ble raskt innskrenket til fordel for visse felles normer. Det er definisjonen av og kampen om disse som kan sees i et disiplineringsspektiv, der forholdet kunnskap/makt kommer inn. Det handlet nemlig om å definere normaliteter og tradisjoner og i tillegg avpolitiserer disse.²³

For å vise dette, skal jeg legge fram to analytiske linjer. Den første er statens totaliserende utvikling. Med det menes den ekspansjon og vridning bort fra opprettholdelsen av suverenitet alene, til i økende grad å styre og regulere befolkningen. Konkret vil det si at på 1700-1800-tallet kom det en del nye *kunnskaper* og *teknikker* inn i det politiske liv. Nye teknikker for offentlig organisasjon, styring og kontroll basert på nye kunnskaper (statistikk) og ny teknologi, i tillegg til en ny politisk diskurs (statskunnskap/vitenskap), legitimerte staten og verneplikten ut fra nye teorier. Dessuten henvendte staten seg etterhvert direkte til individet, ikke minst gjennom folkesuverenitetsprinsippet. Resultatet var at tvang ikke lenger var like nødvendig, verneplikten hvilte ikke lenger kun på tvang eller lov, men på diskursens definisjon av "normalt". Dette vil bli utdypet i resten av dette kapitlet.

Den andre analytiske linjen er oppfattelsen av det kollektive, av selvpersepsjonen i samfunnet, kort sagt utviklingen av en felles norsk identitet. Den var også en forutsetning for folkesuverenitetsideen, og behandles i neste kapittel.

MOT EN DISIPLINERENDE STATSMAKT

Staten får egenverdi

Generelt var den politiske utviklingen i Europa preget av den ekspanderende statsmakten, så også i Danmark-Norge og senere Sverige-Norge. Perioden 1720-1807 var en periode uten krig i Norge²⁴. Det medførte noe mindre press på bøndene, og det var rom for institusjonalisering og opprydding i den offentlige sfære. Det var ikke behov for så mange ekstraordinære vilkårlige skatter, og utskrivningsvesenet fikk tid på seg til å etablere rutiner og regularitet. Tvang ble i stadig minkende grad nødvendig for å gjennomføre utskrivningen. Hvordan staten klarte det er hovedspørsmålet i det resterende av dette kapitlet.

²³ Se ellers innledningskapitlet om disiplineringbegrepet.

²⁴ Allikevel var norske soldater i kamphandlinger andre steder, og i kampen på Reden i København i 1801, dels var enkelte tropper utleid "hjelpetropper" til andre lands konger. For eksempel ble den norske hær utleid til Russland i 1788 og gikk inn i Bohuslen med 13.000 mann i to måneder ("Tyttebærkrigen"). Det skal ha vært både utskrevne og vervete mannskaper i slike tropper. I 1758-63 ble 12.000 mann sendt til beredskap i Holstein (tilsvarende halvparten av den utskrevne hæren). Se Ulriksen (kommer).

Dette var også en periode med en viss økonomisk vekst og vekst i folketall, men fortsatt med en stor sosial kløft mellom embedsstanden og bøndene. Investeringsraten var relativt lav i Norge, og statsøkonomien i økende grad styrt fra København. Stadig flere embedsmannsposter ble nedlagt og overført til København:

“Fra et administrativt synspunkt hadde Norge ved inngangen til 1800-tallet sluttet å eksistere som et rike. Landet var en samling stift, amter, militære kommandodistrikter, jurisdiksjonsdistrikter, omhyggelig integrert i helstatens forvaltningsapparat og underordnet de sentrale styringsorganer i København” (Bagge og Mykland 1987:254).

Men det betydde ikke at den offentlige sfære ble innskrenket. Sentraliseringen skjedde bare i København, og ikke på Akershus. Embedsverket satte de sentralt vedtatte lover ut i livet, og bidro dessuten til å utforme disse.

På 1800-tallet, ikke minst i andre halvdel, ble stadig nye utfordringer og oppgaver pålagt staten: regulering av fiske, skatteregler, handelslover, utvikling av infrastruktur osv. Fra 1851 til 1884 steg de offentlige utgiftene fra 13 til 41 millioner kroner, altså mer enn en tredobling (Try 1979:474). Statens rolle som investor økte også jevnt, og passerte 10% av totalen allerede i 1870-årene (Hodne 1981:300f). En stadig økende spesialkompetanse, i jus, administrasjon og teknologi gav seg utslag i stadig nye direktorater (post, telegraf, vei, jernbane osv.), og et offentlig behov, ikke bare til å styre dette, men også til å benytte seg av den tilgjengelige kunnskapen.

Resultatet av statens fremvekst er at makten blir ikke lenger så sterkt bundet til kongen, men snarere til det nettverk av lover og regler som finnes. Staten får en egenverdi. Den får sine egne prinsipper og rasjonaliteter, stadig mer uavhengig av metafysikk. De europeiske bruddene med enevoldsstaten var et brudd med *kongen*, ikke med loven og statsapparatet. Det var snarere en reaksjon på at noen kunne heve seg over justisen, enn *mot* justisen. Man ønsket mer lov, ikke mindre (Foucault 1978:88).

Ny statsteknikk: “The Scientific State”

Det viktigste trekk ved staten på 1800-tallet, er at staten nå i stadig større grad gjorde *mer* enn kun å opprettholde sin egen maktbase. Den begynte å påta seg flere oppgaver. Smith (1983:231) kaller dette “the Scientific State”, “...a polity which seeks to homogenise the population within its boundaries for administrative purposes by utilising the latest scientific techniques and methods for the sake of ‘efficiency.’”²⁵ Maktbasen var ikke lenger bare fysisk, nå bygde den også på en base av rasjonell effek-

²⁵ Smiths teori er svært generell. Derfor snakker han også om 1700-tallet, noe som nok er mer treffende i andre europeiske stater enn Norge. Lunden (1992) hevder at det samme kan sies om Sverige og at man i Norge fikk en “sosiologisk minoritet” før 1814 som følge av dette. Se diskusjonen av Lunden i kapittel 5. Uansett vil de fleste enes om at staten i Norge gjennomgikk en slik fase på 1800-tallet, uavhengig av eksisterende nasjonalfølelse eller ikke.

tiv *kunnskap*, kunnskap som var effektiv til både administrasjon og sosiale oppgaver. Makten var koblet til den positive kunnskapen, til verdier som gjorde staten, i stedet for Gud, i stand til å “make history” (Smith 1983:240).

Her ligger Smith svært nær Foucault (som riktignok ikke studerer nasjonalisme). Synet på vitenskapens rolle og den positive makten er typisk for Foucault, men han analyserer dette mer i dybden og utvikler teoriene rundt dette lenger enn Smith. Han kaller denne utviklingen for “the art of government” (Foucault 1991). Staten frigjorde seg fra den vage, juridiske koblingen til spørsmålet om suverenitet, fra den formelle og enkle kontraktteorien. Den fikk dermed sin nye oppgave, å sikre befolkningen, å skape “det gode samfunn” om man vil. Økonomi, helse og velferd var oppgaver som gradvis og i større grad blir statens oppgave å håndtere for befolkningen. Loven blir dermed ikke lenger det viktigste virkemiddel, jussen ikke det mest sentrale utgangspunkt for politikk. I stedet kommer blant annet de vitenskapelige kategoriseringene inn. Begrep som gal/normal og syk/frisk blir nå, ifølge Foucault, forklart ut fra de nye sosialvitenskapene, og dannet grunnlaget for statens sosialtjenester. Tilsvarende kan man si at den politiske vitenskapen nå slo igjennom. Politisk teori oppstod som et kunnskapsfelt og vitenskap, med viktige effekter på den praktiske politikk.

Den nye “art of government” som henvender seg til populasjonen som helhet oppretter dermed denne som politisk kategori. Det var nytt, både på grunn av manglende kommunikative og oversiktsmessige kapabiliteter, og på grunn av at man tidligere ikke hadde interesse eller behov for en slik enhet. Ny teori bidro til en slik politisk vridning, og ny teknologi innebar mulighet for dette. Samtidig ble det også en sterkere kobling mellom individene og staten.

Et eksempel på denne nye vitenskapeliggjøringen av staten er statistikken. Den gjorde det mulig å behandle befolkningen nettopp som et hele, men også å kategorisere innbyggerne i grupper. Denne empiriske kunnskapen og teknikken begynte for alvor å bli en sentral del av det politiske liv i Norge på 1800-tallet. Inntil da hadde det vært en måte for staten å måle sin styrke og skattepotensiale på. “Man kan med stor rett si at folket var til for statens skyld”, skriver Kuhnle (1989:25) om de merkantilistisk orienterte statene på 1600- og 1700-tallet. Med den ekspanderende staten og dens endring av fokus fra suverenitetsbevaring til befolkningen, ble statistikken en nyttig og sentral metode for kunnskapsinnsamling. Sessjonsstatistikken ble en viktig kilde til “...befolkningens fysiske tilstand ... som ere af stor vigtighed og interesse for videnskabens saavel i medicinsk og statistisk som antropologisk og ethnologisk henssende...” (Arbo 1875:2) Statistikken ble i stadig større grad sentralisert, institusjonalisert, nasjonalisert og ikke minst utvidet tematisk. Fra de rene folketellingene som hadde eksistert i Norge, minst fra 1769, ble det etterhvert også fokusert på såkalt “moralstatistikk” og “velferdsstatistikk”, der standarder for sosiale avvik ble etablert innen adferd, helse, utdanning, og økonomi (Kuhnle 1989:33). Betydningen av dette i politikken kan knapt overvurderes. Nå kunne man empirisk få belegg for sine sosiale teser, det være seg om årsakene til kriminalitet eller sykdom, om de sosiale klassenes stilling og plassering, om bybefolkning mot landbefolkning osv. I

tillegg gav den statistiske teknikk staten mulighet for å regulere og kontrollere i langt større grad, da man nå kunne få oversikt over befolkningen, enten det gjaldt bosetning, helse, eller alder. Da det ble forsøkt innført personlig verneplikt i Norge i 1799 (se nedenfor), forutsatte dette selvfølgelig at man hadde oversikt over befolkningen og over individene, og ikke bare gårdene.²⁶

Poenget er altså at man ved hjelp av statistikken kunne plassere hvert enkelt individ i kategorier, i tillegg til at man fikk helhetsbilder av populasjonen. Den muliggjorde dermed en langt mer total stat, men også en direkte adgang til individet man aldri før hadde hatt. Statistikken gjorde mer avanserte politiske teorier og modeller mulig, noe som også gjorde det lettere å regulere og styre effektivt.

Statens økende kontroll gav seg også utslag i form av mer detaljerte og gjennomarbeidede lover. For forsvarets del betydde det blant annet at disiplinen i detalj ble nedfelt i straffelovene. Samtidig ble fysisk avstraffelse sjeldnere. I 1850 hadde man fortsatt “mørkt Fængsel”, “eensomt Fængsel”, “Fængsel paa Vand og Brød”, “Strafarbeide” og noe “Livstraf”, men pisking og stokkeslag skulle kun benyttes ombord i skip eller i felten når vanlig straff ikke kunne fullbyrdes (Udkast til Militær Straffelov 1850:2 kapittel). På den annen side hadde man spesifikke regler i tilfelle mytteri og opprør (6 kapittel), og strenge straffer for rømming, også i fredstid. Det tyder på at det ikke bare var enkelt å innrullere og disiplinere soldatene. Staten regulerte mer enn den tvang, uten at tvangsmakten var helt forsvunnet.

Ny makt?

Hvis det var slik at en større stat også var mer effektiv med hensyn til militær utskrivning, at den hadde mer oversikt og kontroll, så er det naturlig å spørre hvordan dette var mulig uten store protester. En større stat fikk nødvendigvis større makt over sine innbyggere, men hvordan klarte den å institusjonalisere verneplikten slik den gjorde? Skyldtes det at staten hadde et hardere og mer effektivt grep om innbyggerne, eller skyldtes det en økende grad av frihet som gav innbyggerne makt over staten og dermed seg selv? Eller skyldtes det en ny politisk diskurs som kobler kunnskap og makt? Jeg skal i det følgende hevde det siste.

I norsk debatt kan man ifølge Sejersted (1983) spore to posisjoner i teorien om, og analysene av, makt. Den ene legger vekt på de *instrumentelle* sidene ved makten, og søker etter konfliktlinjer, enten de er sosiale, økonomiske, eller liberale. Maktens sentra plasseres i dunkle korridorer i byråkratiet, i korporative kanaler eller i embedsmannsstater. Det er en retning som mener å finne visse anti-demokratiske trekk i samfunnet, fordi de finner makten hovedsakelig der den “ikke burde være”. I denne posisjonen sees “[p]olitikk...på som en evig, uavvendelig strid, en alles kamp mot alle, - en krigens fortsettelse med andre midler,” ifølge Sejer-

²⁶ Det var blitt ført kirkebøker lenge, men disse kildene ble ikke ajourført eller samlet på et sentralt sted. Heller ikke ble de, så vidt meg bekjent, benyttet av Hæren eller Marinen.

sted (1983:51). Finner man konsensus er denne bare tilsynelatende, fordi maktkampen foregår andre steder.

Den andre posisjonen, som Sejersted selv støtter, mener at fokuset på konflikter er overdrevet, politikk har snarere dreiet seg om en orientering mot sentrum, en *konsensus*. Hvis konflikten var drivkraften i politikken, så ville man kunne vente større konflikter når én side førte en, for dem, vellykket politikk. I stedet blir debatten mindre betent (Sejersted 1983:64). Derfor er det mer fruktbart, heter det, å påpeke de felles normstrukturene som deles i det politiske landskap, og som aktørene forholder seg til. Der den første posisjonen i større grad opererer med rasjonelle aktører og på forhånd gitte preferanser, legger den siste blant annet vekt på de felles normene aktørene deler.²⁷

Ut fra dette kan vi tenke oss at den første posisjonen kunne se verneplikt som et tradisjonelt maktspill, ikke ulikt det vi har sett i perioden før 1700-tallet. Man kan hevde, for eksempel at det var i embedsmennenes interesse å slippe å delta i militærtjeneste selv, slik at de dermed sørget for at det kun var bøndene som måtte tjene. Tilsvarende kunne en marxistisk analyse hevde at det var de økonomiske elitene, både embedsmenn og andre, som sørget for at det kun var landalmuen som måtte bruke av sin tid til Forsvaret.

De konsensusorienterte vil sannsynligvis heller påpeke hvor stor oppslutning det faktisk var om verneplikten, på grunn av for eksempel et samtykke om dens nødvendighet og nytte. De vil kunne vise til at bøndene absolutt ikke var noen underklasse i Norge, men at de var selvstendige og frie.

Teorien om den såkalte “embedsmannsstaten” (Seip 1963) kan plasseres i den første gruppen. Seips argument er at Norge frem til 1884 i praksis var ledet av byråkratiet, som gjorde at det “gjennom 50 år [hersket] en politisk ro som knapt i noe annet land” (1963:13). Makten var i denne gruppen, på tross av at det fantes både Storting og regjering. Regjeringens vedtak var stort sett resultater av embedsmennenes arbeid. Den omtalte roen skyldtes først og fremst maktkonsentrasjon, det var ingen reell maktfordeling.

Sejersted, som altså plasserer seg i den andre gruppen, foretrekker begrepet “rettsstat” istedenfor embedsmannsstat (Sejersted 1979). Dette fordi det for embedsmennene var viktig å sikre den borgerlige frihet, ved å “gjøre den offentlige forvaltning forutsigbar” (Sejersted 1979:15). Initiativ og harmoni skulle skapes i den private sfære, mens lovgivningen skulle sikre rettferdighet og stabilitet, uten å gå direkte inn i en positiv deltagelse. Staten skulle altså være rutinisert, forutsigbar og stabil, samt sikre fysisk og organisatorisk infrastruktur. Det fantes med andre ord en sterk *liberal normstruktur* i norsk politikk på den tiden. Disse liberale normene var sterkt tilstede i den norske embedsmannsmiljøet, ifølge Sejersted. Dermed mener han at embedsmennene hadde mindre mulighet til, eller interesse av, å gå aktivt ut i den skapende politikken, enn det Seip hevder. Der Seip ser en instrumentell administrativ makt, ser altså Sejer-

²⁷ Her må det skytes inn at det selvfølgelig er store forskjeller innen denne såkalte instrumentelle gruppen. Hernes (1977) og Seip (1977,1978) som nok kan plasseres her, diskuterte bl.a. rasjonalitetsspørsmålet i kjølvannet av maktutredningen.

sted en normstyrt makt (Nordby 1991:20). Den konsensuspregede politikken skyldtes nettopp det, samtykket var etablert.

Samtidig er Sejersted imidlertid bundet av trangen til å plassere makten. Derfor mener han at bøndene og næringslivet hadde vel så mye makt som det embedsmennene hadde. Makten er med andre ord plassert et annet sted. På slutten av 1700-tallet og første halvdel av 1800-tallet var bøndene og næringslivet først og fremst interessert i å begrense statsmakten. Dette, sier Sejersted, kan karakteriseres som "negativ makt", da den søkte å *binde* statsmakten (1979:1). Poenget er altså å bevege seg bort fra despotiet ved å kreve at all offentlig handling har sin basis i lov (som igjen kunne være forankret i naturretten), slik at man unngikk den omtalte vilkårlig pregede styreform. Den norske konstitusjonen bygde, ifølge Sejersted, på dette. "Lovene, ikke menneskene, skulle regjere", het det (Sejersted 1979:6). Den "positive makten" forble dermed hos kongen, med regjeringen som råd, selv om denne altså var blitt begrenset gjennom Grunnloven og lovene.

Seip og Sejersted er uenige om hvor maktens sentra befant seg, hos embedsmennene eller hos næringslivet, men enige om at det er fruktbart å finne et slikt sentrum hvorfra de i neste omgang kan måle maktens omfang (positiv og negativ). Forskjellen dem imellom går altså mer på plassering av makten enn på dens form.

Spørsmålet om maktens plassering gir oss imidlertid ingen forståelse av hvorfor verneplikten foregikk mer og mer knirkefritt. Hvorfor ikke heller, med Foucault, søke å analysere det nettverket embedsmennene og næringslivet befant seg i? Er det ikke mulig å hevde at makten ikke først og fremst lå hos disse aktørene, men snarere i den politiske diskursen som plasserte dem i deres roller, og som leverte grunnlaget og rammene for deres selvbylde? Det var datidens politiske og økonomiske debatt, samt den teoretiske og faktiske utvikling, som gav embedsmannsstaten dens logikk og legitimitet. Makten lå dermed *forut* for disse aktørene, i den diskursen de var en del av. En analyse av disse aktørene alene bli dermed for snever, da man glemmer det nettverket av forutsetninger deres posisjon var avhengig av,

Å analysere embedsmannsstaten (eller rettsstaten) uavhengig av disse forutsetningene, som en separat enhet med betydelig makt blir dermed for enkelt. Verneplikten er et eksempel på at dette er nødvendig. Det var ikke embedsmennene som sendte folk ut i de militære rekker. Ei heller var det næringslivet. En materialistisk orientert historiker vil kanskje heller spørre hvilke økonomiske eller teknologiske forutsetninger som lå til grunn for at staten ekspanderte. Drivkreftene i historien ligger her, vil det sies, som en forutsetning for de politiske endringene. Industrialiseringen og moderniseringen har tradisjonelt vært sterke svar på slike spørsmål. Det er utvilsomt viktig, men heller ikke industrialiseringen og moderniseringen hjelper oss med å forstå vernepliktens økende legitimitet.

I stedet for å søke etter slike historiske "kausale første-ledd", som forutsetter en teoretisk ontologi, enten det er embedsmenn, produksjonsforhold eller næringslivet, vil man favne mer ved å analysere nettopp sammenhengen mellom de materielle og de politiske hendelsene. Det er som sagt nettopp det man søker å gjøre med begrepet diskurs. Ut fra en slik

synsvinkel er nettopp koblingen mellom for eksempel de nye kunnskapsområdene, ingeniørkunst, administrasjon, økonomi, og den ekspanderende industrien og tilsvarende staten, sentral. Ved å se på helheten får man også lettere øye på den makt som ligger i disse koblingene, mellom teori og praksis. Kunnskap blir dermed nært forbundet med makt. Sejersteds begreper om positiv og negativ makt kan være hjelpsomme analyseredskaper når det gjelder den formelle, politiske styringen, men den favner ikke de endringene som foregår for eksempel i koblingen mellom kunnskap og stat, og som nettopp bidrar til å presse staten til å ekspandere. Staten ekspanderte ikke bare i form av å stadig trenge inn på nye områder for å regulere og begrense friheten, men den var (og er) også aktiv i produksjonen, utformingen av seg selv og samfunnet. Om industrialiseringen og kapitalismen var nødvendig for utviklingen av kunnskapen, så var forholdet også omvendt. Det fantes kunnskap som ikke hadde sitt opphav i industrien og kapitalismen, og som var nødvendig for dem. For eksempel viser Foucault (1977) hvordan fabrikkene lærte av den militære organisasjonen, på felt som fysisk organisering, tidsskjema, skiftsystemer osv. Hvis vi skal argumentere for at makt er viktig for å forstå endringer og skapelser i samfunnet, så må denne "ikke-legale" makten med. Hvis vi ser på en diskurs, så ser vi nettopp på dette nettverket av kunnskap, institusjoner, språk- og andre handlinger. Makten kan dermed ikke plasseres hos en aktør, men resultatet er likevel betydelig for samfunnet.

Dermed er det ikke *enten* embedsmennene *eller* kapitalen som har makten. Begge har det, men ingen av konseptene favner all makt. Makten er en relasjon i stadig bevegelse, mellom aktører, ideologier, praksiser og vitenskaper. Den produserer normer, ideologier, og praktiske løsninger på statsnivå.

Da er for eksempel oppkomsten og stillingen til Sejersteds normer sentralt. Sejersted selv er ikke så opptatt av å analysere disse tingene. Han sier for eksempel at "[e]t politisk parti må...kunne knytte sine standpunkter til det allmene normgrunnlag - fellesverdiene - på en tilforlatelig måte..." (1983:63), og mener med dette å forklare at de politiske partiene beveger seg mot sentrum. Oppkomsten og utviklingen av selve dette normgrunnlaget studerer han derimot ikke, heller ikke oppkomsten av normer på 1800-tallet. En interessant observasjon i den forbindelse er at Seip, som ble plassert i båsen blant de instrumentelle maktteoretikerne, i en annen sammenheng er en av dem som best har analysert oppkomsten av noen av de normene Sejersted legger vekt på. Det er oppkomsten av en ny politisk viten som til en viss grad brøt med Hobbes' ubrytbare kontraktteori, nemlig prinsippet om folkesuvereniteten.

Ny politisk kunnskap, politisk vitenskap og determinisme

Politisk teori på 1700-tallet dreiet seg derfor i stor grad om hvordan statsmakten skulle gjøres rettfærdig, stabil, begrenset, kort sagt ikke despotisk. Det dreiet seg med andre ord om statsmaktens *legitimitet*, slik den ble diskutert i kapittel 2. Å finne slike prinsipper var selvfølgelig svært viktig, både for å legitimere faktiske utviklinger, og forsøk på endringer.

Ifølge Seip (1988) var løsningen i Danmark-Norge det såkalte “opinionsstyrte eneveldet”. Dette systemet hvilte på “to tankekomplekser”, det ene teorien om folkesuvereniteten, det andre teorien om den formålsbundne maktutøvelsen (Seip 1988:20). Det første er den moderne teorien om at makten kommer “nedenifra”, at et hvert styres legitimitet på en eller annen måte stammer fra folket. Den franske revolusjon var et slags klimaks for dette, der Opplysningens ideer skulle settes ut i praksis (Stromberg 1990:14ff). Ifølge Seip var folkesuverenitetsprinsippet allmenlig akseptert i Danmark, også før den franske revolusjon (1988:21ff). Nå behøvde ikke det tolkes demokratisk slik vi definerer det i dag med allmen stemmerett o.l., men en fri opinion var regnet som viktig for at eneveldet skulle få en rettesnor. Ytringsfrihet var dermed en nødvendighet for at kongen skulle kunne oppfatte folkets røst. Teorien om den formålsbundne maktutøvelsen omhandlet “maktens faktiske vilkår” (Seip 1988:45), der det het seg at bare kongen handlet fornuftig og rasjonelt, ville det nærmest automatisk være i tråd med folkets interesser (1988:38ff). Det vil si, han måtte handle lovmessig, etter naturretten, og var bundet av et omfattende formål, som lå utenfor ham selv. Han var med andre ord bundet av en sosial determinisme som i ytterste konsekvens umuliggjorde despotismen (Seip 1988:43).

Danske statsvitere²⁸ på siste halvdel av 1700-tallet forsøkte å kombinere disse teoriene med eneveldet, for å legitimere det som et ikke-despotisk, demokratisk styresett. Det innebar ikke at folket skulle kunne avsette kongen, eller at hele folket skulle tas med på råd, men at det var åpning for kommunikasjon mellom “de opplyste” og kongen (Seip 1988:28ff).

Denne teorien tolkes av Seip som et forsøk på å legitimere *status quo*, en “*apologi* for det bestående” (1988:60, kursiv i original), mot de mer radikale bølgene, særlig fra den franske revolusjon. Seip kaller det. Den var, ifølge Seip, først og fremst rettet som et angrep mot aristokratiet, der middelklassen søkte å alliere seg med kongen. De underliggende motiv er imidlertid ikke det sentrale i en genealogisk analyse. Mer interessant er effektene av handlingene:

Disse teoriene hadde i praksis paternalistiske trekk, da de forutsatte at folket, i en eller annen betydning, ikke trengte å bli spurt. Enten fordi de ikke visste sitt eget beste, eller fordi fyrsten ved rasjonell handling i tråd med lovene, automatisk ville handle rett. Naturen bestemte dermed over politikken slik at den forble rasjonell, og spørsmål om verdier på tvers av dette (som fullt demokrati) ble ikke vurdert. Politikken var med andre ord overlatt til ekspertisen, til profesjonene, der verdispørsmål ikke var det sentrale. 1800-tallets teorier om økonomi (jfr. Smiths (1970) “hidden hand”) og om politikk (for eksempel så Sverdrup politikeren som “forrettingsfører for de store nødvendigheter” (referert av Seip 1988:44)), var en videreføring av de deterministiske, teoretiske tradisjonene fra 1700-tallet. Ut fra slike prinsipper er politikken muligheter begrenset, det gjaldt kun å legge forholdene best mulig til rette for “de store nødvendigheter”.

²⁸ Ifølge Seip (1988:15f) var det et fag som het “statsvidenskap” allerede fra 1747 i Sorø og fra 1785 ved Københavns universitet.

Derfor var politikk en byråkratisk, ikke ideologisk, praksis. Det gjorde embedsmennene sentrale, men de var styrt av denne kunnskapsnormen. Den teoretiske politiske kunnskap og praksis tilla altså staten en formell rolle, der politikk var skjøvet til side, og paternalismen var sterkere enn folkesuvereniteten slik vi ville tolket den i dag. Det synes altså som om samtidens analyser ikke så embedsmannsstaten som særlig problematisk, da den bare forholdt seg til de sosiale lover og utviklinger som styrte det hele.

Seip og Sejersted derimot, kan i etterpåklokskapens lys avsløre at siden slike naturrettslige eller økonomiske lover utenfor mennesket vanskelig kan sies å eksisterte, så hadde embedsmennene og næringslivet allikevel den avgjørende makt, kanskje mer enn de var klar over selv. Det kan så være, men den politiske kunnskap la grunnen, og åpnet mulighetene for en slik praksis.

Individet som subjekt.

Den ekspanderende staten henvendte seg i økende grad direkte til individet. Individet ble i økende grad satt i direkte relasjon til staten, og et gjensidighetsforhold oppstod. Denne direkte koblingen individ/stat er også et kjerneelement i verneplikten, og den politiske debatten som oppstod i Norge på 1800-tallet.

Rent generelt kan man si at dette direkte ansvaret overfor staten er en tradisjon som stammer tilbake fra Middelalderen og kirkens sentrale posisjon (Galtung 1994:kap.1). Det moralske forholdet ligger i den jødisk-kristne tradisjon mellom Gud og individ, og ikke hovedsakelig mellom individene. Guds stedfortredere på jorden fikk dermed en sterk stilling. Med kirkens svekkede stilling overtok staten denne moralske rollen, og opprettholdt den vertikale relasjonen.

Dette bildet krever imidlertid utfylling. For en stat er ikke bare en forretningsmessig kontrakt mellom folk og myndighet. Den krever også legitimitet og oppslutning. Utviklingen av dette finner vi også i vitenskapen, i politisk teori og statsvitenskap. Vi har allerede sett hvordan ny teknikk, som statistikken, frembrakte eller i det minste muliggjorde en slik direkte kobling mellom individ og stat. Det var imidlertid også en mer teoretisk, kunnskapsmessig side ved dette, som bidro til å gi staten legitimitet og oppslutning, og det var prinsippet om folkesuvereniteten. Den ble fort omsatt i praksis både gjennom den første verneplikts hæren og gjennom politisk retorikk.

Individuell utskrivning: Paternalisme

Alminnelig personlig verneplikt ble innført første gang i Frankrike i 1793, den såkalte *levée en masse*. Det resulterte først og fremst i en hær som var fire ganger større enn tidligere. I 1794 var den franske hæren på 749.000 mann (Cohen 1985:51). Arkitekten bak det hele var en offiser ved navn Lazare Carnot (Solberg 1993). Hans grunnfilosofi var at den

eneste rettferdige krig var forsvarskrigen²⁹, noe som i utgangspunktet stemte med revolusjonens ideologi. Massene kunne trygt bevæpnes, da de skulle forsvare seg som borgere av et fritt land. Det var derfor ikke snakk om tvang, rekrutteringen ville, ifølge Carnot, skje frivillig. Problemet dukket opp da man ønsket å gå til angrepskrig. Det måtte legitimeres som en slags "misjon", en frigjøring og eksport av revolusjonen. Dette krevde imidlertid også en annen disiplin, siden borgeren nå ble "misjonær". Den impulsive frivillighet kunne man ikke lenger påregne i like stor grad, og man kunne heller ikke tillate at folk plutselig ville nekte, og dra hjem. Carnot innførte derfor et prinsipp om absolutt disiplin i fiendens nærhet, da gjaldt ikke den rasjonelle revolusjonæres frihet lenger. I tillegg viste det seg at få frivillig stilte til en angrepskrig, slik at man måtte tvangsinnrullere (Solberg 1993:36). Dermed var det borgerlige og demokratiske fundamentet for Carnots idé borte, men han legitimerte det nå i paternalistiske termer; det gjaldt å tvinge folket til å forstå sitt eget beste. Vi har med andre ord en spenning mellom den liberale, revolusjonære frihet, og den revolusjonære borgerplikt. Spenningen mellom liberal frihet og borgerplikter har fulgt verneplikten siden, for eksempel i spørsmål om fritak, nekting, retter og plikter osv. Den samme spenningen finnes selvfølgelig også i mange andre sfærer, det handler om hvor langt det offentlige skal kunne gå inn i det private.

I Norge kom ideen om personlig tjeneste som nevnt inn i 1799 gjennom en ny forordning (Nåvik 1996:89). Før det ble altså den militære utskrivningen stort sett pålagt områder og en samling gårder som skulle stille soldat(er). Hvem de så valgte forble likegyldig for staten. Etter den nye forordningen skulle distriktenes folkemengde, ikke legdsinndelingen, være basen for utskrivningen. Staten henvendte seg i stedet direkte til individet.

Dette innebar nok et brudd med den *vilkårlig* pregede staten. Individualisering som prinsipp innebar en enda klarere ansvars plassering. Nå var det ikke opp til gårdene selv å velge sin representant, også det ble nå overlatt til staten. På den ene siden betydde det en liberalisering ved at stavnsbåndene ble opphevet, på den annen side betydde det en økt kontroll ved at staten hadde oversikt over hvert enkelt individ, ikke bare gårdene. Det betydde også at økonomiske forhold var mindre avgjørende, avhengig av folketallet i distriktet skulle alle stille, uavhengig av størrelsen på gårdene. Staten kunne etter dette prinsippet bokstavelig talt selv velge og vrake i befolkningen. Nå innebar ikke dette i praksis allmen verneplikt, til det var begrensningen for stor, det var kun snakk om bondebefolkningen, og heller ikke hele denne, og det gjaldt heller ikke kystbefolkningen (Nåvik 1996:90). Verneplikten forble en byrde forbeholdt bondealmuen også etter dette. Dette fortsatte utover i neste århundre.

Hva så med den politiske legitimeringen av en slik praksis? Det var utvilsomt en spenning mellom prinsippet om individuell tjeneste og den ensidige plasseringen av byrden på bøndene. Var det individuelle ansvaret nok et utslag av eneveldets tvang, eller var det et eksempel på fortsatt paternalisme koblet til en folkesuverenitetsidé, slik Seip beskrev? Inten sjonene bak loven kan man selvsagt spekulere over, men et slikt ansvar

²⁹ Dette prinsippet har siden blitt utbrodert og drøftet, se for eksempel Waltzer (1977).

direkte på individene måtte forutsette en viss oppslutning blant dem og en viss oppfattelse om at dette var et godt bytte.

På 1800-tallet ble dette eksplisitt diskutert, og man fikk en oppkomst av politiske teorier som diskuterte individets sak, dets ansvar, dets frihet, dets rolle, altså de liberale teoriene som ikke aksepterte paternalisme i tolkningen av folkesuvereniteten.

1814 - folkesuverenitet gjennom verneplikt

Under Eidsvollsforhandlingene var nettopp spørsmålet om verneplikten et omstridt punkt. Allerede her begynner man å ane konturene av politiske retninger som skulle vise seg sentrale senere. Skillet var det samme som i Frankrike, grensene for statlig innflytelse og tvang. Det kan også sees som likhetsidealet mot frihetsidealet, eller som hos Pryser (1985:245), en “paternalistisk tradisjon fra eneveldet” og en “liberal europeisk tradisjon”. Løvenskiold var den som sterkest argumenterte for det siste: “...den borgerlige Frihed, bør under Opnaaelsen af det nødvendige Statsforsvar saa lidet mueligt indskrænkes” (Løvenskiold 1914:227). Verneplikten, argumenterte han, krenket menneskets naturlig medfødte frihet. Man burde derfor i stedet gå inn for en vervet hær, så lenge det var mulig.

De fleste andre ønsket imidlertid en vernepliktsordning, selv om dens allmene form ikke ble tolket bokstavelig. Man gikk inn for mulighet til å kjøpe seg fri (stillingsrett), og fortsatt å fritta byfolk og akademikere. Det siste ble regnet som nesten like selvfølgelig som at kvinner ikke skulle delta.³⁰ Allikevel var det på Eidsvoll en ganske stor enighet om at verneplikten i prinsippet skulle være allmenn, og at det var den høyeste ære og plikt for en borger.

Verneplikten ble dermed i bunn og grunn selve symbolet på folkesuvereniteten, dens utfoldelse i praksis. Den var også helt nødvendig, for hvis verneplikten ikke gjaldt alle, fikk dette konsekvenser for den norske stats legitimitet. Den norske Grunnlovens legitimitet bygde nettopp på en oppfatning om folkesuverenitet, slik at dette var et prinsipp som måtte underbygges. Verneplikten plass i Grunnloven ble en prøve eller et bevis på at Norge var en enhet adskilt fra Sverige og Danmark, ved at alle folk sluttet opp om den. På tross av dette var verneplikten langt fra allmen, det var nemlig færre vernepliktige etter 1814 enn før.

Det var opp til det første ordentlige Storting å definere grunnlovens vage §109 i praksis. I 1816 kom det en lov som ikke innførte allmen verneplikt, men som fortsatte å tillegge landalmuen de største byrdene. Hæren ble derimot kraftig redusert fra 35000 til 12000 mann, hvorav 2000 skulle være vervet personell. Regimentene ble nå omorganisert, og he-tende Linjetropper. Bare det nødvendige antallet soldater for å fyller opp linjen ble skrevet ut, resten ble fullstendig fritatt. Det var heller ingen reserve. I 1837 ble det dog opprettet et Landvern, det vil si soldater som ikke kunne brukes utenlands (slik Linjetroppene kunne med Stortingets

³⁰ Kvinner ble ikke en gang regnet med blant “Enhver Statens Borger”. Akademikere måtte i det minste eksplisitt avskrives.

godkjenning), og som bestod av soldater som hadde tjent fem år i Linjen. Verneplikten var dermed mindre allmen i første halvdel av 1800-tallet enn den hadde vært på 1700-tallet.

Stillingsretten - liberalismen slutt og overgang til "kollektive frihet"

Den allmene verneplikt var dermed, på tross av Grunnloven, langt fra noen realitet. På grunn av den begrensede utskrivningen ble det også tillatt at man skaffet seg stedfortreder. Loven av 1816 tillot "Gaardbukere, gifte og bosatte Mænd" å stille med stedfortredere om de ønsket det. Dette ble ikke endret ved den nye loven i 1854, som ellers utvidet verneplikten, slik at stillingsrett forble en del av vernepliktssystemet i 60 år, helt til loven ble endret i 1876.

Det var altså et stort flertall for stillingsrett i 60 år, både på Eidsvoll og i de etterfølgende Storting. Hvordan rimer det med likhetsprinsippet som var så viktig under debatten i 1814? Det kan virke merkelig at man på den ene siden er sterk forkjemper for allmen verneplikt, og mot en profesjonell hær, mens man på den andre siden tillater at de vernepliktige leier seg stedfortredere, som i praksis blir profesjonelle soldater. Det var ikke sjelden at samme person ble innleid mange ganger.

De som i utgangspunktet var for en mest mulig liberal selvbestemmelsesrett, kunne selvfølgelig argumentere etter linjene Løvenskiold hadde gjort på Eidsvoll, ved å peke på hensynet til næringslivet, individets naturlige frihet, eller utilitarisme av typen "samfunnet er mest effektivt når alle gjør det de vil eller kan best". Også de som i utgangspunktet var for likhetsprinsippet i grunnloven, kunne imidlertid argumentere for stillingsretten.

Langholm (1966) forklarer det ved å skille mellom tre typer likhet: like byrder, like sjanser og lik plikt. Tolkningen av grunnloven kunne være etter en av disse tre prinsippene, der den første krevde total likhet (og dermed ingen stillingsrett), den andre kunne akseptere for eksempel loddtrekning, (men ikke stillingsrett som i praksis var forbeholdt de økonomisk bemidlede), mens den tredje la vekt på den formelle, legale plikten (som ikke innebar noen begrensning mht. stillingsrett). De fleste støttet seg dermed til en blanding av de to siste versjonene: det var like sjanser, da forsvarret ikke trengte alle og benyttet loddtrekningssystem, og dermed lik formell plikt. Urettfærdigheten som loddtrekningen i praksis medførte, kunne imidlertid bøtes noe på gjennom stillingsretten. Staten kunne kreve alle utskrevet, men gjorde den det ikke, kunne den ikke kreve forbud mot stilling. Det måtte være opp til borgerne selv å bytte, bare staten fikk sitt, het det. Det sentrale her, skriver Langholm, er "at de som tenker slik, *tenker i individer, ikke i grupper eller samfunnsklasser*" (1966:59 kursiv i original). Det var med andre ord en typisk liberal tolkning av grunnloven, der økonomisk ulikhet ikke regnes som like alvorlig som den juridiske. Dermed var ikke Løvenskiolds sak tapt.

Men i 1876 ble stillingsretten allikevel opphevet. Dette, hevder Langholm, skyldtes ikke noe økning i det demokratiske sinnelag. Ei heller var

det press fra bøndene eller Sverdrup. Snarere var det en internasjonal trend som følge av at den preussiske hær, som ikke tillot stilling, hadde vist seg mer effektiv og slått den østerrikske i 1866. Den preussiske var mer “dannet”, den behersket nye taktikker og teknologier, og var på denne tiden forbilde for de fleste europeiske hærer. Fra 1866-1872 hadde dermed de fleste europeiske statene forbudt stilling, og da Preussen/Tyskland slo Frankrike i 1870-71, var saken endelig klar. Stillingsretten tappet hæren for den “intelligens” som var nødvendig i moderne krigføring, og for dens reserver. Det militære argument var altså begrunnet i behovet for et bredere spekter av befolkningen. Det forutsatte imidlertid at det bredere lag var villig, at verneplikten ble akseptert. I 1876 ble det da også innført en bredere utskrivningspraksis samtidig med at stillingsretten opphørte. Dermed var man nærmere “like byrder” prinsippet, noe som gjorde opphevelse av stillingsrett lettere. Det individuelle veto var dermed opphevet, og den liberale friheten begrenset.

Om det var militære argument som hadde det avgjørende ordet, så forutsatte denne endringen at dette ikke ble følt som en utilbørlig tvang. Flere ble også vernepliktige, og inkluderte nå de økonomisk bemedlede. Dette var selvsagt bare mulig med en generell oppslutning om verneplikten, der den ble sett som en representasjon av folkesuverenitetsprinsippet, og ikke som tvang eller paternalisme. I verste fall kunne den sees på som et “demokratisk onde” man måtte ta “med på kjøpet”.

At det militærtjeneste knapt hadde betydd risiko for reelle kamphandlinger siden 1814 (med unntak av den nevnte Slesvig-mobiliseringen til rundt 1850), bidro nok også til mindre motstand. Litt øvelse i ny og ne ble akseptert. Som sagt var dette også en periode med en voksende offentlig sfære, nye lover og reguleringer kom stadig til. Vanlige folks liv ble i større grad regulert, og i et slikt perspektiv er det ikke unaturlig at verneplikten, som tross alt ikke var noen ny forordning, ble akseptert.

Gjør vi et sprang helt til slutten av perioden, til 1902, og sammenligner den militære straffeloven som kom da med den fra 1850, ser vi også at loven ble mer detaljert og straffen mindre fysisk. Piskingen ble borte og manglende fremmøte kun straffet med fengsel, også i krigstid. Bruken av dødsstraff ble innskjerpet til kun å gjelde under særdeles skjerpene omstendigheter i krigstid (Militær straffelov 1902). Som jeg kommer tilbake til i kapittel 6, var forsvaret i liten grad sett på som representant for det nasjonale før 1895, men var utvilsomt en del av den ekspanderende, disiplinerte statsmakten.

Det offentlige gav da også stadig mer igjen i form av rettigheter. Stemmeretten ble svært lite brukt,³¹ men den politiske interessen økte gradvis i befolkningen. Dessuten ble stemmerettsreformer flittig debattert. Embedsmennenes makt ble etter dette også svekket fra 1870 av til fordel for Stortinget (Try 1979:476). Forholdet rett/plikt kan dermed sies å ha kommet mer i fokus. Ut fra en slik kontekst er det sannsynlig at også verneplikten ble sett på som en av mange plikter som kreves i en moderne stat.

³¹ 7 % av befolkningen hadde eller kunne få stemmerett på 1870-tallet, men mindre enn en tredjedde brukte den (Try 1979:454).

Folkesuverenitetsprinsippet fungerte dermed som et prinsipp som kunne ta opp i seg både borgerplikten og den liberale friheten. Det forutsetter, som hos Carnot, at folk frivillig slutter opp om det. Det bygger dermed på en idé om *kollektiv frihet*, der man gjennom loven og Stortinget er sikret at lovene gjenspeiler folkets vilje. Dermed kan individuell frihet begrenses, og plikter pålegges ut fra disse politiske teoriene. Det forutsetter selvsagt at folk oppfattet det slik, at deres vilje var gjenspeilet i loven, staten og verneplikten. Om de følte det på et så tidlig tidspunkt, er vel heller tvilsomt.

Sammen med de teknologiske og administrative kunnskapene utgjorde dette en kobling mellom kunnskap og politikk som var viktig for utviklingen av den individuelle ansvarsbyrden. På den ene siden var staten i stand til å håndtere en hel befolkning, og regulere og kontrollere deretter. På den andre siden tillot den politisk-teoretiske kunnskapen om folkesuvereniteten individet en ansvarsbyrde som begrenset den individuelle frihet til fordel for en kollektiv frihet. Dermed ble verneplikten i økende grad legitimert som naturlig og nødvendig.

I praksis fortsatte imidlertid dominansen, i mer eller mindre paternalistisk forstand, i både Frankrike og Norge. I Frankrike som en ideologisk legitimering av en krig, i Norge som legitimering av asymmetri i utskrivningen. Selv om det var lettere å få gjennomført utskrivningen i et samfunn hvor staten regulerte stadig mer, og hvor individet var kommet mer i forgrunnen, kan vi altså fortsatt snakke om dominans, der elitene hovedsakelig påla bøndene de største byrdene.

Bare dominans?

Det blir vanskelig å hevde at samme utvikling også kunne forklares med marxistiske termer, eller ut i fra andre instrumentelle maktsyn. Riktignok var de sosiale og økonomiske skillene så store i 1800-tallets Norge at det kan hevdes at elitene påla landalmuen verneplikten for å opprettholde et samfunnssystem som de samme elitene nøt godt av. Slike perspektiv tillegger imidlertid elitene en instrumentell makt, der disse styrte systemet ut fra egne ønsker. En slik analyse overser de nye kunnskapene, både i styreteknikker og ikke minst i politikk, som gjorde verneplikten både mulig og naturlig. Elitene dominerte bøndene, men det blir for enkelt å kun forklare dette ut fra egeninteresse eller maktbegjær. De gjorde det som følte riktig, som den beste måten å styre på etter tilgjengelig politisk kunnskap. Makten lå dermed i denne diskursen. Dessuten, og det blir klarere etter neste kapittel, ble disse elitene også selv fanget i disse maktrelasjonene, ved at de i stadig større grad ble inkludert i den diskursen som støttet opp under folkesuverenitetsprinsippet, nemlig nasjonalismen. Dermed blir også dominansen vesentlig redusert og makten fungerer i større grad som en selv-disiplinering som opererer på folks "...own souls, on their own thoughts, on their own conduct" (Foucault, sitert av Rabinow 1984:11).

Første bit av disiplineringsperspektivet er dermed lagt frem. Samfunnet ble disiplinert gjennom en diskurs som inkluderer folkesuverenitetsprinsippet og ideen om kollektiv frihet, gjennom en teori og en praksis som bår grunnlovens legitimitet på sine skuldre, og som dermed forutsatte allmenn verneplikt. Teorien om at makten kom nedenfra forutsatte dette, uten uthulende unntak.

Dette bildet må likevel suppleres med en analyse av den norske nasjonale identitets fremvekst. Da må man flytte fokuset bort fra staten og over på de sosiale og kulturelle felt. Utviklingen av en norsk identitet har til en viss grad vært diskutert i nasjonalisme-forskningen. Når det gjelder studiet av identitet, eller nasjonalisme, er det få som diskuterer makt. Man har spurt hvorfor man er villige til å ofre livet for nasjonen, men ser ikke makten som sentral i denne forståelsen. Det skyldes nettopp den tradisjonelle oppfattelsen av makten som undertrykkende og negativ, ikke produsende og positiv. Nasjonalisme er selvpoffrelse, ikke tvang, *men resultatet er det samme*: folk presser seg til sitt ytterste, de dreper og de dør. Vi kan ikke forstå dette uten å studere makt, for det er nettopp makt det handler om.

4. IDENTITETSTEORI

Førrige kapittel argumenterte for at den fremvoksende staten ikke bare bygde på lov, men at den også hadde disiplinerende funksjoner. Dette var en makt som ikke var under direkte kontroll av en elite, men en diskurs som koblet politisk teori og praksis, teorier om folkesuverenitet med nye institusjoner og styringsteknikker. Resultatet var snarere en form for “normalisering” av en politikk enn en rasjonell undertrykking fra elitesiden. Allikevel var resultatet hovedsakelig en form for dominans. De vernepliktige forble bønder og andre som ikke var en del av den politiske og urbane eliten.

I dette og neste kapittel skal jeg se på utviklingen av denne “normaliseringen” frem mot unionsoppløsningen. Jeg skal søke å vise hvordan verneplikten i økende grad ble frigjort fra staten og tvangen til fordel for et nasjonal fundament, med andre ord en disiplinering gjennom et nasjonalt selv bilde og en nasjonal identitet.

Først er det nødvendig å teoretisk klargjøre hva begreper som “identitet” og “nasjonalisme” innebærer. Det er stor uenighet om hvordan slike subjektive opplevelser kan analyseres best. Jeg vil argumentere for en posisjon som bygger på Anderson (1991), men vil også legge vekt på sider som nasjonalismelitteraturen sjelden nevner, men som identitetsteoretikere legger vekt på, nemlig forholdet mellom Selv og Andre. Alt dette er begreper som vil bli nærmere diskutert i det nedenstående og koblet til Foucaults diskursbegrep.

Analysen av slike “selv-bilder” er svært sentralt for å forstå utviklingen av vernepliktens legitimitet, ettersom det er her stat og nasjon virkelig kobles. Det må derfor gjøres viktige teoretiske avveininger om beste fremgangsmåte i slike analyser. Derfor må nødvendigvis dette kapitlet bli relativt teoretisk. Dog vil jeg også diskutere og kritisere Lunden (1992) både vitenskapsteoretisk og empirisk for å understreke min egen posisjon.

Neste kapittel er til gjengjeld mer empirisk, da jeg søker å vise hvordan den nasjonale diskursen ble den dominerende i 1905. Jeg vil også påpeke *alternative* representasjoner av Selv og Andre som ikke vant frem og spekulere noe over hvorfor ikke det var tilfellet (jfr. genealogikapitlet foran). Hovedargumentet er at den nasjonale diskurs ble den dominerende fordi den klarte å avpolitiserer seg selv, ikke minst ved hjelp av vitenskapen, slik at den kunne “normaliseres” og dermed favne mange.

Men først er det altså nødvendig med en viss teoretisk diskusjon rundt studiet av slike vage begreper som “identitet” og “nasjonalisme”. Hvordan skal man forholde seg til dem?

Nasjonalismens ambivalens

De fleste analyser av nasjoner påpeker deres ambivalens: Ideen om nasjonal kultur, historie, språk og egenart er relativt ny, nær knyttet til mo-

derniteten og oppkomsten av de moderne stater. Titler av typen “The invention of tradition” (Hobsbawm og Ranger 1983) understreker dette. For eksempel vet vi at den “urnorske” rosemalingen er barokkinspirert, og stammet fra byene før det ble moderne på landet (Try 1979:362). Dette står i sterk kontrast til selve det nasjonale prosjekt, som har vært å hevde det motsatte, nemlig at det *finnes* en historie, en kultur, en tradisjon, eller en etnisitet som dagens befolkning er arvtagere av. Videre vet vi at de nasjonale symboler i stor grad ble etablert og utvalgt av de sosiale eliter innen en stat. Representasjonene av “det nasjonale” ble dermed ganske selektiv. På tross av dette har de nasjonale identiteter hatt enorm kraft de siste hundre år i Europa. Som kraft eller strømning er de derfor reelle nok, uavhengig av hvor sterkt de er fundert i realiteter. Allikevel er det gjerne dette de ulike teoretikerne strides om, nasjonalismens “rot i virkeligheten”, eller mangel på dette. Jeg skal derfor i det følgende kort presentere to syn på dette, og koble dem til en mer generell vitenskapsteoretisk diskusjon. På den ene siden står Smith (1983, 1991) som forutsetter et visst fundament (en *ethnie*) for at en nasjon skal oppstå, på den annen side Anderson (1991), som hevder at en nasjon er et resultat av en artikulering, en forestilling om dette, uavhengig dennes “realisme”.³²

Vitenskapsteori og nasjonal identitet

Hvordan skal man forholde seg vitenskapelig til begreper som “identitet” og “nasjonalisme”? I hvilken grad er dette reelle “objekter” man kan gripe fatt i og analysere? Finnes det visse kjerneelementer under disse begrepene? Eller er dette rent språklige konstruksjoner uten referanse til “virkeligheten”?

I litteraturen kan man finne eksempler på forskjellige svar på dette. På den ene siden har man dem som ser nasjonal identitet som “ekte”, det vil si direkte knyttet til en distinkt kultur eller “etnisitet”. 1800-tallets norske historikere, for eksempel Keyser, Munch og Sars, kan plasseres i en slik bås (se nedenfor). Identiteten ble tatt for gitt, ikke egentlig problematisert, med andre ord tradisjonell essensialisme. En “mykere” variant finner vi hos Smith (1983, 1991). Som nevnt i forrige kapittel legger Smith vekt på utviklingen av “The Scientific State”, altså en homogeniserende politikk, bygd på vitenskapelige metoder og utvikling. For å forstå nasjonalismen må dette også kobles til religionens svekkede stilling, skriver Smith. Den moderne staten og vitenskapen utfordret det religiøse verdensbildet ved å etablere seg som det mest sentrale referansepunkt. Blant annet ble den religiøse ideen om “det utvalgte folk” sekularisert, slik at “folket” fikk sin verdi fra sitt felles historiske opphav. De ble dermed historiens subjekter og bærere av etikk og verdinormer (Smith 1983:249). Slik kunne man lettere forholde seg til den moderne utviklingen uten å miste tilhørigheten det tidligere samfunnet hadde gitt dem, og slik ble etnisk distinktivitet og autonomi et ideal for “folket”.

³²I tillegg regnes selvfølgelig Gellner (1983) og Hobsbawm (1992) som sentrale nasjonalismeforskere. På den akse jeg har skissert mellom et fysisk-materielt fundament og et mer ideologisk forestilt fellesskap, havner imidlertid disse mellom Smith og Anderson.

Men for at dette skulle kunne skje forutsetter Smith en viss kulturell kjerne, en *ethnie*, som nasjonen ble bygd ut ifra (Smith 1991:19ff). Dette betyr ikke at etnisiteten er medfødt, men at dens historiske opphav går lenger tilbake enn en del andre vil hevde, og dermed fungerte som en “kjerne” den nasjonale identiteten kunne utvikle seg fra. Han gir med andre ord nasjonalistene delvis medhold i sin søken etter historiske “røtter”. Smith lister opp seks hovedtrekk som kjennetegner en *ethnie*, nemlig (noe forenklet): felles navn, felles opphav, felles historie, felles kultur, kobling til et “land” (“homeland”) og en viss solidaritetsfølelse.

Anderson (1991) regnes gjerne som Smiths motsetning i nasjonalismelitteraturen. Han legger større vekt på det ideologiske plan (i betydningen tanke/forestillingsmessig, ikke politisk ideologi) enn på det fysiske-materielle. Hans “imagined communities”, bygger heller ikke på noen kjerne slik Smith gjør.

For ham er nasjonalismen et resultat av nyere utviklinger i Europa som underminerte den tradisjonelle kulturelle og sosiale orden. Skriftens krav på ontologisk sannhet, de “gudelige” kongenes sentraliserte makt, og koblingen mellom “cosmology” og historie (altså at menneskets og naturens opphav var samtidig, og at samtidige hendelser var nær knyttet til de bibelske i tid), mistet alt sammen sitt grep på den sosiale orden. I stedet kom de vitenskapelige oppdagelsene, ikke minst representert ved “the print-capitalism”, altså boktrykkerkunsten og massemediene. Dette medførte at det nå var mulig å forestille seg en nasjon, “to ‘think’ the nation”, fordi man nå kunne ha forestillinger om samtidighet i rom, ikke bare tid som tidligere. Denne radikale endringen i verdenssyn og tidsoppfattelse var en forutsetning for nasjonstenkningen, ifølge Anderson. De fellesskap som oppstod som følge av dette, var dermed større geografisk enn de tidligere fellesskap hadde vært. Man begynte å føle fellesskap med folk man ikke kjente eller aldri hadde møtt. Derfor uttrykket “imagined”.

Dermed kobler Anderson “aesthetic experience and material causes” med en “metaphysics of *becoming*” (i motsetning til “*being*”), noe som resulterer i et dynamisk perspektiv (Ullock 1996). Nasjoner og andre politiske identiteter er dermed et resultat av en dynamisk, kontinuerlig forestilling, koblet til materielle faktorer. Dette perspektivet unngår dermed den *presentismen* andre nasjonalismeforskere ofte havner i (for eksempel Smith), ved at den nasjonale identitet ikke ses som den endelige politiske identitet. Andersons perspektiv peker *utover* dagens politiske organisasjon og identitet, fordi den er dynamisk og ikke kun setter søkelyset på de materielle historiske prosesser som ledet oss til den nasjonale identitet. “[P]eoples’ aesthetic experience of space-time has an enormous impact upon social organisation, by altering the manner in which they *imagine* community” (Ullock 1996:440). Endrede forestillinger er dermed fullt mulig i dette perspektivet.³³

³³ Her må det sies at Anderson har utviklet seg. I første utgaven av *Imagined Communities* var nok *presentismen* til stede. Her ble nasjonalismen sett på som en slags modul andre kopierte, som en endelig politisk identitet, en “metaphysics of being”. I siste utgave og andre arbeider går han bort fra dette. Særlig har denne kritikken vært relevant med hensyn til studiet av nasjonalisme i Afrika og Asia. Se Ullock (1996) for en gjennomgang av dette.

Men i tillegg til dette avviser han altså behovet for noe *ethnie*, noe “håndfast” nasjonalismen kan springe ut ifra. Lunden (1992), som i stor grad støtter seg på Smith, hevder i sin argumentasjon mot Anderson at Smiths teori om etnisk nasjonalisme har:

“...visse ‘objektive’ (alt føreliggjande) kulturelle fenomen å støtte seg til i utgangspunktet. Det er dei kulturelle markørane, distinktivt språk, religion etc., i skiftande kombinasjonar” (Lunden 1992:33).

Dette i motsetning til Anderson som ifølge Lunden kun legger vekt på de subjektive, “fantasiskapte” sidene av identiteten. At han oversetter “imagined” med “fantasiskapt” og ikke “forestilt” (slik den norske oversettelsen fra 1996 gjør), understreker hans skepsis. Lundens representasjon av Anderson fremstiller ham dermed i et epistemologisk problematisk lys, da det (ifølge Lunden) virker som om Anderson egentlig ikke tror at det fenomenet han studerer, eksisterer. En slik kritikk rammer imidlertid ikke Anderson. Han tar så absolutt fenomenet på alvor, men han avviser at en uttrykt følelse eller identitet bare kan studeres hvis den er “ekte”, eller fundert i en *ethnie*.

Hvis man ser nærmere på Smiths seks punkter som definerer en *ethnie*, oppdager man fort at disse også i stor grad er:

“...subjektive faktorer: felles myter og tradisjoner er subjektivt opplevd og formidlet. Selve mediet for formidlingen, det felles språket, er også i høy grad en subjektiv kjernefaktor.” (Sørensen 1995:185).

Her er Sørensen nærmere semiotikken enn han kanskje selv liker, men poenget er klart. På tross av fjorder, fjell, “kulturelle markører”, eller andre “objektive” fundament for nasjonalismen, må dette formidles og representeres, og det kan ikke gjøres “objektivt”. Anderson kritiserer også Gellner for samme feil; å skille mellom mer eller mindre “ekte” identiteter:

“...Gellner is so anxious to show that nationalism masquerades under false pretences that he assimilates ‘invention’ to ‘fabrication’ and ‘falsity’, rather than to ‘imagining’ and ‘creation’. In this way he implies that ‘true’ communities exist which can be advantageously juxtaposed to nations” (Anderson 1991:6).

Nasjoner og andre kollektive fellesskap er ikke på noen måte “falske”. Det finnes heller ingen andre former for kollektiver som er mer “ekte”. “Communities are to be distinguished, not by their falsity/genuineness, but by the style by which they are imagined”, fortsetter Anderson (1991:6). Representasjonene er med andre ord ekte nok i seg selv, uavhengig av påstandene om en “objektiv” referansialitet. *Ethnie*-begrepet forutsetter dermed en nasjonal essens, noe uforanderlig, noe som det hele springer ut i fra. Med Andersons perspektiv er det imidlertid fullt mulig å

se at symbolbruken kan endre seg, at de kan skifte innhold eller brukes forskjellig. Som vi skal se i kapittel 7 la Arbeiderpartiet noe helt annet i de nasjonale symbolene da de overtok regjeringsmakten på 1930-tallet, enn det deres konkurrenter på høyresiden hadde gjort. Det nasjonale fikk ny betydning. En slik endring kan ikke forstås med Smiths eller Lundens perspektiv.

Lundens behov for å ha en "objektivt" gitt etnisitet før nasjonalismen er begrunnet i en frykt for at man uten en slik referanse ender ut i relativisme, der følelser og fantasier ikke kan sies å være mindre håndfaste enn fysiske fakta. En slik kritikk glemmer imidlertid at enhver identitet er en sosial konstruksjon. Det finnes ingen "objektivt" gitt etnisitet eller identitet, da denne alltid må formidles. Det betyr på den annen side ikke at man ikke kan finne materielle, sosiale, økonomiske og geografiske forklaringer på en identitets oppkomst. Poenget er bare at det ikke er noen automatikk mellom dette og de representasjoner man til enhver tid ender opp med. Den sosiale representasjonen av de fysiske og sosiale forholdene i fortid og samtid er det avgjørende.

Sørensen (1995:187) advarer dessuten mot den teleologi og anakronisme det kan medføre å trekke logiske røde tråder fra *ethnien* til i dag. Et slikt eksempel finner vi hos Lunden (1992:108): Lunden sammenligner med den patriotismen (og endog kriger) som følger landskamper i fotball, og trekker slutningen at kriger mot Sverige på 1600- og 1700-tallet må kunne ventes å gi lignende effekter. Det blir imidlertid anakronistisk. Fotballpatriotismen er et moderne fenomen og en del av et nettverk av nasjonale symboler, og de aller, aller fleste var helt ukjente den gang. Den er sterk *på grunn* av den eksisterende nasjonale identiteten, og fører samtidig denne tilbake. At fotball skaper nasjonal furore i dag, er intet argument for at krig gjorde det tidligere, selv om krig er "sterkere" symbolsk.

Problemet er som nevnt, *presentismen*. Dagens situasjon regnes som den endelige, slik at teorien ikke kan forklare for eksempel en endring *bort* fra nasjonalismen. Det dynamiske perspektiv forsvinner. Ved å legge vekt på prosessen blir det lettere å oppdage endringer, i stedet for å lete etter en kjerne eller "rød tråd" av nasjonal identitet. Dette er som sagt også det genealogiske poeng. Som vi skal se skiftet den nasjonale identiteten både styrke form og innhold flere ganger fra slutten av forrige århundre til i dag. Dermed endret også legitimiteten og oppslutningen om verneplikten seg, som følge av dette.

Fordelen med Andersons perspektiv er dessuten at det ikke begrenser seg til nasjonalisme. Prosessen med å etablere og vedlikeholde forestilte fellesskap trenger ikke bare å gjelde nasjoner, men også andre, konkurrerende, kollektive identiteter. Dette poenget hos Anderson finner vi også i de mer generelle identitetsteoriene.

Identitetsteori

Nasjoner er altså sosialt konstruert, vedlikeholdt og formidlet. De er representasjoner. Det er imidlertid en viktig side ved denne representasjo-

nen som i stor grad undervurderes i nasjonalismelitteraturen, og som er elementært i identitetsteorien, nemlig betydningen av den Andre. Som Dale skriver:

“This focus on an objectively defined “core” of identity misses the elementary point that nationalism is always expressed and directed, not only inwards to unite and homogenize the people around ethno-symbolic constructs, but also outwards, across the various and fluctuating sets of borderlines towards the image of an Other that is often constructed in the place of individuals and groups that the IDentity group³⁴ negates and excludes in becoming Self-aware as a nation.” (Dale 1997:30)

Man kan ikke ha en identitet uten å vite hva man *ikke* er. I enhver identitet ligger dermed en negasjon, “[m]eaning is made out of difference”, skriver Norton (1988:3) som første setning i sin bok. Dermed er identitet en *relasjonell* størrelse, avhengig av andre og ute av stand til å eksistere alene. Dette er et aspekt identitetsteoriene legger stor vekt på, både på individ- og gruppenivå (Connolly 1989, 1991, Neumann 1996a,b). Noe metaforisk kan det beskrives som en historie om det ensomme naturmennesket som ikke kjenner sine særtrekk før det har møtt et annet på stien som det kan sammenligne seg med. Først da kan det kjenne sine særegenheter ved å peke ut *forskjellene* mellom Selv og Andre.

Man har aldri direkte tilgang til den Andre. Den Andre vil nødvendigvis alltid være en representasjon og dermed subjektivt vurdert og generalisert, både på individ- og gruppenivå. Parallellen til gruppenivå er imidlertid noe mer kompleks, ettersom også Selv-bildet er en representasjon.

Som Anderson påpeker, trenger man ikke ha direkte personlig kjennskap til hverandre for å være en gruppe, fellesskapet er “forestillt”. Den er *kategorisk* ved at den favner mennesker ut fra kategori og ikke relasjoner, og dette forutsetter representasjon. Det viktige er at denne representasjonen oppstår i relasjon til den Andre, som dermed vil være sentral i utvelgelsen av de kriteriene som kjennetegner Selv-gruppen (representasjonene) og dermed skaper dens identitet.³⁵ Poenget er at man legger vekt på en representasjon som *skiller* seg fra det bildet man har av den Andre. Hvis ikke ville det ikke være noe som skilte de to gruppene. Dermed blir det meningsløst å snakke om en Selv-gruppe uten å se på dens Andre.

Eksempelvis, som vi skal se i neste kapittel, var det svært viktig for de norske nasjonsbyggerne på slutten av 1800-tallet å finne symboler som skilte seg fra de svenske og danske. Poenget var å markere Norge som en selvstendig kulturnasjon.

Ut fra en slik tilnærming er det altså ikke representasjonen av “kjerne” (les *ethnie*), av Selvet, som er viktigst i kollektiv eller politisk identitet. Det er derimot relasjonene til Andre og det er grensene, i både sosial

³⁴ Dale bruker bevisst uttrykket “IDentity” der “I” står for “Identity” og “D” for “Difference” for å markere at i ethvert identitetsbilde ligger det også et forskjellsbilde. Se også Connolly (1991).

³⁵ Dette er en videreutvikling av Anderson. Selv snakker han ikke om dette.

og geografisk betydning, der forskjellen artikuleres og etableres. En representasjon av en Annen regnes som en *forutsetning* for et kollektivt Selv. Ulike representasjoner av Andre vil derfor gi en pekepinn om ulike representasjoner av Selv, ulike oppfatninger om hvor grensene går mellom Selv og Andre, og om *hva* eller *hvem* som utgjør grensen. Som vi skal se i neste kapittel, handlet blant annet den skandinaviske bølgen rundt midten av 1800-tallet seg i stor grad om ulike tolkninger av fiende- og trusselbilder.

Den Andres status kan variere.³⁶ Denne kan spenne fra en ontologisk Annen (for eksempel “laverestående”), via en eksplisitt definert fiende, til kun å være en annen gruppe, adskilt fra Selv-gruppen (ofte geografisk, men ikke alltid). Representasjonen av den Andres status vil selvsagt ha føring på Selv-gruppens forhold til den Andre. Vel så ofte ser vi imidlertid at denne reaksjonen skjer internt, i de interne konsolideringen av Selvet, og eventuelle dissidenter. Den Andre kan nemlig også være innenfor samme territorium, eller være i en mellomposisjon mellom Selv og Andre. Disse mellomgrupperingene kan kalles *liminarer*.

Grenser, liminalitet

Liminalitet (liminality) er et vidt begrep som særlig brukes av sosialantropologene. Det omtaler grupper som er “betwixt and between” (Turner 1970), som verken favnes av Selv eller Andres orden eller identitet. Slike grupper vil alltid oppstå ettersom enhver sosial identitet eller kategorisering er tvetydig. Det beste eksempelet er kanskje transvestittene, en som verken er mann eller kvinne (i sosial betydning). Samfunnets oppdeling i to kjønn i Selv og Andre blir dermed problematisert og utfordret av transvestittene. Tilsvarende kan man finne innen de nasjonale identitetene, folk som verken er helt det ene eller det andre. Samer kunne være et eksempel i Norge, i tillegg til flyktninger som for eksempel har fått norsk statsborgerskap.

Hvorfor er disse politisk signifikante? For det første fordi de altså utfordrer de symboler eller kriterier som en nasjonal diskurs (se nedenfor) søker å bygge opp. De er derfor påminnelser om hvor tilfeldig og skjør en nasjonal identitet kan være, noe som kan være provoserende for dem som kjemper for de “rene” identitetskategoriene. De forblir påminnelser om at identiteter er relasjonelle, at det ikke går an å frikoble seg fra Andre fordi de alltid vil være til stede. De “rene, ekte, sosiale identitetsgrupper” vil aldri finnes fordi fellestrekkene alltid er generaliseringer. Dermed representerer de identitetens grenseland, ikke nødvendigvis geografisk altså,³⁷ men i alle fall sosialt, og viser at samme hvor mye man søker å finne en “objektiv kjerne”, vil denne alltid ha liminarer som bryter opp den klare grensen mellom Oss og Dem. Grensene forvitrer dermed, og det kan være

³⁶ Jeg skal ikke her gå så dypt inn på de ulike typologiseringene og problematiseringene rundt den Andre. Se ellers Neumann (1996a:154f, 1996b:2) og hans referanser til Todorov (1991), foruten Hansen (1997:156f), for en diskusjon av dette.

³⁷ Selv om de kan gjøre det. Russerebefolkningen i de baltiske staterer slike eksempler. Se Jæger (1997) og Dale (1997).

ubehagelig for noen som tvilholder på en gitt identitet. Som vi skal se, kan mange av de interne konfliktene i Norge på 1930-tallet, men også i etterkrigstiden, sees i et slikt lys.

For det annet kan de fungere som en ressurs en identitetsgruppe kan “forsyne seg av”. For eksempel kan visse grupper bli representert som “the national par excellence” (Norton 1988:61), uten at gruppen som gjør dette vil identifisere seg fullt ut med liminaren. De romantiske fremstillingene av indianerne som “i ett med naturen”, som stolte, uavhengige og kloke, har vært sentralt i amerikansk populærkultur, og viktig for etableringen av den amerikanske “sjel”; også hvite pionerer lærte seg disse egenskapene. Samtidig ble indianerne (og pionerene) sett på som ville, vulgære, urenlige og anarkiske. Denne ambivalente representasjonen er typisk, og vi finner den igjen, som vi skal se, i de urbane elites tidlige romantiske representasjoner av norske bønder. Kjernegruppen, det politiske sentrum, subjektet, søker dermed gjennom liminaren en begrenset, selektiv identitet. “They thus provide an object with which the subject can identify even as it differentiates itself” (Norton 1988:53).

Liminalitet blir dermed et nyttig analyseredskap når man skal søke å belyse de nasjonale identiteters ambivalens, både i nåtid og fortid. Hvem som har vært definert som eller brukt som liminarer, endrer seg selvfølgelig hele tiden, avhengig av hvem som er den definerende gruppen og hvem man studerer. Ved å fokusere på liminarer får man belyst hvor grensene går, eller blir forsøkt trukket i et politisk fellesskap. Man får belyst det *politiske* i denne prosessen, noe den selv søker å skjule, og man får belyst de relasjonelle sidene identiteten implisitt bygger på. Heri ligger også *makten*. En identitet som fremstår som avpolitisert, som naturlig og uproblematisk, som en gitt forutsetning, er et resultat av maktrelasjoner der resultatet for eksempel kan være personlig offervilje for nasjonen.

Identitet som diskurs

Foucaults diskursbegrep er nyttig også for å forstå etableringen av identiteter. I og med at han legger vekt på både språklige og institusjonelle (materielle) sider ved diskursen, favner begrepet hele bredde av nasjonale representasjoner. I opprettholdelsen og byggingen av nasjoner brukes både gjenstander (bunad) og ritualer (17 mai-tog) flittig, ved siden av de språklige representasjonene av identiteten. Dessuten, som vi skal se i neste kapittel, er vitenskapens rolle viktig, gjennom omfattende feltarbeid, historieskrivning osv., bidro denne også i den nasjonale diskursen. På denne måten kan vi også se på konkurrerende diskurser, som for eksempel lokal-patriotisme eller skandinavisme, og bruke maktbegrepet for å forstå hvorfor en diskurs (den nasjonale) ble den dominerende.

De fleste identitetsdiskurser forsøker å vedlikeholde “rene” Selv og Andre representasjoner, ved å fjerne eller overse liminarer. Lykkes de med det, har de stor makt. Kulturelle identiteter (nasjonale m.m.) som fremstår som ikke-politiske, som “naturlige”, og uavhengig av visse aktørers interesser, bærer i seg stor makt. Det er altså dette jeg kaller *avpoliti-*

sering. Det betyr som sagt at de selvsagt fortsatt er politiske, det vil identitet alltid være, men de *fremstår* som relativt uproblematisk og upolitisk og har makt på grunn av det.

Hvis vi så aksepterer at den nasjonale identitet var godt etablert i Norge i 1905, så kan man spørre hvordan den ble til. Hvilke representasjoner oppstod, hvilke forsvant? Hva forutsatte en kollektiv identitet, og ikke minst bildet av Andre i Norge? Hvem ble representert som Andre? Dette skal jeg komme tilbake til i neste kapittel.

Først vil jeg imidlertid, på grunnlag av det overstående, kritisere Lundens (1992) empiriske argumentasjon for at nasjonen var “født” allerede før 1814. Dette vil dermed være en innledning til de neste kapitlene som søker å anvende de teoretiske grepene fra dette kapitlet i analysen.

Lundens “røde tråder”

Lundens hovedanliggende i boka fra 1992 er å påvise at det fantes en norsk “sosiologisk minoritet”³⁸ alt før 1814. En sentral empiri han bygger på, er hyppigheten av kriger i Norge på 1500-1700 tallet, hovedsakelig mot Sverige.³⁹ Fordi soldatene altså hovedsakelig var utskrevne bønder og ikke profesjonelle, mener han at bøndene gjennom dette var langt mer aktivt med i, og dermed interessert i, politikk (for eksempel 1814-begivenhetene) og hadde en langt sterkere nasjonalfølelse og -bevissthet enn tidligere antatt (“etter Sars” som Lunden skriver). Hvis dette stemmer, kan man slutte at også verneplikten var godt etablert og akseptert allerede på denne tiden, fordi Forsvaret hadde fungert som nasjonsbygger. Jeg tviler på denne konklusjonen.

På tross av mange felttog mot Sverige, vet vi at troppene var *lokalt* organisert helt frem til 1854: “...han [den enkelte soldat] kjente sine medsoldater og sitt befall, samtidig som offiserer og underoffiserer ofte kjente sine rekrutter og det miljø de kom fra før de møtte til tjeneste...” (Nåvik 1996:119). Korpslege de Besche uttrykte her bekymring over den synkende korpsånd og moral den nye, nasjonale organiseringen i 1854 ville medføre. Slike utsagn tyder ikke på noen særlig nasjonal ånd blant soldatene, snarere enn lokal, relasjonell identitet. En stor mengde utskrevne soldater kan derfor ikke tas til inntekt for en nasjonal bevissthet så lenge de stort sett bare hadde kontakt med sine sambygdinger. Identiteten var sannsynligvis mer lokal og dermed relasjonell enn nasjonal og kategorisk.

Videre var det som sagt i forrige kapittel fred på nesten hele 1700-tallet, fram til 1807. Eventuell nasjonalånd fra felles kamphandlinger må i såfall være overlevert fra beste- og oldeforeldre. Flåteranet i 1807 vakte forbitrelse i Norge, og det ble sendt støtteklæringer og samlet inn peng-

³⁸ “Dette er grupper med distinktiv kultur innen ei større politisk eining” (Lunden 1992:25), med andre ord en variant av det Smith kaller *ethnie*.

³⁹ Han bruker også mye plass på dikt og poesi, men dette alene ville gi argumentet et elite-preg. Ved å støtte seg på vernepliktssystemet og forsvaret søker han å vise at også bønder og andre “vanlige” hadde nasjonalfølelse.

er til danskekongen, så “[e]nnå eksisterte helstaten som en realitet i nordmenns bevissthet” (Bagge og Mykland 1987:284). Dermed var ikke den spesifikt norske identiteten styrket, snarere den lokale og den helstatlige.

På den annen side hadde Sverige vært krigsmotstanderen i så mange hundre år, at det ikke er usannsynlig at man hadde et fiendebilde av Sverige. Man kunne representere Danmark-Norge/Norge/Setesdal osv., men man var *ikke* svensk. Norsk identitet på begynnelsen av 1800-tallet var nok svært ambivalent, men det er mulig man delte en oppfatning om hva man *ikke* var. At man ikke var svensk behøver imidlertid ikke nødvendigvis føre til at man er norsk. Det blir også anakronistisk, ved at man tenker i dagens dikotomier eller kategorier, slik som i fotball-eksempelet ovenfor.

Samtidig foregikk det en mengde annen kommunikasjon i områdene langs grensen som var av fredelig art. Østlandsbøndene hadde etter all sannsynlighet større samkvem med sine svenske naboer enn med vestlendingene. Kystbefolkningen hadde utstrakt kommunikasjon med danske, engelske og hollandske kystsamfunn, mer enn til østlandet.

Dessuten fantes også en annen side ved forsvaret som Lunden ikke nevner, og som neppe kan ha virket særlig nasjonsbyggende. Det var dets rolle som politi eller ordensmakt, både før og etter 1814.⁴⁰ Det skjedde nemlig flere ganger at soldater ble satt inn i innenlands konflikter. For eksempel skriver Pryser (1985:239) at “[p]å Toten, i Arendal og i Trondheim vart bønder og småkårsfolk slegne ned med militærmakt” etter opprør mot embedsmenn og kjøpmenn i hungersåret 1813. I 1818 stanset hæren et bondetog på vei til Kristiania, i 1821 og 1828 ble hæren og marinene mobilisert for å presse Stortinget (Strømme 1979:63ff).⁴¹ Det såkalte “torvslaget” 17. mai 1829 er det mest berømte eksempelet. Det var et forsøk fra Carl Johans side på å stanse den patriotiske 17. mai feiringen til Wergeland og andre studenter. Her ble også byborgere og embedsmenn banket opp, ikke bare bønder. I tillegg truet kongen med militært statskupp i 1836 (Strømme 1979:82).

Kjent er også Thranebevegelsens kamp for sosial refordeling på 1850-tallet. Flere steder brøt det ut tumulter og militære styrker ble satt inn, dog uten at noen ble drept (Pryser 1985:328). Militære styrker ble imidlertid stadig oftere brukt, og de lokale militære sjefer fikk på denne tiden lov til å sette inn styrker for å opprettholde ro og orden, uten å få godkjenning fra høyere hold (Strømme 1979:98f) Geværkolber og bajonetter

⁴⁰ Lunden diskuterer bare historien før 1814. I og med at han søker nasjonens “fødsel” forutsetter han dermed at om Norge var norsk i 1814, så var den nasjonale identitet “kommet for å bli”. Slik er det i alle fall naturlig å tolke ham, i og med at han legger vekt på en “objektiv” kjeme. Problemet er at *selv om* han skulle ha funnet en felles, nasjonal identitet i 1814, så betyr ikke det at den var der noen år etterpå. Å påpeke motstridende tendenser *før* 1814 blir dermed en kritikk av hans empiri, etter 1814 av hans epistemologi.

⁴¹ Ottar Strømme er et pseudonym for Lars Borgersrud, men jeg refererer allikevel til Strømme her. Disse bøkene (3 i alt) i serien “våpen mot folket” er svært politiske og preget av 1970-tallets sosialistiske språkbruk. *Selv om* det nok er ting å sette fingeren på i disse fremstillingene, er han svært nøye med å dokumentere sine argumenter empirisk, slik at bøkene fremstår som relativt troverdige. For øvrig har ikke den gjengse militærhistoriker vært mindre politisk i sine fremstillinger. Se Holm (1985), Agøy (1997:15ff) og Strømme (1979:11ff).

ble ofte brukt. Under "hattemakerkrigen" ved Hønefoss ble styrker fra Christiania satt inn, og de pågrep 127 arbeidere, hvorav mange ble arrestert og satt til straffarbeid, der to av lederne døde (Strømme 1979:104). Også i 1878 og 1880 ble militære styrker, opptil 500 mann, satt inn mot streikende arbeidere i Kristiania. I Drammen 1881 ble det skutt første gang, og en arbeider ble drept, og flere såret (Strømme 1979:138).

Det militære var altså dels et redskap for en dominerende makt, et ordenspoliti mot sosialt opprør, men også mot politiske ytringer. Dette var selvsagt ikke unormalt på den tiden, politiet var langt svakere enn de senere ble. Hvorvidt det ble brukt vernepliktige eller vervede tropper i disse aksjonene, vites ikke.⁴² Det understreker imidlertid forsvarrets løse forankring i noe nasjonalt. I hvilken grad folk leste forsvarrets deltagelse i slike operasjoner i et eller annet klasseperspektiv varierte selvsagt, men disse operasjonene kan i alle fall vanskelig tenkes å ha bidratt til å bygge en felles nasjonal identitet.

I den forbindelse er det viktig å huske på at Norge ikke bare var delt geografisk. De sosio-kulturelle skillelinjene var kanskje enda sterkere. Blant sosialhistorikerne er det vanlig å omtale samfunnet i perioden 1800-1875 som et "standssamfunn" (Pryser 1985:19). Det snakkes om *embedsstanden*, *bondestanden* og *borgerstanden*, og "...disse var så forskjellige i næringsgrunnlag og levemåte, i tankeverden og i atferdsnormer, at det ikke er urimelig å tale om tre samfunn som lever side om side..." (Seip, sitert av Pryser 1985:26). Det eneste de delte var de juridiske regler, på alle andre felt skilte de seg fra hverandre, i sosial kodeks, språk, klesstil, kultur; "de levde i hver sin verden..." (Pryser 1985:26).

Kjeldstadlis karakteristikk av standssamfunnet med stikkordene *stillstand*, *husstand* og *avstand*, (Kjeldstadli, 1978) som henspiller på manglende sosial mobilitet, paternalistiske maktforhold i arbeidslivet og privat, og de enorme forskjellene på alle nivå stendene imellom, oppsummerer det hele. Økonomisk, sosialt og kulturelt var Norge med andre ord svært splittet. Tilsvarende beskriver Aarnes (1980:141) hvor overrasket nasjonal-romantikerne var da de oppdaget at det i det hele tatt fantes bondekulturer i Norge, på tross av at de fleste embedsmenn bodde på landet. Aarnes nøyer seg ikke med begrepet *avstand*, han snakker om *vanntette skott* mellom kulturene.

I lys av alt dette: Er det sannsynlig at det fantes noen felles, norsk identitet før langt ut på slutten av 1800-tallet? Jeg kan ikke se det. Det eneste som var felles var loven⁴³ og institusjonene i dens "kjølvann" (inkludert Stortinget). Det fantes ingen kategorisk identitet på tvers av stender eller andre skiller, ei heller noen klar oppfattelse av en verden av nasjoner. En viss ikke-svensk identitet kan allikevel spores hos enkelte. En empirisk "leting" etter tidlige nasjonale representasjoner får dermed fort rent kil-

⁴² Det er imidlertid grunn til å tro det. Under "hattemakerkrigen" ble for eksempel lokale styrker holdt i bakgrunnen, noe som tyder på frykt for deres lojalitet med sine sambygdinger. Det er også andre eksempler på at man i slike operasjoner brukte styrker fra andre landsdeler. Se Strømme 1979.

⁴³ Hvorvidt loven alltid var lik for alle, kan vel diskuteres, men det var i alle fall et prinsipp. En del rettigheter som for eksempel stemmerett var heller ikke likt fordelt, noe som bare understreker de store forskjellene i samfunnet.

dekritiske problemer. Man kan finne belegg for det meste i historien, men det er ofte vanskelig å si noe om hvor representative kildene er. Dermed haver man fort i den *presentismen* Lunden havner i. Han overser at det til enhver tid finnes *konkurrerende* identitetsformasjoner i et samfunn, konkurrerende representasjoner av Selv og Andre.

Konklusjon

Et empirisk motargument slik jeg til dels har ført over, er derfor ikke nok. Skal man få et bilde av utviklingen av en norsk nasjonal identitet, må man se på utviklingen av de ulike representasjonene, og søke å finne ut av hvorfor én fikk større gjennomslag enn andre. Dette vil vise at det også i en nasjonsforming ligger makt. Ved å studere de ulike diskursene kan man dermed få et innblikk i formasjonen av en nasjonal identitet og dens kontinuerlige utvikling og reetablering, uten å bli anakronistisk, uten å trekke røde tråder, og uten å forutsette en “kjerne”. Dette er også i tråd med de genealogiske prinsippene som beskrevet i kapittel 3. I neste kapittel skal jeg tegne et slikt bilde av utviklingen av den nasjonale identiteten i Norge ved hjelp av de begreper som er skissert her. Det grunnleggende poenget vil være at det var først da den nasjonale diskursen ble den dominerende, ved at den var avpolitisert, at staten kunne bli legitim, og verneplikten kunne bli fullt ut akseptert. Først da fantes det noe “forestilt fellesskap” å kjempe og dø for.

5. ULIKE KOLLEKTIVE REPRESENTASJONER

Mot slutten av 1800-tallet økte antallet nasjonale representasjoner. Hvordan kunne det nasjonale komme inn som en så sterk og dominerende identitet? Hvorfor gikk det ikke annerledes?

Svaret kan vi finne gjennom genealogien og forrige kapittels teoretiske redskaper. Empirisk sett vil jeg legge særlig vekt på fremveksten av de nye vitenskapene, da de innhyllet den nasjonale diskursen i en objektiv kappe som avpolitiserer politikken som lå implisitt i argumentene. Alternative diskurser, som for eksempel skandinavismen, tapte fordi den ikke klarte å avpolitiserer seg i samme grad. Det nasjonale fellesskap ble en avpolitisert felles grunn, og konfliktfaren flyttet ut i det *inter*-nasjonale rom. Den Andre ble Sverige. Forsvaret ble derfor til slutt representert som et nasjonalt forsvar, ikke kongens, unionens eller embedsstandens slik det hadde vært før. Dette kulminerte i en bølge av nasjonalpatriotisme og nasjonal offervilje i 1905, en bølge som gav verneplikten en sterk, men ustabil, legitimitet. Effektene av alt dette på synet på forsvaret og verneplikten blir nærmere diskutert i siste del av kapitlet, der også vernepliktes delaktighet i nasjonsbyggingen fremheves.

Men la meg igjen påpeke at nasjonalismen ikke dermed var etablert, at historien jeg skriver er genealogisk og dermed ikke ser nasjonalismen som en kumulativ prosess. Nasjonalismen fikk et klimaks i 1905, men den nasjonale avpolitiseringen holdt ikke lenge. Andre identitetsrepresentasjoner dukket stadig opp og gjorde at den nasjonale stadig måtte søke “nye ben å stå på”.

NASJONALE DISKURSER

For å vise denne avpolitiseringen skal jeg i det følgende beskrive utviklingen av den nasjonale diskurs ved å følge Aarnes (1980) kategoriseringer. Det vil si å beskrive de pro-nasjonale bevegelsene på 1800-tallet som henholdsvis politisk, kulturell og realistisk/vitenskapelig.

Politisk

På tross av de nevnte “vanntette skott” var embedsstanden allikevel tidlig ute med noen forsøk på nasjonale representasjoner. Ifølge Aarnes (1980) var den første av disse hovedsakelig *politisk*. Det vil si, det var 1814-generasjonen og Wergeland, som befant seg i en årelang kamp mot Carl Johan for å hindre at Grunnloven ble endret eller overprøvet. “Det er denne langvarige, nerveslitende beredskapssituasjonen som er bakgrunnen for den nesten hysteriske patriotisme som er så karakteristisk for 1814-generasjonen og den unge Wergeland” (Aarnes 1980:131). For dis-

se var kampen inspirert av den franske revolusjon, av kosmopolitiske verdier som menneskerettigheter og alle folks krav om selvstyre. "...Wergeland [opplever] den politiske situasjon i Norge i stort mytisk perspektiv som en del av en altomfattende kamp mellom godt og vondt, lys og mørke, frihet og despoti" skriver Aarnes (1980:132). Dette var med andre ord eliter som fant politisk inspirasjon i Opplysningstidens romantikk, men også dens universalisme og folkesuverenitetsprinsipp. Det nevnte "torvslaget" 17.mai 1829, understreker det samme. 17. mai var en svært politisk manifestasjon på denne tiden, og ikke kulturell, som senere. De hadde dog holdninger til kultur også, og var påvirket av romantikken. Odelsbønder ble forherliget og jordbruk kalt "den ædleste Sysesel" (Sejersted 1978:330). Men de etablerte også kulturelle nasjonalsymboler som ikke var fundert i bonderomantikken, som flagg, sanger og dikt. Hovedsakelig, og i forhold til de neste generasjoner, var dette mer en politisk enn en kulturell generasjon. De foran nevnte konfliktene med kongen der hæren ble mobilisert understreker dette. Det handlet altså mer om å definere seg vekk fra den svenske kongen (ikke Sverige eller svenskene), ikke å bygge opp en helhetlig "ren" norsk symbolisme, slik neste generasjon konsentrerte seg om.

Den neste generasjonen var, ifølge Aarnes, mer kulturelt interessert. Kampen om Grunnloven var vunnet, økonomien langt bedre og kongen hadde etter 1836 sluttet å angripe grunnloven. Dette ga seg to utslag, en romantisk og en pragmatisk/vitenskapelig.

Romantisk

På den ene siden ble det en ny interesse for de norske bondekulturene (eller "bondekulturen" som den gjerne ble fremstilt som). Welhavenkretsen ("troppistene") var i utgangspunktet langt mer "danske-vennlig" enn forløperne ("patriotene"), men det viste seg etterhvert av dette kulturskillet ikke stakk så dypt (Sejersted 1978:332). Welhaven og hans generasjon var svært opptatt av å avdekke og representere en norsk bondetradisjon. A.L. Seip (1994) beskriver begeistringen blant bybefolkningen over konsertene til Ole Bull og Myllarguten, og forestillinger med nasjonalromantiske tablåer i 1849. Det hele var en nasjonalromantisk representasjon av bondekulturen, tilpasset "troppistene" eller "intelligensens" urbane sceneform og språk. Tilsvarende ble en oppsetning av Wergelands stykke *Fjeldstuen* på Det Norske Theater i Bergen godt mottatt, helt til en gruppe bondegutter og -jenter fra Hardanger entret scenen for å danse og det viste seg at "underbenklær" ikke var noe jentene brukte. Det ble litt for mye av det gode for de "dannede" (Try 1979:359). Representasjon var blitt presentasjon, og det resulterte i kulturkollisjon.

Som nevnt, denne oppdagelsen av at det fantes en bondekultur var helt ny. Men oppdagelsen var ikke tilfeldig. Man *søkte* bevisst etter røtter, det var en måte den norske intelligensiaen kunne definere seg vekk fra sine danske og svenske kolleger på. Men det betydde selvsagt ikke at de identifiserte seg mer med bøndene enn med sine kolleger i utlandet. Tvert i mot var de urbane eliter svært opptatt av å være "civiliserte" og danne-

de. Derfor måtte bøndene romantiseres, og representeres i en anstendig og ikke-vulgær form. Dialogen foregikk derfor fremdeles innen standen, på tvers av statsgrensene, mens bøndene kun ble representert. Bondebefolkningen ble brukt som liminar, som en gruppe man kunne hente identitetssymboler fra, som man kunne identifisere seg *med* men også *fra*. Den kulturelle representasjonen hadde dermed også en politisk dimensjon. På den ene siden var representasjonen av bøndene en frydefull kikk på det vulgære, men samtidig vakre, på den andre siden var nettopp dette en subjektiv utvelgelsesprosess av politiske markører, av en politisk identitet for den norske urbane befolkning. Om første generasjon nasjonalister var eksplisitt politiske, var andre generasjon nasjonalister implisitt politiske i sine representasjoner. Men dette ble ikke bare gjort i populær form. Også vitenskapen bidro i denne diskursen.

Realisme og vitenskap

Denne tiden bragte nemlig også en annen kulturell retning, nemlig *realismen* (Sejersted 1978:366ff). Dette var folk som ikke var så interessert i det symbolpolitiske. "Pragmatikere", som Camilla Collet kalte dem (Aarnes 1980:140), var opptatt av jordnære spørsmål, om modernisering, jusens og politikens nytte, ikke de store politiske idealer. Schweigaard, Stang og Munch var blant disse. Det spesielle og moderne var vitenskapsens rolle i dette. Feltarbeid kom på moten, der kartlegging og innsamling av all slags informasjon ble foretatt. Smith snakker som sagt om vitenskapsstaten som en sentral faktor i den nasjonale identitets fremgang. Det er nok viktig, men det er riktigere, i alle fall i Norge, å snakke om en generell vitenskapelig diskurs som fokuserte, ikke bare på *staten*, men også på mange sider av bondekulturene. Dette var en generell vitenskapelig trend som gikk på å kategorisere og "samle inn" de nasjonale "røtter". Dette ble bare dels fremstilt som de politiske prosessene det var, ellers ble det sett på som en "naturlig" kulturhistorisk oppgave i en verden av nasjoner.

For det første kom historikerne Keyser og Munchs rasebaserte innvandringsteori, som hevdet at nordmenn hadde kommet nordfra, og dermed var "renere" enn svenskene og danskene, som hadde gotiske aner (A. L. Seip 1994:288). De fulgte med andre ord opp ånden i Wergelands oppfordring om å skrive en historie som underbygde det "rene" norske. Om ikke denne teorien ble stående i all evighet, så forble ideen om det norske "folk" som noe eget og annerledes enn det svenske eller danske stående hos for eksempel Sars og til dels Koht.

Vitenskapen var imidlertid ikke bare historiske narrativer. Asbjørnsen og Moes innsamling av folkeeventyr var også systematisk og vitenskapelig. De var selvsagt influert av Grimm og den tyske nasjonalromantiske idé om at:

"...nasjonen var en slags biologisk-historisk organisme med sin egen "folkesjel" [...] Klarest ytrer denne "folkesjelen" seg tidligst i nasjonens historie i folkediktningen - viser, eventyr, sagn, ordbøker, folketro - som

romantikerne trodde var blitt til i en slags kollektiv prosess” (Aarnes 1980:141).

Eventyr og sagn måtte derfor kartlegges og utgis. Men også disse var selektivt utvalgt og gjengitt. “Oskefisen” ble omdøpt til “Askeladden”, og de “usømmelige” erotiske historiene ble liggende i arkivene og først utgitt i 1977 (Høgset 1977).

Videre samlet man inn gjenstander som møbler, verktøy, klær og endog hus, fra bondelandet i en vitenskapelig kontekst. Dette ble kategorisert, studert og plassert i museer og samlinger. Vitenskapelige metoder ble dermed brukt i bevaringsøyemed, også dette ut fra kulturelle grunn tanker om å “bevare røttene”.

Språkkampen bygde også på en vitenskap. Aasens innsamling og systematisering av dialekter var selvfølgelig avhengig av en viss kompetanse på grammatikk og filologi, teoretiske kunnskaper som var en del av den moderne vitenskapen. Legitimeringen av språksaken generelt bygde dessuten på historiesynet til Wergeland og Munch, nemlig den historiske nødvendigheten av å kaste av seg det danske. Dermed var målsaken også eksplisitt politisk formulert: “Vi trænger aldrig at gaae udenom grændserne efter et Sprog; vi skulde lede i vore Gjemmer, og se efter, hvad vi selv eiede, førend vi gik hen at laane af andre...” (Aasen, sitert i Nerbøvik 1994:144).

Eilert Sundt gjorde feltarbeid på mindre romantiske temaer som sedelighetstilstanden, og rensligheten. “I bøkene hans møtes viteskapelig forskertrang og et menneskevennlig ønske om å bøte på det som var galt, - helst ved å fremme ‘civilisationen’”, skriver Try (1979:376), og påpeker dermed et annet trekk ved denne utviklingen, nemlig universalismen. Å “sivilisere” de vulgære sidene ved bondebefolkningen var heller ikke sett på som en politisk prosess, men en nødvendig, problematisk, endog “menneskevennlig” sak. Dette representerer begynnelsen på nasjonsbyggingen, ikke bare som representasjoner, men også som homogenisering av kulturelle ulikheter. Samer og kvener merket dette hardest (se nedenfor), men det er vel grunn til å tro at også andre rurale grupper ble tvung- et inn i et universelt moralsk skjema definert av den urbane eliten.

Vi ser at også denne kulturvitenskapelige diskurs som romantikerne var opptatt av å distansere seg fra dansker og svensker. Keyser og Munch hevdet dette eksplisitt, det samme gjorde Aasens språkarbeid. Men selv ikke når denne diskursen alltid var like eksplisitt politisk, var logikken klar, nemlig at enhver nasjon måtte finne sine “røtter” for å være en legitim nasjon i den internasjonale orden av nasjoner.⁴⁴

Feltarbeidenes innsamling og kategorisering av kulturelle uttrykk, gjenstander og sosiale praksiser var dermed mer politiske enn de selv gav uttrykk for. Man samlet alle bønder under felles kategorier, som en bondekultur og sørget dermed, ved å representere en enhet, å etablere nettopp denne, i første omgang for de urbane eliter selv. Bondekulturen var en

⁴⁴ La meg være helt klar her. Uavhengig av *intensjoner* hos aktørene, så var *resultatet* en politisk styrking av nasjonen, både utad og innad. Som sagt fremhever ikke genealogien de hermeneutiske spørsmål om intensjon.

liminar de forsynte seg av selektivt, men som gjennom vitenskapen fikk en “objektiv” representasjon.

Dessuten ble prosessen avpolitisert gjennom å gjøre den “naturlig”, ved å dekke over ambivalensen i identiteten. Vitenskapens objektive fane, dens systematikk og tyngde var sentral i en slik rolle. Avdekkingen av “det norske” gjennom vitenskapen avpolitiserte den nasjonale kultur og bidro dermed til å legitimere en “mellomkulturell” politikk i stedet, nemlig den inter-nasjonale. Identitets- og kulturgrenser fulgte med dette landegrensene. Tanken om dette skillet mellom det nasjonale og det internasjonale hadde også sitt opphav i en vitenskap: den internasjonale politisk teori (Walker 1993).

Politisk kunnskap; “oppfinnelsen” av de nasjonale og internasjonale rom

Med den nye internasjonale politiske teorien kunne man ikke bare forklare nasjonenes oppkomst og legitimitet gjennom kontraktteori eller historie, men også logikken i det internasjonale rom, ved å opprette dette som en egen ontologisk enhet.

I politisk teori er kanskje Carl Schmitt den som er mest kjent for å være opptatt av betydningen av Andre for å etablere et Selv. Han mente at staten opprettholdt seg selv ved å definere hvem som var venn og hvem som var fiende. For ham handlet *all* politikk om å definere venn og fiende (Thommesen 1996:163). Men også Rousseau, Kant og Hegel var opptatt av det samme, og da som en nødvendig del i definisjonen av et Selv (Bartelson 1995:190ff). Etableringen av en nasjon og dens legitimering av en suveren stat var en løsning på anarkiproblemet, på naturtilstanden, det ga orden, og var fundert på folks rasjonelle vilje. Dermed oppstod ideen om nasjonen som et individ, som en udelelig, etisk helhet, det som nå gjerne kalles “the domestic analogy”. For at en suverenitet skulle være legitim, måtte den bygge på en objektiv felles vilje, som igjen bygde på innbyggernes subjektive vilje, for eksempel en kontrakt. Men problemet med en kontrakt, som argumentet i kapittel 2, var altså spenningen mellom dette subjektive og antatt objektive, som ender i en uendelig regress. Ifølge Bartelson var dette et generelt problem. Opplysningens filosofer fikk da de satte mennesket i sentrum for historisk utvikling, og frigjorde seg fra metafysikken og eneveldet. Suvereniteten hadde intet egentlig fundament. Hos Hegel kom i stedet *historien* inn som det sentrale element som gav mening, som ga geografiske grenser og historiske “utgangspunkt”. Dermed var nasjonen fundert i et felles kulturelt opphav og en territoriell stat.

På samme måte som individer er avhengig av andre individer for å få en identitet, var også stater det. Derfor måtte stater anerkjenne hverandre for selv å bli anerkjent (Hegel 1952:112, §331). Dermed var den internasjonale orden etablert, og enhetenes suverenitet avgrenset. Man fikk et Selv med egen historie og eget territorium som avgrenset den Andre i rom: “...the early-modern theory of the state defines the Other of the state as something chronologically simultaneous yet spatially exterior to

it...”(Bartelson 1995:213).⁴⁵ En effekt av dette var at *anarkiet* ble flyttet ut i det mellomstatlige rom. Naturtilstanden var “temmet” nasjonalt gjennom suvereniteten, men forble i det mellomstatlige rom, der ingen hadde suverenitet. Hegel forklarer dette med den såkalte “konfliktens dialektikk”. Det ville si at individers interesser aldri var helt sammenfallende, slik at når to var enige, ville det være i tredjemanns disfavør (Bartelson 1995:210ff). Ut fra en slik logikk ville en nasjons “felles vilje” nødvendigvis stå i opposisjon til andre nasjoners vilje. Den Andre (altså andre stater) representerte derfor en potensiell trussel slik andre individer hadde gjort det i naturtilstanden, som følge av denne “domestic analogy”.

Staten fikk dermed en egenverdi, man kunne ha kunnskap om den slik man kunne om mennesket, og den ble sentral som analyseenhet i seg selv.⁴⁶ Slik mennesket nå ble tillagt å styre sin egen skjebne, slik ble også stater handlende subjekter. Det internasjonale ble også et eget teoretisk område, det ble et begrep med mening, et organisatorisk prinsipp for statene som ikke hadde eksistert før.⁴⁷ Dette var ikke resultat av statenes indre konsolidering, ei heller var det omvendt. Det var snarere en samtidig prosess, sier Bartelson (1995:209). De to verdener, den nasjonale og internasjonale ble nemlig gjensidig konstituerende. “Man, as the hero of modernity, made the state out of conflict, but out of the state inevitably arises a new stage of conflict; man, in his quest for sovereignty, has pushed the tragedy of his political predicament out of his hands by making the Other the condition of possibility of his essential sameness within the state” (Bartelson 1995:232). Samtidig var altså denne internasjonale organiseringen sett på som et universelt prinsipp, som den endelige sosiale orden for mennesket, i typisk *finalistisk* ånd. Man hadde etablert to ontologiske rom, det nasjonale og det internasjonale, med suvereniteten som et bærende prinsipp for begge. Det sikret enhet innad (og var avhengig av det), og organisatorisk orden internasjonalt. Men anarkiet eksisterte fortsatt i det internasjonale, mens det var utryddet i det nasjonale. Den Andre var dermed en del av den internasjonale orden, og dermed legitimerende for Selvet, samtidig som “konfliktens dialektikk” gjorde at faren for krig var en iboende del av systemet. Denne etiske todelingen mellom samfunn og anarki, innside/utside, selv/andre ble dermed en logisk følge av suvereniteten, både i teori og praksis (Walker 1993:66).

Opprettelsen eller “oppfinnelsen” av det internasjonale rom som et eget kunnskapsfelt er derfor en sentral side av oppkomsten av de nasjonale identiteter. Det betyr at den kollektive identitet også er en reaksjon på en ny usikkerhet, det ontologiske rom som er etablert utenfor grensene.

⁴⁵ Dette epistemiske skillet samsvarer med det Anderson (1991) påpekte over, “print-capitalism” gjorde det mulig å tenke og kommunisere i rom, eller samtidig om man vil. Men Anderson altså er ikke selv så opptatt av representasjonen av Andre, ei heller det internasjonale system.

⁴⁶ Noe som igjen åpnet veien for makrososiologi og internasjonal politisk teori, studier med staten som handlende subjekt (Se Bartelson 1995:221). Dette kunnskapsfeltet har vært svært viktig helt opp til i dag, som vi skal se senere.

⁴⁷ Hele Bartelsons argument går på dette; hvordan oppfattelsen av det internasjonale, av selv og annen osv. var (er) koblet til ulike epistemiske perioder, der kunnskap i form av verdenssyn, religion og etterhvert vitenskap også endret meningsinnholdet i suverenitetsbegrepet og dermed av politikk.

Grensene fikk dermed en langt viktigere funksjon enn tidligere. De representerte nå både stat og nasjon, et eget etisk område, en suverene enhet.

Ut fra den politiske filosofien var derfor de nasjonale oppblomstringene på 1800-tallet både naturlig som en universell prosess, men også som en del av en ny internasjonal verden, der usikkerheten var blitt aggregert til et anliggende mellom nasjoner. Denne siste utviklingen gjorde også at det var nødvendig å konsolidere nasjonene.

Oppsummering

Den norske nasjonale diskurs på 1800-tallet handlet om å trekke grenser. Først mot kongen, så mot svenske og danske eliter. Men også mot bøndene ble det trukket grenser, kun visse sider av deres kultur skulle hylles. Vitenskapens inntog i diskursen fulgt samme lei, men gav den økt styrke, og forsterket grensene mot svensk og dansk kultur. Den Andre ble flyttet ut i det inter-nasjonale rom.

Det fantes imidlertid også representasjoner som pekte i andre retninger.

KONKURRERENDE REPRESENTASJONER

På tross av denne sterke diskursen, støttet av vitenskapelig innsamling, teori og argumentasjon, som arbeidet for ideen om nasjonalstaten som et "identitets-trumfkort" (Calhoun 1994:11), så fantes det også andre slike representasjoner. Disse la vekt på andre Selv/Andre representasjoner og trakk ikke disse grensene langs statsgrensen, men henholdsvis innenfor og utenfor. De var imidlertid mer eksplisitt knyttet til politiske prosjekter, uten den samme vitenskapelige verifisering og avpolitisering som den nasjonale diskurs. De ble derfor ikke like sterke som denne. Allikevel forsvant de heller aldri helt. Lignende representasjoner dukket opp også etter 1905, og problematiserte det nasjonale "trumfkort" og det dominerende valg av den Andre. Derfor er det genealogisk sett viktig å se på dem også før denne tid.

Klassesamfunn og kategoriske identiteter; politiske Andre

Historikerne sier gjerne at man heller kan snakke om "klassesamfunn" fremfor "standssamfunn" rundt 1875. De "vanntette skott" var ikke lenger så vanntette, det var større sosial mobilitet. Paternalismen, altså respekt for lokale myndigheter, nedarvede autoriteter osv., var på vikende front (Pryser 1985:84). Sosial plassering ble en viktigere identitetsfaktor, slik at man kan si at man gikk fra vertikale til horisontale gruppedannelser. Industrialiseringen og "hamskiftet" i jordbruket var selvsagt de viktigste årsakene til denne utviklingen. Nå må man ikke legge for mye i disse bevegelsenes kraft på 1800-tallet. Arbeiderbevegelsen ble for eksempel ik-

ke særlig slagkraftig før i mellomkrigsårene, og klassebevissthet, i klassisk sosialistisk-ideologisk forstand, ville det være anakronistisk å tillegge arbeiderne på denne tiden. Til det var konfliktnivået for lavt og ideologien for lite utbredt (Nordby 1991:57). Heller ikke bøndene hadde noen utviklet klassebevissthet før rundt århundreskiftet (Nordby 1991:75).

Allikevel er denne spirende politiske organiseringen viktig, da den representerte en sterkere subjektiv bevissthet, som ga seg utslag i større fokus på *interesser* og på *organisering*. Dermed ble også politikken formet av dette, partiorganisasjonene oppstod som representanter for ulike "Gesellschaft", altså grupper med klare mål og rasjonelle handlemåter, der medlemmene aktivt meldte seg inn. Dette i motsetning til tidligere tiders "Gemeinschaft", som var de nære fellesskap man var født inn i (Tönnies, referert i Pryser 1985:90). Dette var også en ny variant av den *kategoriske* identiteten, en som forutsatte mer aktive og selvbevisste aktører. En slik "aktiv" kategorisering har paralleller til de nasjonale identitetene, særlig i patriotiske perioder, slik det var i Norge rundt århundreskiftet. Men den kategoriske identiteten kan like gjerne få utslag i mindre sosiale grupper. Det som holdt de nasjonale politiske gruppene sammen i mangel av personlige relasjoner var altså felles politisk-økonomiske bakgrunn og mål, men også klare oppfatninger om Andre. Venstrebevegelsen delte, på tross av interne ulikheter, en oppfatning av embedsstanden som den Andre. Innen venstrebevegelsen var spennvidden stor, "men de lot seg samle i kampen mot den felles fienden" (Nordby 1991:94), nemlig embedsmennene og deres fremmede kultur. Også arbeiderbevegelsens senere portrettering av "de herskende klasser" var selvfølgelig en viktig faktor i den politiske mobiliseringen.

Bønder som politiske aktører; det moderne Andre

I andre halvdel av århundret forble det rurale symbolet på den nasjonale kultur. Men i takt med demokratiseringen og moderniseringen endret også representasjonene seg. Det vil si, det var bønder selv og ikke minst deres urbane støttespillere som overtok representasjonene. Dermed ble de urbane, det miljø som i begynnelsen hadde stått for rammene i representasjonen utstøtt, og blant annet (av Sars) kalt for "kolonister" og "emigranter" (Seip 1994:291). Dette henger selvsagt sammen med embedsmannsstatens stadig mer svekkede stilling. Men i hovedtrekk var symbolene og normene de samme. Den grad av dominans som embedsmennenes representasjon av bøndene innebar (fornorskning, moralisering, osv.) ble dermed også svekket. Dette ble i stedet en norm også de rurale grupper støttet, og dermed kan vi si at makten gikk inn i normen selv, eller diskursen som etablerte denne, og ikke lenger hovedsakelig var hos elite. Det nasjonale ble et "naturlig" fundament, et gitt referansepunkt for nær sagt alle grupper i samfunnet.

Denne "naturligheten" kom gradvis. Mot slutten av århundret begynte også bøndene selv å referere til det samme kulturelle fundament. Dette hang sammen med bøndenes voksende politiske og kulturelle bevissthet,

som bidro til å spre de opprinnelige urbane eliters representasjoner av dem tilbake til bøndene selv.

Men der by-elite hadde søkt differensiering fra danske kolleger gjennom representasjon av norske rurale liminærer, søkte bøndene å begrense virkningene av moderniteten, den sterke stat, urbaniseringen og industrialiseringen. Bondepolitikken var i hovedsak en *mot*-politikk, en reaksjon på moderniseringen, en forsvarsideologi (Nordby 1991:107).⁴⁸ Moderniteten og urbaniteten var denne nasjonalismens Andre. Spesielt gjaldt dette de deler av landet som kunne kalles “fjell og fjord-Norge”.⁴⁹ Denne nasjonale representasjonen støttet seg også på et *kulturelt* fundament, ved å idealisere det gamle bondesamfunnet. De forklarte for eksempel politiske konflikter med kulturelle motsetninger som angivelig eksisterte mellom nordmenn og innflyttere fra andre land (Nordby 1991:108). Embedsmenn og offiserer, som gjerne var av utenlandsk avstamning, ble dermed ikke regnet som norske.

Konflikten mellom Venstre og Høyre gjenspeilte dette kulturskillet. Sverdrup og de andre initiativtakerne til Venstre fryktet statskupp fra de konservative i kjølvannet av Riksretten og forfatningskampene (Nordby 1991:95). Folkevæpningssamlingene, som hadde sitt utspring i “fjell- og fjord-Norge”, skulle i den forbindelse slå ring om Stortinget. De ble en slags “Stortingshær” (Bjørnøy 1952). Konfliktnivået her var altså såpass høyt at våpenmakt var en del av bildet. Noen felles, nasjonal våpenmakt var det dermed ikke enighet om, slik eksemplene fra forrige kapittel også viser. Jeg kommer tilbake til dette nedenfor.

Her er poenget kun at fremveksten av ulike politiske grupperinger skapte parter og motparter, Selv og Andre, som bevissthetskategorier. En kategorisk identitet kan derfor kobles til et moderne samfunn med politiske prosesser, grupperinger og mot-grupperinger. Med den politiske mobiliseringen av bøndene ble kultur også et mer aktivt politisk virkemiddel for å skille Selv og Andre innenlands. Bøndenes representasjon av det nasjonale ekskluderte det moderne og det urbane, altså det “fremmedkulturelle”.

Disse diskursene er viktige da de ikke bare påpeker en viss diskursiv maktkamp mellom de ulike identitetsrepresentasjonene, men også skulle vise seg å ligge latente og klare til å utfordre den nasjonale diskurs på nytt etter 1905.

En annen representasjon, som gikk *ut over* det nasjonale, og som dermed også utfordret de nasjonale representasjonene, må også nevnes. Det var skandinavismen. Den satte ikke bare kultur på dagsorden, men også storpolitiske spørsmål om hvem som “virkelig” representerte den Andre. Heller ikke dette var spørsmål som forsvant med nasjonalismen i 1905.

⁴⁸ Dette var selvsagt ikke et særnorskt fenomen, men vanlig i hele Europa, dog til ulike tider (Wolf 1982).

⁴⁹ Begrepet stammer fra Øidne (1957) og er en politisk-kulturell generalisering av folk som bodde i “...de indre fjordbygdene, i de sør-norske fjell- og dalstrøkene, samt i deler av Trøndelag” (Nordby 1991:51).

Skandinavismen; de tyske og russiske Andre

Skandinavismen, som hadde sin storhetstid fra omkring 1830 til slutten av 1860-årene, var ingen enhetlig, målrettet bevegelse (Thorkildsen 1994:191).⁵⁰ Den hadde dels politiske, dels kulturelle sider, og bygde på noe ulike fundament i de tre land. En hovedforutsetning var en endring i trussel- eller fiendebildet. Det århundrelange dansk-svenske fiendskapet ble relativt raskt endret til fordel for et trusselbilde av Russland og de tyske stater. For Danmark var det konflikten i Slesvig-området og den årelange tyske innflytelsen i embedsstanden som var avgjørende, mens det i Sverige var tapet av Finland som ble sentralt for den økende russerfrykten. Fra 1845 begynte også norske studenter å engasjere seg i den skandinavistiske bevegelsen. I hvilken grad det var en motsetning mellom den nasjonale og skandinavistiske diskursen, kunne variere. Den skandinaviske var ikke bare politisk i betydningen å ville etablere en nordisk union. Den var også kulturell, i betydningen felles søken etter den "ekte" kulturen, i form av bonderomantikk eller middelalderhistorie (selv om dette også, som i de nasjonale diskursene, må sees som et politisk prosjekt). Mens man på den ene siden hadde behov for å definere seg vekk fra de danske og svenske eliter, kunne man på den andre siden føle enhet med dem i relasjon til de "virkelig Andre", nemlig tyskere og russerne. Det er med andre ord ikke snakk om noe enten eller, noe skarpt og etablert oss/dem skille, men snarere skiftende persepsjoner og representasjoner i ulike kontekster og fra ulike grupper. Kort sagt var skandinavismen en alternativ diskurs, en alternativ identitets-representasjon, men som bygde på samme logikk som de nasjonale.

Det hele toppet seg da det brøt ut krig i Slesvig-Holstein i 1848. Sverige-Norge sendte styrker til Skåne, 3000 av dem norske, klare til å rykke inn og støtte Danmark. Opprøret i Slesvig-Holstein var et resultat av nasjonalismestrømninger som ga seg utslag i ulike representasjoner av her-tugdømmets "egentlige tilhørighet" (Kaartvedt 1995:276), og av de europeiske tumultene i 1848 som resulterte i eneveldets fall i Danmark. Soldatene rykket aldri inn i Danmark, men en styrke på 3800 mann, hvorav 1100 fra Norge, ble etter fredsslutningen i 1850 satt inn som en fredsbevarende "bufferstyrke". I tillegg hadde flere frivillige vervet seg til den danske hær. Dermed kom Linjetroppene i bruk, og for første gang etter 1814 ble norske soldater brukt utenlands. Også marinen mobiliserte, og seilte i de slesvig-holsteinske farvann for å vise sin overlegenhet til sjøs. Tre større skip pluss tolv kanonsjalupper, en betydelig andel av den norske flåte, ble mobilisert (Scheen 1940). Vernepliktige ble altså sendt utenlands, men ikke utenfor den skandinaviske nasjonen skandinavismen representerte. De nasjonale diskurser var ennå ikke blitt så sterke at noen reagerte på å bli sendt utenlands på tross av at hæren rent formelt var "norsk". Linjehærens blotte eksistens vitner også om det. Det var som nevnt bare Landvernet som var territorielt forankret i Norge, Linjen kunne brukes utenlands dersom Stortinget godkjente det. Det var ikke før helt mot slutten av århundret at man oppfattet Landvernet som en viktige-

⁵⁰ Empirien i dette avsnittet bygger i stor grad på Thorkildsen (1994), med mindre annet er markert.

re representant for det nasjonale enn Linjen, og dermed koblet forsvaret til territoriet alene. Jeg kommer tilbake til dette nedenfor.

For Oscar I var hovedgrunnen til engasjementet at tyskerne også hadde rykket inn i Jylland, og dermed truet "det egentlige Danmark". Slesvigspørsmålet var dermed ikke det mest sentrale for ham, men snarere en frykt for tysk ekspansjonisme. Dette endret seg etter Krimkrigen (1853-56), da Russland mistet mye av sin maktposisjon i Europa, og kongen undertegnet Novembertraktaten i 1855, der Russland ble utpekt som den potensielle fiende (Kaartvedt 1995:279). Dette hadde vært Oscar Is strategi i lang tid, og han søkte stadig å svartmale Nordens situasjon i forhold til Russland, med det formål å svekke Russland og vinne tilbake Finland og Åland.

Vi ser med andre ord at skandinavismen for kongene var fundert i en oppfatning om Russland og de tyske stater som militære trusler. Dette fikk også støtte fra intellektuelle kulturorienterte kretser. I en situasjon der det tyske forbund vokste, så mange det som en "historisk nødvendighet" at små stater samlet seg i større enheter. Det viktigste ved skandinavismen var dermed å sikre seg mot de Andre, fra:

"...den bestandigen truende fare at see sin nationalitet lidt efter lidt udsløttet og gradvis overgaae til en underlydende deel af fremmede, men mægtigere folkeslag. [Novembertraktaten] ere kaldede til at udgjøre civilisationens og den europæiske selvstændigheds forpost i Norden." (Forsvarskommissionen 1857, sitert i Kaartvedt 1995:289)

Russerfrykten var dermed ikke bare strategisk/militær, men også fundert i en kulturpolitisk idé om sivilisasjonens utstrekning. Den russiske Andre truet sivilisasjonen.⁵¹ Skandinavismens politiske prosjekt var dermed et resultat av en oppfattelse av at tysk og russisk kultur representerte noe vesensforskjellig fra den skandinaviske. Det var et forsøk på å representere en tysk og russisk Annen som mer sentral enn de skandinaviske Andre.

Da det på nytt brøt ut krig i 1864 var støtten fra de norske og svenske eliter lunken, og resultatet var at Danmark mistet Slesvig. Med det var skandinavismen død, union var ikke lenger en aktuell problemstilling. Grensene var etablert i sør, men Sverige-Norge hadde fremdeles russerfrykten i behold (Thorkildsen 1994:205).

Den skandinavistiske diskurs tapte altså mot de nasjonale. Hvorfor? Thorkildsen (1994:206ff) har flere svar, blant annet: Det forble en elitebevegelse uten folkelig oppslutning; det var uenighet om Danmarks kamp for å beholde Slesvig-Holstein var legitim, da det i realiteten var en kamp for å bevare helstaten, ikke en nasjonalstat, og dermed "umoderne"; dessuten fantes det sterke antiskandinavistiske bevegelser i alle land.

Nå var heller ikke de nasjonale bevegelsene særlig utbredt på denne tiden, så det er ikke en fullgod forklaring. Mot-bevegelsene er nok viktigere, frykten for å havne i ny union med Danmark var sterk (Thorkildsen

⁵¹ Slike tolkninger av Russland som barbarisk og ikke-sivilisert hadde lenge eksistert i europeiske kretser. Se Neumann (1996b) og Neumann (kommer), foruten kapittel 8.

1994: 207). Det viktigste var nok likevel at dette var en alt for eksplisitt politisk bevegelse, sterkt koblet til konflikten om et område som ikke ble regnet som skandinavisk. Dermed brøt prosjektet med den kulturelle basen som var i ferd med å bygges opp. En aktiv helstatspolitikk kunne vanskelig søke støtte i en diskurs som forutsatte en enhetlig kulturell base for staten. Skandinavismen fremstod ikke som avpolitisert slik den nasjonale diskursen klarte å gjøre i Norge rundt slutten av århundret. Det ble en bevegelse alt for sterkt knyttet opp mot interesser, topp-politikk og eksplisitte maktforhold.

Oppsummering

Den nasjonsbyggende diskursen var sterk. Ikke bare fikk den støtte fra en mengde vitenskapelige feltarbeid i Norge, også den gryende produksjonen av politisk filosofi underbygde "naturligheten" ved en verden av nasjonalstater. De interne konflikter og skiller ble dermed tonet ned og regnet som mindre eksistensielle enn de nasjonale. Tilsvarende var den politisk betente skandinavismen ute av stand til å etablere en like sterk identitet. Den nasjonale diskurs seiret fordi den hevdet å bygge på en vitenskapelig objektivitet som avpolitiserer den kulturelle representasjonen. Spørsmålet blir nå hvilke effekter dette fikk på forsvaret, og i hvilken grad forsvaret og verneplikten bidro til disse prosessene.

KAMPEN OM FORSVARETS IDENTITET

Forsvarets rolle i den nasjonale diskurs var langt fra klar. Forsvaret representerte i større grad staten enn nasjonen, i alle fall den nasjonen venstreopposisjonen representerte. Vi har sett at hæren var sterkt engasjert både innenlands og i tillegg på utenlandsoppdrag i Danmark. Av alle samfunnsinstitusjoner var nok forsvaret derfor den siste som ble representert som nasjonal, og ikke som svensk-norsk eller som en intern ordensvakt.

Forsvaret ikke territorielt forankret

Linjetropenes eksistens viser at forsvaret og verneplikten ikke var nasjonal-territorielt forankret: de skulle nettopp kunne brukes utenlands. Riktignok hovedsakelig i Sverige, men det vitner om at forsvaret ikke var entydig forankret i det nasjonale og i territoriet, kort sagt i nasjonalstaten Norge, slik venstreopposisjonen representerte den. Slesvig-Holsteinkonflikten er en påminnelse om at skandinavismen også i Norge var en representasjon som kunne mobilisere forsvaret. Hvor entusiastisk oppslutningen var blant soldatene kan sikkert diskuteres, men det var heller ingen voldsomme protester. Forsvaret var med andre ord (ennå) ikke et symbol for det nasjonale alene.

Tilsvarende opererte marinefartøyene i stor grad utenfor det norske territorialfarvann. For mens hæren knapt var i bruk på 1800-tallet, med unntak av mobiliseringene i forbindelse med de dansk-tyske konflikter og Krimkrigen, var marinen langt mer aktiv, også langt utenfor landets territorium. Spesielt var sjørøveriet i Middelhavet et problem for handelsfartøyene. Sverige-Norge sendte derfor gjentatte ganger marinefartøyer dit for å beskytte og aktivt stanse aktiviteten (Scheen 1933, Haffner 1929). Under Krimkrigen ble også marinen mobilisert, og den seilte på Østersjøen som nøytralitetsvakt (Scheen 1933). Det samme skjedde under urolighetene i Spania i 1873, da et orlogsfartøy ble sendt ned for å beskytte norsk-svenske interesser. Til og med den amerikanske borgerkrig involverte marinen. Da ble en korvett sendt til de danske vestindiske øyer for å patruljere den nord-amerikanske kyst.

Dette viser altså at forsvaret ikke var forankret i nasjonal-territorial diskurs. Linjetroppene var knyttet til kongen og unionen og ikke bare dettes territorium. Marinen opererte langt unna de norske territorialfarvann. Dette kunne selvsagt fungere nasjonsbyggende ved at de hentet heder og ære “ute i verden”, men det gikk på tvers av den nasjonale diskursen venstrebevegelsen søkte å bygge opp, nemlig koblingen territorium-nasjon. Denne diskursen brukte i stor grad den norske naturen som nasjonalt symbol, som et utgangspunkt for det nasjonale, som noe identiteten sprang ut av. Gjennom en *stedliggjøring* av historien ble den konkret, håndgripelig (det skjedde *her*) og dermed nasjonal (Eriksen 1997).

For opposisjonen representerte dermed forsvaret den Andre, unionen, i alle fall frem til 1895. Så lenge det ikke representerte det norske territorium, representerte det heller ikke nasjonen. Ikke minst så Venstre med mistro på offisersstanden, som i stor grad var tilhenger av unionen. Den hadde sverget sin troskap til kongen, ikke til nasjonen.

Kampen om forsvaret

For venstrebevegelsen var altså offiserskorpset, og dermed forsvaret, en del av embedsstanden, av en klasse de følte som fremmed, som ikke var en del av (deres representasjon av) det nasjonale. Det var deres Andre, en representant for kongen og unionen, ikke nasjonen. Derfor gjaldt det å holde militæret nært knyttet til det sivile liv, og begrense det “anti-liberale” militærsystemets utbredelse og innflytelse. De militære tradisjoner og systemer ble dermed koblet til autoritære regimer som Preussen, noe den norske opposisjonen ikke likte. Spesielt Sverdrup uttalte seg skeptisk til “soldaterånden”, som han fryktet ville gå på bekostning av “borgerånden” ved for eksempel innkommandering til seks måneders rekruttskole som ble foreslått i 1866 (NMT 1927:961). Sverdrup uttalte også i 1866 at “[g]arnisonslivet aldrig kunde være nogen god Skole for Ungdommen” (Sitert i Kristiansen 1996:33).

Men Sverdrup var ikke entydig antimilitær. Han var blant annet leder av forsvarskommissjonen i Stortinget fra 1870-tallet. Han ønsket imidlertid et annerledes forsvar, et som var nasjonalt og lokalt forankret, et forsvar som ikke var avsondret fra det sivile samfunn.

Det ble som nevnt opprettet lokale skytterlag (folkevæpningssamlinger) i nær tilknytning til venstrebevegelsen, som dermed hadde den rette "sivile forankringen". Denne bevegelsen var dels sportslig, dels politisk, og var helt klart en maktfaktor for venstrebevegelsen, også etter 1884. Tilsvarende kjempet Venstre for at landvernet skulle prioriteres foran linjen, som representerte unionsforsvaret. Ikke minst de vervede troppene ble sett på med skepsis, og var fryktet som en innenlands maktfaktor.

I venstrebevegelsen rådet det dessuten en optimistisk fremtidstro. "Kulturen skulle være vårt vern mot angrep" (Bjørnøy 1952:8) het det, og krig ble regnet som "avleggs". Man la større vekt på fredsbevegelsen og internasjonal lov som kunne pålegge aggressorer voldgift, enn på et forsvaret. Ved troen på at internasjonal lov skulle kunne forsvare Norge, ble sikkerhet var mer et rettsspørsmål enn et maktspørsmål. Venstre fulgte her opp folkesuverenitetsprinsippet og de "nasjonale oppvåkningene" ellers i Europa. Endelig skulle man få et harmonisk internasjonalt system der anarkiet var utryddet, et system som bygde på de "naturlige" nasjonalstatenes felles interesser. Den nevnte hegelianske "konfliktens dialektikk" var med andre ord ikke gjengs i denne liberale tankegangen, som forutsatte at det internasjonale og det interstatlige rom var det samme, og at det var her politikk pågikk og konflikt var en trussel. Den mente imidlertid at også det internasjonale rom kunne "siviliseres" gjennom rasjonell samhandling.

Etter innføringen av den Hjort-Sverdrupske hærordning i 1887 ble landvernet styrket på bekostning av linjen. I tillegg ble de vervede troppene avvirket. Venstres nasjonal-territorielle forsvarsideal var dermed nærmere en realisering. Svekkelsen av unionsforsvaret hadde imidlertid begynt tidligere. Allerede på 1870-tallet, etter skandinavismens fallitt, opphørte de felles svensk-norske bataljonsøvelser. Men dette endret ikke Venstres holdning til forsvaret. "Forsvaret er en Tugtemester over de saakaldte 'indre Fiender'", skrev Kielland i 1890 (referert av Bjørnøy 1952:14). Det tok da heller ikke slutt med militær mobilisering i politiske konflikter, som vist i forrige kapittel. Forsvaret tilhørte dermed fortsatt de Andre; embedsmennene, Høyre eller svenskekongen.

I 1895 kom det brå vendepunktet. Sverige truet med krig og forberedte mobilisering for å presse Norge til forhandlinger om kravet om eget norsk konsulatvesen (Kaartvedt 1995:349). For Venstre var unionen da mer en trussel enn en sikkerhet. Dermed var forsvaret klart delt i en norsk og en svensk side, den territorielle grensen ble viktigere, og på den norske siden hadde forsvaret fått en potensiell fiende i Sverige, noe som legitimerte opprustning og ekstrabevillinger. Etter 1895 økte derfor bevilningene til forsvaret betraktelig. Grensefestninger ble bygd, marinen fikk nye skip, og verneplikstiden ble utvidet fra 9 til 14 år, i tillegg til at også de nordligste fylkene fikk innført verneplikt. Samtidig ble kommandoen over norske styrker gradvis fravristet kongen til fordel for det norske Forsvarsdepartementet (Kaartvedt 1995:333). Fra da av ble forsvaret sett på som den store "vokter av den nasjonale enhet" (Angell, sitert i Kristiansen 1996:35), i alle fall blant den voksende andel unge nasjonalistiske offiserer. Forsvaret representerte ifølge disse nasjonen, ikke tvillingstaten og kongen.

Allikevel var ikke konflikten over. Venstre ønsket et “demokratisk” forsvar, en nasjonal folkehær der soldatene hadde noe å kjempe for. Skytterlagene ble dermed sett som et ideal for, og en viktig del av, dette forsvaret. Mot dette stod offisersstaben som mente at en god hær var avhengig av streng disiplin, og et skarpt skille mellom menige og offiserer. Skytterlagene ble av denne sett på som både konkurrenter til hæren og som lite effektive i kamp.

Venstres kamp for at skytterlagene skulle bli en del av hæren forsvant etterhvert. Etter parlamentarisme-seieren i 1884, etter de nye hærordningene på 1890-tallet, og som følge av den militærtekniske utvikling som forutsatte lengre militær trening, endte skytterlagene som en bevegelse med mindre relevans for det nasjonale prosjekt.

Forsvaret var dermed blitt en del av den nasjonale diskurs, og kunne nå brukes aktivt i denne, som en nasjonsbygger.

Forsvaret som nasjonsbygger

Nord-Norge ble altså ikke omfattet av vernepliktsordningen før i 1897.⁵² Dette skyldtes selvfølgelig rent praktiske problemer som spredt befolkning og lange avstander. I diskusjonen om hvorvidt de nordligste fylker skulle inkluderes figureerte en viss russerfrykt, og et mulig russisk angrep ble nevnt som en teoretisk mulighet i den norske debatten, men denne frykten var spesielt sterk i Sverige. I tillegg var det en periode en utbredt frykt for finsk ekspansjon etter de veldige innvandringene man hadde opplevd over flere år fra Finland til Finmark (Eriksen og Niemi 1991).

Men de sosiale sidene syntes viktigere. Det var en utbredt bekymring for den “nasjonale egenarts” overlevelse på grunn av stor innflytting av russere og kvener; “...i Vadsø er der saaledes allerede flere Kvæner end Nordmænd” (Gregersen 1871:345). I tillegg opplevde man økende konflikter med samebefolkningen. Derfor ble den “indre nytte” tillagt vel så mye vekt som frykten for et militært angrep. Oppdragelse av nordlendingene var derfor sentralt, de hadde nemlig ikke “lært å adlyde”. Slett barneoppdragelse hadde fått nordlendingen til å miste respekten for det Fjerde Bud, å hedre sine far og mor, hevdet Gregersen (1871: 347). Dette medførte slett samfunnsmoral og lovlidighet, noe verneplikten kunne bøte på, mente han. “Værnepligt har været et godt og kraftig Opdragesmiddel” (Gregersen 1971:351). Ikke minst “sameproblemet” mente man kunne løses gjennom verneplikten, ved at de dermed ville lære den “...fornødne Respekt for Lovene...”. Om “kveneproblemet” het det at “...Livet under Fanerne [kunne] bidrage til at knytte den indvandrede Befolkning til dens nye Fædreland” (NMT 1871:178).

Da utvidelsen kom i 1897, hadde nasjonalismen som sagt festet grepet i forsvaret, det var blitt symbolet på folket. “Forsvaret ble sett på og så på seg selv, som forvalter av nasjonale symboler og som en vokter av den nasjonale enhet” (Kristiansen 1996:35). Gjennom forsvaret kunne de unge menn bli oppdratt og integrert inn i nasjonen. Dermed var den tidli-

⁵² Sjø-verneplikt ble innført noen år før.

gere skepsis til forsvaret og dets offiserer endret. Inkluderingen av Nord-Norge fungerte dermed som et signal om den norske enhet, om folkets fulle opplutning om forsvaret og nasjonen. Dette var en logisk følge av folkesuvereniteten og nasjonstanken, og virket sammen med den generelle assimileringspolitikken i skole og jordbruk. Byggingen av Kong Oscar IIs kapell i Grense Jakobselv 1869 var en grensemarkering for nasjonen; mot russere men også finske nasjonalister, samer og kvener, og et ledd i assimileringspolitikken av disse (Kaartvedt 1995:338). Alt dette viser den vekt som nå ble lagt på nasjonen som legitimerende kraft for forsvaret. Ingen nasjon, intet legitimt forsvar. Den ekstreme behandlingen av de ulike befolkningsgruppene i Troms og Finmark var dermed tvingende nødvendig. Trusselen kom ikke bare utenfra, utenfor grensene, den kom også innenfra, fra disse liminære som ved sin blotte eksistens undergrov nasjonbyggingens ideal om den enhetlige nasjonale stemme. Finnene måtte fornorskes for å stoppe dem som agiterte for et Stor-Finland som omfattet Finmark, russerne av tilsvarende frykt for russisk ekspansjon. I tillegg skulle altså disse, og samene, utgjøre en nasjonal-kulturell base som legitimerte staten. Verneplikten fungerte da som en nasjonsbygger på linje med andre tiltak, men var samtidig direkte knyttet opp til nasjonsbyggingens *raison d'être*, forsvaret av et "norsk" Norge.

Dermed var verneplikten blitt den oppdragende institusjon Sverdrup få år tidligere hadde vært skeptisk til.

1905: Patriotisme i full blomst

Ved unionsoppløsningen i 1905 var patriotismen høy i mange samfunns-lag. Frykten for krig var til stede, men optimismen og selvsikkerheten rådet.

Statsminister Michelsen skal for eksempel ha uttalt om hendelsene: "Stillingen var blitt den at landets uavhengighet og frie forfatning fikk hevdes, *koste hva det koste vilde*. Jeg hørte ingen krigsredsel, ingen krigsfrykt" (sitert i Gulbranson 1936:239). Tilsvarende beskrev statsminister Løvland stemningen under Karlstadforhandlingene: "Under forhandlingene visste vi at der var en ypperlig ånd i den norske hær; vi visste, at fra officerene og ned til soldatene var der mot, offervillighet og alvor..." (sitert i Gulbranson 1936:239). På tross av at den norske mobiliseringsstyrken kun var på 23000 mann, mens svenskene var over dobbelt så mange, fryktet han ikke en eventuell svensk invasjon hvis forhandlingene brast, til det var forsvarsviljen for sterk (Berg 1995:35).

Med forsvaret som selve symbolet på nasjonen, var verneplikten blitt ikke bare normalisert og akseptert, det var selve realiseringen av frigjøringen, av folkets vilje:

"Vi er ét folk, ét land, én sjæl, én vilje, og den er: Nu skal Norge være frit, frit, frit! Her er bare ét hjerteslag i hele folket. Vi glemmer gamle partier, gammelt nag, gammel bitterhet, gammelt politisk uvenskab", skrev kaptein Angell (1905:7).

Videre:

“[D]et at gi, at ofre, at lide for en hellig sag, det gir glæde, inderlig, dyb; man føler sig knyttet nær ind til hinanden, fast sammen, “fædrelandet” blir ikke lenger et tomt ord, det blir som Gud selv. Og kampen for fædrelandet, det blir den “hellige krig”, opfyldelsen af Guds fjerde bud” (Angell 1905:31f).

Kaptein Angells voldsomme, halv-religiøse, patriotisme var typisk for stemningen i 1905, og han var en sentral person i den nasjonale “folkeopplysningen” på denne tiden (Strøm 1995).

Konfrontasjonen med den svenske Andre forutsatte altså et avpolitisert nasjonalt fundament hjemme. Til gjengjeld bidro også begivenhetene i 1905 til å konsolidere det nasjonale ytterligere gjennom konflikten. De fundamentale konflikter var dermed noe som foregikk mellom nasjoner, ikke innen. Nasjonen var kommet, men skulle den bli?

Nasjonen “født”?

I spørsmålet om når Norge ble en nasjon, svarer mange 1905, med henvisning til blant annet det overveldende flertallet i folkeavstemningen for unionsoppløsningen. Det er en rimelig påstand, sett i lys av at stadig større grupper var blitt kulturelt og politisk engasjert, og at institusjoner som forsvaret var blitt en aktiv støttespiller for Stortingets unionskamp. Men det betyr ikke at nasjonen dermed var “født” i betydningen at den fra da av levde nærmest av seg selv, og vokste seg stadig større i en kumulativ prosess. Den norske nasjonen i 1905 bygde, som alltid, bare på at mange den gang ytret (og følte) at nasjonen eksisterte. Vi kan ikke henviser til noe ontologisk fundament, annet enn de diskursive formasjonene; ytringer, institusjoner og praksiser, fra den gang. Men det forandrer ikke konklusjonen, det forestilte fellesskap var godt utbredt, og patriotismen høy. Det et slikt perspektiv fremhever er derimot nasjonens svake fundament. Den er avhengig av en *oppfattelse* av et Selv, men også en Annen. Innholdet i, styrken av, og utbredelsen og plasseringen av Selv og Annen kan derimot variere. Det betyr at endrede oppfatninger av hvem som er Andre, hvordan og hvorfor også endrer oppfatningen om Selvets innhold. Derfor er ikke nasjonen i dag den samme som i 1905.

Dette er temaet i de to siste kapitlene som tar for seg dette århundret. Det første tar for seg tiden etter 1905 med vekt på mellomkrigstiden. Som vi skal se ble det nasjonale fundament raskt utfordret igjen. Det siste kapitlet tar for seg den kalde krigen og den ekstreme konsolideringen av Selv og Andre i denne perioden. Staten vokste fortsatt, men den nasjonale grunnkonsensus var langt mer ustabil og uklar. De store svingningene mellom disse periodene fikk også store utslag på synet på verneplikts plass og legitimitet.

6. KLASSEKAMP OG SPLITTELSE:

RE-POLITISERING AV DET NASJONALE

Dette kapittelet tar for seg tiden frem til 1945. Jeg vil dog legge vekt på tiden etter første verdenskrig da politiske og identitetsmessige skiller igjen gjorde seg gjeldende. Jeg skal fokusere på de politiske partiene, da disse i stor grad gjenspeilte de viktigste strømningene i folket også på det identitetsmessige plan.

Den store nasjonale “vinden” som feide over landet i 1905, var kortvarig. De gamle skiller i politikken var fortsatt til stede, og nye var i anmarsj. Spesielt gjorde dette mellomkrigstiden til turbulente politiske tider, da de nasjonale symboler igjen ble politisert. Mangelen på politisk grunnkonsensus var på denne tiden så stor at den truet hele det politiske system og den felles nasjonale rammen som var så sterk i 1905. “Nasjonalstaten var ikke en overordnet identifikasjonsramme for norske borgere generelt”, skriver Fure (1996:27) om tiden etter 1920. Det var altså klare brudd fra årene rundt 1905. Det nasjonale var ikke “født”, det var intet objektivt fundament som bare lå der. Snarere krevde det kontinuerlig vedlikehold.

Et sentralt tema i dette kapittelet blir dermed arbeiderbevegelsen og -partiets stilling til det nasjonale. Det gikk fra å være et revolusjonært klasseparti på 1920-tallet til å bli et folkeparti på slutten av 1930-tallet. Spørsmålet blir derfor om det var Arbeiderpartiet som tilpasset seg de nasjonale symbolene, eller om de overtok symbolene og endret deres innhold. De fleste fremstillinger av den nasjonale historien ser symbolene som konstante (jfr Lundens “objektive kulturelle fenomen” og Smiths *ethnie.*), og vil dermed støtte det første alternativet. Jeg skal imidlertid hevde, igjen som et genealogisk poeng, at også symbolene endret mening med Arbeiderpartiets vekst. Det nevnte vedlikeholdet av symbolene betyr også re-definering, og om man vil “modernisering” av dem.

Denne dragkampen om det nasjonale bidro til at forsvaret igjen ble en politisk organisasjon, i betydningen at det ikke ble representert som, eller så seg selv som, “hele folkets forsvar”, og som utelukkende rettet mot utenlandske trusler. Ulike “garder” eller ordensvern ble opprettet for om nødvendig forsvare de politiske fraksjonene fysisk. At man samtidig foretok enorme innsparinger og kutt i forsvaret og verneplikten, fungerte muligens som en sikkerhetsventil i denne situasjonen. Militærneking ble et tema, men med såpass få utskrevne var det ikke over verneplikten kampen ble ført. Det er allikevel, som vi skal se, grunn til å tro at oppslutningen om verneplikten var svært delt i de ulike politiske miljøer. Således er militærnekingen en relativt god indikator på oppslutningen om forsvaret og verneplikten. Jeg vil diskutere dette også i neste kapittel.

På tross av all turbulensen må det heller ikke glemmes at både stat- og nasjonsbyggingen gikk sin gang. Disse prosessene bygde også Arbeider-

partiet videre på rett før og spesielt etter krigen. La meg derfor begynne der, før mellomkrigstidens konflikter og forsvarets plass diskuteres.

Stat- og nasjonsbygging

Slutten på den liberale, passive stat

Årene etter 1905 var preget av høykonjunktur, med industriell vekst og modernisering i produksjon og jordbruk. De sosiale endringene var også store. Industrierarbeiderklassen vokste voldsomt, og folk flyttet fra bygd til by. Venstre var fortsatt det dominerende parti, men den industrielle utviklingen generelt, og første verdenskrig spesielt, gjorde det nødvendig med en mer aktiv stat. Den liberale, passive staten fungerte ikke overfor disse utfordringene. Under krigen opplevde man såkalt "dyrtid", høy inflasjon og lite varer. Staten påtok seg matrasjonering, prisregulering, importkontroll osv. Fra 1913-14 til 1918-19 steg nasjonalbudsjettet derfor med 50% (Furre 1982:90), og selv om dette også hang sammen med en generell vekst i BNP, kan man si at statens grenser ble flyttet av krigen (Furre 1982:86). Staten var faktisk så aktiv under krigen at Furre kaller systemet en slags "krigskommunisme". "Staten freista få oversyn over ressursane i samfunnet og disponera dei ved direkte reguleringsinngrep" (Furre 1982:93-94). Men dette var fortsatt innenfor det kapitalistiske systems rammer. Allikevel var dette nytt. Staten grep mer om seg enn noen gang før, og regulering av befolkningen og samfunnet var nå utvilsomt blitt statens oppgave og ansvar.

Dette hang også sammen med at *krigen* fra og med første verdenskrig var blitt total. Krigen var blitt eksistensiell, det handlet om et helt samfunns mulighet og vilje til å mobilisere; ikke bare militært, men også produksjonsmessig og økonomisk (Coker 1994:8).⁵³ Krigen var blitt noe som angikk *alle* i et samfunn, alle ble berørt av den. Også det formelt nøytrale Norge måtte reguleres i en slik tid.

På den annen side tok det lenger tid før de sosialøkonomiske teoriene til Keynes kom i bruk. Disse, som i korthet anbefalte offentlig ekspansjon og underskuddsbudsjett i dårlige tider, brøt fullstendig med den liberale tradisjonen som sa at også staten skulle spare i krisetider. Arbeiderpartiet

⁵³ Når krigene ble totale, eller når de ble ideologiske har det vært uenighet om. Det avhenger selvsagt i hva man legger i begrepene. Coker (1994) kobler det til industriell produksjon, noe som gjorde infrastruktur og fabrikker til militære mål, og finner de første sporene av dette i den amerikanske borgerkrigen. Fuller (1961) på den annen side hevder at også 30-års krigen (1618-48) og Napoleonskrigene var totale ved at de var ideologiske, noe som innebar slakt av fienden og dens befolkning. Se også fotnote 2 i neste kapittel.

omfavnet disse ideene først etter annen verdenskrig, men bidro allikevel til en langt mer aktiv stat, både politisk og økonomisk, også på 30-tallet.

Nasjonsbygging

Bruken av, og utbredelsen av, nasjonale symboler økte også jevnt. Staten foretok på 1920-tallet en "fornorskning" av by- og stedsnavn og offentlige titler, for å markere avstand fra den (hovedsakelig) danske innflytelsen (Fure 1996:40). Skriftspråket ble også stadig endret i forhold til det danske, med større eller mindre referanse til middelalderord og dialekter. Men striden fortsatte også, hovedsakelig mellom vestlandet og østlandet, landsmål og riksmål, om den "korrekte" norsk. Dette var en stor debatt, men fraksjonene var enige om grunnprinsippet, at man trengte et nasjonalt språk. Ingen problematiserte det prinsippet.

Videre ble det lagt felles skolebøker, spesielt var Rolfsens lesebok fra 1895 viktig. Den bestod av nasjonale eventyr, sanger, historie og kunst, og ble brukt i nærmere femti år, og var "...det mest effektive middelet i nasjonens oppdragelse i perioden 1900-1940." (Stenseth 1993:115) Satt mer på spissen: Boken var en nasjonal oppdrager, en opplæring i det nasjonale, en sterk nasjonsbygger.

Offentlige kommunikasjoner som jernbane, dampskip, rutebil, telefon og telegraf, bidro selvsagt også til en stadig større kollektiv bevissthet. Opprettelsen av NRK på slutten av 20-tallet var også svært viktig, da det ga folk en felles, nasjonal referanseramme.

Det var vanlig på denne tiden å uttrykke ønske om nasjonal samling. De politiske splittelsene var, som jeg kommer tilbake til, dype, og mange uttrykte at Norge var en uferdig nasjonalstat (Fure 1996:39). De dypere sammenhenger, historisk kontinuitet og felles kultur, var noe historikerne fortsatt søkte å få frem i lyset i en omskiftelig tid.

I tillegg til dette var det flere internasjonale forhold som virket forenende på folket. Den store handelsflåten er ett eksempel. Den såkalte ishavimperialismen er et annet, og nok viktigere. Anneksjonene i Arktis og Antarktis, og ikke minst kampen om Øst-Grønland ble etterhvert vel så mye nasjonale symbolsaker som økonomiske interesse-kamper. Det ble hevdet at Norge hadde historisk rett til Øst-Grønland, selv om man ikke hadde noe historisk materiale å vise til (de norrøne bosetningene hadde vært på det sørlige Grønland) (Fure 1996:123f). Allikevel var det flere grupper som støttet tanken ut fra folkerettsprinsippet, nemlig at disse områdene hadde vært en del av Norge før og under dansketiden, og derfor skulle fulgt med da Norge gikk over i union med Sverige i 1814 (Dahl 1975:25f). Klimakset kom da en gruppe nordmenn privat okkuperte Øst-Grønland i 1931, og fikk en slags indirekte støtte av regjeringen. Å okkupere et territorium som et annet land også gjorde krav på, var et nytt og radikalt skritt, men allikevel kanskje ikke så merkelig etter en lang periode med vellykkede anneksjoner av land i Arktis og Antarktis. Selv om Norge stort sett annekterte områder ingen andre gjorde krav på, var den norske ekspansjonstrang en del av den generelle europeiske imperialis-mediskursen, Det var en del av en "eventyrer og oppdager"-tid, i Norge

representert ved Nansen og Amundsen, vel så mye som et resultat av rasjonelle økonomiske interesser (Dahl 1975:27). Imperialismen fungerte dermed vel så mye nasjonsbyggende som imperiebyggende.

Sammen med den såkalte “arkivsaken”, altså kampen for å få overlevert dokumenter fra Danmark som angikk Norge fra unionstiden, ble Grønlandssaken en viktig sak i mellomkrigstiden, og skapte en bred felles front mot Danmark. Konfliktene med Danmark kunne lett kobles til gamle unions-følelser, og var således effektive nasjonsbyggere. I disse konfliktene fremstod Danmark som Norges Andre, som et unionsspøkkelse som fortsatt truet.

Fremmedfrykten økte også i takt med nasjonsbyggingen. Den etnisk rene nasjonalstat måtte ikke bare skapes, den måtte også forsvares mot “utvanning”. Man gikk etterhvert over fra et domisilsystem til et avstamningssystem i spørsmålet om statsborgerskap. Det første fordrer kun fast bopel i staten, det siste en mer diffust definert etnisitet (Fure 1996:46). Den nye fremmedloven av 1927 var svært streng, og var særlig ekskluderende overfor sigøynere og jøder (Fure 1996:48). I den nevnte leseboken til Rolvsen het det også at et folk ikke bare er de som bodde i et land, de måtte også være beslektet (Stenseth 1996:111ff).

“Det er interessant å registrere at denne frykten for og mobiliseringen mot fremmede individer og grupper ikke var ledsaget av en tilsvarende forsvarsholdning overfor fremmede stater,” skriver Fure (1996:49). Den nye internasjonale orden som var fundert på nasjonalstater, ble anerkjent som det beste internasjonalt juridisk-legale system. Dette prinsippet fikk sitt store gjennomslag etter første verdenskrig, da de store imperiene falt fra hverandre, og Europa ble forsøkt gjenoppbygd etter prinsippet om nasjonalstaten, en idé spesielt Woodrow Wilson kjempet sterkt for (Hobsbawm 1992:131ff).⁵⁴ Innvandring var en trussel og utvanning av dette prinsippet. Grupper uten nasjonalstat, slik som sigøynere og jøder ble dermed problematiske. De var liminære i den internasjonale orden. De undergrov ikke bare en orden, det “ryddige” nye kartet, de undergrov også nasjonalstatens folkerettslige fundament, den “etniske kjerne” denne orden hvilte på. Også samene og kvenene ble stadig presset. Etter at Finland ble selvstendig i 1918 økte myndighetene presset mot kvenene ved å skjerpe innvandringen og ved aktivt å svekke deres finske identifikasjonsramme (Fure 1996:51). Liminære ble dermed en større trussel enn andre nasjonalstater.

Økte problemer og skiller: Ulike Andre og ulike Selv

De borgerlige partier

Etter krigen kom de sosiale problemene klarere frem i lyset. En rekke nye partier ble stiftet, og det parlamentariske systemet fikk problemer med å

⁵⁴ Dette var selvfølgelig umulig i praksis. Men som prinsipp ble dette stående, og store folkeforflytninger og -utvisninger ble foretatt (Hobsbawm 1992:133). Dagens Bosnia-tragedie vitner om at prinsippet lever i beste velgående.

styre effektivt (Furre 1982:168). Arbeiderbevegelsen fikk etterhvert tre partier. Venstre skallet av, og nye interessepartier, slik som Bondepartiet og Kristelig Folkeparti, dukket opp. Nye nasjonalpatriotiske partier som Fedrelandslaget og Nasjonal Samling kom også til. Viktigst var selvfølgelig arbeiderbevegelsens fremgang. Den brøt ikke bare med andre pågående konflikter, som språksiden, den tok også avstand fra "ishavsimperialismen" og etterhvert også annekasjonen av Grønland som samlet de andre politiske fraksjonene, foruten å tale om radikale anti-nasjonale samfunnsendringer.

Alle disse politiske splittelsene handlet også om identitet. De ulike grupperingene hadde forskjellige oppfatninger om *hva* det nasjonale var, *hvem* det var og *hvor* grensene gikk i sosial og dels geografisk forstand. Det var en kamp, ikke bare om politisk ideologi, men også om innholdet i det nasjonale. "Når folk sa 'Norge', mente de svært forskjellige ting" skriver Dahl (1975:24). Det var altså uenighet om hvem og hva som skulle representere nasjonen. Som argumentert i forrige kapittel, finner vi i slike situasjoner også ulike representasjoner av den Andre, representasjoner som ofte klarere kan påvise forskjellene i Selvbildet, ved at Selvets grenser markeres.

Bondepartiet var i stor grad anti-moderne. De var konservative talsmenn for det tradisjonelle jordbruket, og likte dårlig industriens økende rolle i samfunnet. De var negativt innstilt til arbeiderbevegelsen, og så dem noen slags "indre fiender" som undergrov samfunnet. Samtidig ønsket de heller ikke at deres "rene" bondestamme skulle utvannes av "[i]nnvandring av mindre heldige folkeelementer" (Programmet 1921, referert i Fure 1996:30). De gikk derfor inn for en proteksjonistisk og isolasjonistisk utenrikspolitikk. Deres nasjonale representasjon var dermed truet både utenfra og innenfra.

De andre partiene var alle mer positivt innstilt til industrien, men delte frykten for arbeiderbevegelsens revolusjonære retorikk. Men Det frisinnede venstre og Fedrelandslaget representerte også en trussel for sentrumpartiene, da de ville ha et mer autoritært og mindre parlamentarisk styresett. Også her var det klare isolasjonistiske tendenser. Venstres tradisjonelle liberalisme fikk økende problemer med den voksende staten, men søkte å bygge ned konflikten gjennom lov og reform, både *vis-a-vis* arbeiderbevegelsen og utlandet. Mowinckels linje var bygd på troen på internasjonal lov og voldgift i en internasjonal orden av suverene nasjonalstater.

Vi ser altså en oppsplitting i interessegrupper ("Gesellschaft"), men også ulike oppfatninger om hva det norske skal, og ikke skal, bestå av i de nye tider. Men ingen skilte seg så kraftig ut som det arbeiderbevegelsen gjorde.

Arbeiderbevegelsen og det nasjonale

Arbeiderbevegelsen, og -partiet var til dels radikalt annerledes enn de andre partiene. Den internasjonale klasseideologien stod sterkt, med borgerskapet som den Andre. Den var tidlig antimilitær, og Den andre inter-

nasjonalen oppfordret til militærstreik før verdenskrigen. Håpet var at klasseidentiteten og den internasjonale solidariteten skulle være sterkere enn de nasjonale, slik at "borgerklassens krig" ble stanset. Men da krigen brøt ut i 1914 viste det seg som kjent at de nasjonale båndene var sterkere enn de internasjonale klassebåndene (Cassels 1996:127). Men arbeiderbevegelsen mistet ikke sin kraft eller sine mål av den grunn. Den russiske revolusjonen i 1917 ga inspirasjon til en ny giv, og dreide Arbeiderpartiet i en mer revolusjonær retning enn det tidligere hadde hatt. Som eneste land i Europa hadde de revolusjonære kommunistene i Norge flertall på 20-tallet, mens sosialdemokratene ble skviset ut. Ideen om at nasjonen var enhetlig ble igjen utfordret. En mengde uttalelser fra arbeiderbevegelsen tydet på det. Arbeiderklassens revolusjon innebar også en fornektelse av, og hån mot, de borgerlige nasjonale symboler som flagg, nasjonalsang og -dag. Ungsosialistene kalte seg fedrelandsløse (Dahl 1975:29). Bull argumenterte at hele begrepet "nasjon" var foreldet og ville forsvinne med seieren i klassekampen. Han avviste den romantiske, tilbakeskruende nasjonalismen, som ikke så fremover mot den nødvendige klassekampen (Dahl 1969:27ff).

Foruten dette opplevde arbeiderbevegelsen at de tradisjonelt nasjonale symbolene ble brukt i kampen *mot* dem, særlig ute i Europa men også i de norske høyre-miljøene. Organisasjoner som Samfundsvernet (et slags hjelpepoliti) og Samfundshjelpen (en organisert streikebryterorganisasjon), i tillegg til Fedrelandslaget og Nasjonal Samling var anti-sosialistiske og kraftpatriotiske (Dahl 1975:31).

Men det var også hele tiden uenighet innad i arbeiderbevegelsen. Tranmæl og hans tilhengere ("tranmælittene") stod for en lokal og nasjonal forankring av arbeiderbevegelsen, og aksepterte ikke Kominterns direktiver ("Moskva-tesene"). Den internasjonale solidariteten og samarbeidet måtte komme nedenufra mente de, fra de enkelte enheter slik det hadde vært til da, ikke fra noen elite på toppen. De mer internasjonalt orienterte etablerte i stedet NKP i 1923. Videre hadde arbeiderbevegelsene nasjonale tradisjoner: Arbeiderpartiet støttet unionsoppløsningen i 1905, og konsesjonslovene i 1907 som begrenset utenlandske investeringer i Norge. Ikke minst var det sterke talsmenn for en syntese mellom sosialisme og nasjonalisme i bevegelsen, representert ved blant annet Øisang og Koht (Dahl 1969:kap. 2). For Koht hadde bøndene og arbeiderne mye til felles, de var begge klasser som i tur kjempet om makt. Koht hevdet at borgerklassens nasjonalisme ikke var den *ekte* nasjonalismen, da den var farget av borgerskapets snevre klasseinteresser. Han mente at sosialismen egentlig var den høyeste form for nasjonaltanke, og at bonde og arbeider skulle samles i en "sosialistisk nasjonal politikk" (Stenseth 1993:164). Også han støttet bruddet med Komintern i 1923 til fordel for en lokal styring av kampen (Dahl 1969:24). Øisang tenkte seg også klassekampen hovedsakelig ført innen nasjonalstatens rammer. Det gjaldt å "fornye nasjonalfølelsen og gi den positivt innhold", sa han (sitert i Dahl 1969:27).

Det er derfor ikke helt riktig å si at arbeiderbevegelsen forsøkte å bryte med det nasjonale, på tross av at mange av dem selv, og ikke minst deres politiske motstandere, hevdet det. Snarere finner vi en avsky overfor den gjengse *representasjonen* av det nasjonale, av "portvinnesenes og sherryhylenes" reaksjonære og hyklerske 17. mai-feiring (Dahl 1975:29).

Mange i arbeiderbevegelsen følte at 17. mai var en klassesdag (“forfallets dag”), tilsvarende det 1. mai var (“oppdriftens dag”) for arbeiderne. Problemstillingen for arbeiderbevegelsen var dermed i korthet: Skulle man forkaste de nasjonale symbolene, fylle dem med nytt innhold, eller akseptere dem?

Ifølge Dahl (1969:109) kan vi skille ut en høyre-venstre akse i partiet på denne tiden, der høyresiden ønsket å fornye og ta til seg de nasjonale symbolene, mens venstresiden ville forkaste dem fullstendig. Høyresiden sto for en folkeparti-dreining, mens venstresiden sto for et klasseparti. De krasse kampene og konfliktene gjorde at høyresiden lenge var svak, ettersom de nasjonale symbolene ble så sterkt forbundet med de borgerlige partiene. I denne tiden kan man si at arbeiderbevegelsen og -partiets identitet bygde på nettopp det å være i opposisjon, å være annerledes. Det nasjonale var mindre viktig.

Men høyresiden i partiet fikk gradvis større gjennomslag utover 1930-tallet. Kampen mot de borgerlige ble etterhvert kampen for demokratiet, kampen mot reaksjonære strømninger man ikke bare fant ytterst på høyrefløyen, men også innad i de “vanlige” borgerlige partiene. De fryktet også en anti-demokratisk høyredreining i kjølvannet av de økonomiske krisetidene etter det amerikanske krakket i 1929 som ble merkbar i Norge noen år senere. Med økende oppslutning ble dermed Arbeiderpartiet gradvis et *folkeparti* fremfor et *klasseparti*: “Valgets slagord i 1933 ‘Hele folket i arbeid’, rommer essensen både av Arbeiderpartiets program og dets nyorientering: *hele folket*, og ikke bare arbeiderklassen: *arbeid*, og ikke revolusjon,” skriver Dahl (1969:68) om denne dreiningen. Klassene skulle solidarisk stå sammen for å komme ut av krisen, produksjonen skulle økes gjennom krisebevilgninger og offentlige kreditter. I tillegg kom flere nye sosiale lover og skolesystemet ble forbedret (Furre 1991:151ff).

Dermed ble også de nasjonale symboler mer stuerene. Mens man i arbeiderpartikommuner hadde heist røde flagg fra offentlige bygninger 1. mai, ble det i økende grad oppfordret til også å bruke *norske* flagg 1.mai. Det var ingen konflikt mellom den internasjonale solidaritet og det nasjonale, het det.

Men samtidig hadde arbeiderbevegelsen boikottet feiringen av 17. mai. Igjen var spørsmålet om man skulle “avvikle dagen eller erobre den” (Bratteli, sitert av Dahl 1969:76). Bratteli stod for det siste, mens Mot Dags leder Eidem stod for det første. Men det var Brattelis (eller rettere Kohts, som hadde argumentert slik i 15 år) linje som slo igjennom til slutt. Arbeiderpartiet overtok 17. mai arrangementene flere steder i 1937, slik at de følte at de nå hadde erobret dagen. Men hadde de det, eller hadde de selv endret seg og tilpasset seg symbolene?

K.F. Dahl hevdet at 17. mai hadde erobret arbeiderne og ikke omvendt. “De nasjonale symboler var blitt relevante for dem,” sa han (sitert i Dahl 1969:101). På den annen side hevdet Tranmæl at symbolene betydde noe nytt, med andre ord at *symbolene* og ikke *Arbeiderpartiet* hadde endret seg. Deltakelsens formål 17. mai var å forandre dagen og symbolenes innhold. Eller rettere: å *gi* den mening, noe den ikke hadde hos de borgerlige. For Tranmæl var:

“[D]e nasjonale verdier [...] også blitt arbeiderbevegelsens verdier. 1814, 1905, Eidsvoll flagget og “Ja, vi elsker” var ikke lenger trekk ved fienden” (Dahl 1969:91).

Det er liten tvil om Arbeiderpartiet forandret seg på denne tiden. Gjennomslaget for folkeparti-modellen forandret også Arbeiderpartiets identitet. Overgangen fra opposisjon til posisjon innebar å ta ansvar og faktisk *styre*, og da var selvfølgelig en ihuga klassekampretorikk og -politikk vanskelig. Partiet hadde også etterhvert sett seg selv som *demokratiets* forsvarere mot de fascistiske strømningene. De nasjonale hensyn ga dermed også Arbeiderpartiet en ny legitimitet.

Den nye, aktive politikken gav også partiet en ny moderne identitet. Trygdetiltak, planlegging, statlig ansvar for sysselsetting, overgangen fra “fiender” til “parter” i næringslivet, og oppkomsten av den moderne konsumentlivsstil var alt sammen noe Arbeiderpartiet tok del i (Furre 1991:164ff).

Fascismens økende oppslutning i andre land bidro også til en forskyvning av Arbeiderpartiets trussel-fokus. Det ble mer åpenbart at denne faren var større utenlands i tradisjonell “stat-mot-stat-forstand”, enn innenlands. Tyskland ble etterhvert Arbeiderpartiets nye Andre, selv om kampen mot de brune og mot kommunistene også fortsatte innenlands.

Men betyr dette at de bare overtok de nasjonale symbolene? Ikke helt. For det første var det visse symboler som var sentrale hos de konservative partiene men som Arbeiderpartiet ikke benyttet seg av i særlig grad, og det var de norrøne og middelalderske. Arbeiderpartiets plakater henviste i mindre grad til “forrige storhetsperiode” enn de konservative gjorde. Som vi skal se nedenfor ble flere av disse symbolene ubrukelige etter krigen. Arbeiderpartiets nasjonale metaforer og symboler var i større grad rettet mot fremtiden, mot moderniteten, veksten og demokratiet.

For det annet; selv om flagget, årstallene, kongen og nasjonalsangen ikke ble endret av arbeiderbevegelsen, behøver ikke det bety at disse symbolene hadde samme *mening*. Et symbols styrke ligger nettopp i at det er åpent for flere tolkninger. Hvilke meninger som tillegges symbolene kan derfor variere i tid og rom. Da Arbeiderpartiet økte sin oppslutning på slutten av 1930-tallet, var det med en politikk og ideologi som syntes tilpasset de moderne tidene. Effektiv, rasjonell stat, industri, demokrati, forbruk, bykultur osv., var alt sammen en del av Arbeiderpartiets politikk og identitet. De var kort og godt mer progressive i sin symbolbruk enn de andre partiene. Dermed fikk de også, særlig da de kom i posisjon, tillagt det nasjonale Norge slike valører. Norge stod nå for fremskritt og modernitet, ikke middelalder og romantikk.

Den norske identitet ble dermed også endret, og på nytt avpolitisert. Denne moderniseringen fikk først skikkelig gjennomslag etter annen verdenskrig, med gjenoppbyggingen og velferdsstaten, men grunnlaget ble lagt allerede før krigen. Jeg kommer tilbake til det i neste kapittel. Men konklusjonen så langt må bli at selv om Arbeiderpartiet endret profil og identitet, så endret de samtidig den dominerende representasjonen av det

norske. Det nasjonale ble nå i økende grad ensbetydende med fremtid og modernitet.

Kampen om representasjonen av det nasjonale var altså svært hard, noe vi ser tydelig i kampen om forsvaret. De ulike politiske representasjonene var svært reelle lojalitets-alternativer som var langt sterkere enn det nasjonale når det gjaldt lojalitet og offervilje. Ikke minst så vi dette i de ulike Ordensvernene og tolkningen av forsvaret generelt.

Kampen om forsvaret

Ordensvernene

At nasjonen ikke var forenet ser vi tydelig i at ikke forsvaret ble sett på som en nasjonal representant, og i oppblomstringen av ulike halv-militære organisasjoner som gjenspeilet de ulike partifraksjonene. Det handlet om "hvite og røde garder" (Ørvik 1961:110), eller ordensvern. De var dels organisert etter militært mønster dels bevæpnet med håndvåpen. "Vernene hadde til formål å beskytte de politiske, sosiale og dels også økonomiske verdier som hver gruppe representerte," skriver Ørvik (1961:110). I 1920 ble Samfundshjelpen opprettet, med "nødvergeformål" i tilfelle krise eller revolusjon. Senere ble de mer offisielle og skulle bistå politiet, og i tillegg organisere streikebrytere. Samfundsvernet var derimot et privat ordensvern og mer militant. Etter at myndighetene skjerpet kontrollen med alle slike organisasjoner i 1927 fikk Samfundsvernet en spesialstatus som et slags reservepoliti. I Oslo fikk de status som "nødvergeavdeling", myntet på arbeiderdemonstrasjoner. Dette førte til at Arbeiderpartiet i 1930 brøt med sin avvæpningslinje og organiserte Arbeidervernet til å beskytte arbeiderbevegelsens verdier. Da Quisling ble forsvarsminister ble det også opprettet en ny organisasjon, Leidangen, som skulle utdanne frivillig befall til de bakre oppbud.⁵⁵ Dette var ment for å bedre opplæringen av de vernepliktige het det, siden de fikk alt for kort utdannelse. I tillegg skulle det gi folk entusiasme for forsvaret. Arbeiderpartiet reagerte voldsomt, og så dette som en forberedelse til indre kamp:

"Den norske arbeiderungdommen føler dette som et slag rettet mot seg...[...]vil dere gi den norske arbeiderungdom denne utfordring, så kom ikke og snakk om fred og forsoning. Da er det kamp dere vil ha, og kampen skal vi love at dere skal få" (Olsen-Hagen, sitert av Ørvik 1961:120).

At Arbeidervernet i Høyesterett ble erklært ulovlig i 1933, gjorde ikke situasjonen bedre, ikke minst sett i lys av fascismens fremmarsj i Europa som gikk sterkt utover arbeiderbevegelsene. Faren var kanskje ikke til-

⁵⁵ Ørvik (1961) kaller organisasjonen "Ledingen", Furre (1982) "Leidangen".

svarende i Norge, også de borgerlige partiene var i stor grad skeptiske til de frivillige organisasjonene. Men på arbeiderbevegelsen virket et slikt trusselbilde reelt nok og dermed samlende.

Arbeiderpartiet og forsvaret

Disse endringene påvirket også partiets syn på forsvaret. Siden 1906 hadde Arbeiderpartiet gått inn for ensidig avvæpning. Dette skyldtes dels en pasifistisk ideologi, dels en revolusjonær; forsvaret var et redskap for borgerskapet i kamp mot arbeiderbevegelsen. Det siste hadde de også delvis rett i. De aller fleste offiserene hadde borgerlig bakgrunn og mange var aktive på høyresiden i politikken og i organisasjoner som Samfundsvernet. Det var få som tvilte på at forsvaret kunne brukes innad mot intern uro, streiker eller demonstrasjoner. Som nevnt finnes det nok av eksempler gjennom historien der militære styrker ble brukt som "reserve-politi" i ulike konflikter innenlands. Det kom riktignok sjelden til militant aksjon, altså skyting med skarpt, men symbolverdien var allikevel sterk. Soldatene stilte i fullt feltutstyr med geværer og bajonetter. Foruten det såkalte "Menstad-slaget", ble eksempelvis militære styrker satt inn for å drive jernbanen under jernbanestreiken i 1920 (Furre 1982:149), og sent til opptøyer i Sulitjelma og gruvestreiken på Svalbard i 1917 (Hoel 1966:800). Menstadslaget fikk stor symbolverdi, da både et gardekompani, en ordensvern avdeling i Telemark regiment (Strømme 1978:110, se også nedenfor) og marinen, ble mobilisert etter at arbeiderne hadde jaget bort statspolitiet i en arbeidskonflikt (Furre 1982:199).

Som en reaksjon på alt dette gikk Arbeiderpartiet i 1933 inn for et *vaktvern*, en nøytralitetsvakt, i stedet for det eksisterende forsvaret (Ørvik 1961:128). Dette for å sikre seg mot de upålitelige offiserene, og sikre "...eit 'demokratisk' forsvar med befalingsmenn som kom frå dei breie lag av folket." (Furre 1982:288) I 1936 fulgte Arbeiderpartiet opp den tradisjonelle linjen til Venstre, og støttet ideen om internasjonal voldgift og megling. Dette passet med den pasifistiske tradisjonen til partiet. Videre skriver Furre at det var en generell stemning mot et eksistensforsvar, ettersom dette allikevel ikke ville kunne stå seg mot en stormakt. Folkeretten gjorde en eventuell okkupasjon tålelig en periode, het det (Furre 1982:289).

Av de internasjonale stormaktene fryktet nok Arbeiderpartiet Tyskland mest, mens de borgerlige var mer redd Sovjet: "...når Høgre gong på gong kravde meir til forsvaret og viste til den internasjonale situasjonen, meinte nok dei fleste i Arbeidarpartiet at her var det ikkje tale om same krigen og same fienden" (Furre 1982:290).

Vi har altså forskjellige representasjoner av Selv og Andre. For Arbeiderpartiet var mistroen til forsvaret dobbelt: På den ene siden så de ikke samme utenlandske trussel, på den andre siden var forsvaret fortsatt forankret i en "ordenspoliti-rolle" mot indre uroligheter. Forsvaret og dets folk representerte ikke Arbeiderpartiets syn, heller ikke etter at de kom i regjering. Det fantes fortsatt ingen nasjonal grunnkonsensus på sikkerhetsspørsmål, verken fra hvem eller fra hvor en trussel kunne komme.

Regjeringen mente dermed at en god utenrikstjeneste og en god politikk var viktigere enn et sterkt (og farlig) forsvar.

I 1937 var de internasjonale begivenhetene kommet så langt at også Arbeiderpartiet gikk med på militær opprustning og ekstrabevilgninger. Francos seier i krigen i Spania og Hitlers anneksjon av Østerrike gjorde det vanskelig å opprettholde avrustningslinjen. Da hadde også, som sagt over, *Norges* ve og vel blitt et ansvar Arbeiderpartiet tok, ikke bare arbeidernes. Nasjonale hensyn talte nå for partiets politikk.

Forsvaret i hard vær

Sverige forble en potensiell fiende noen år etter 1905, det gikk frem av forsvarsordningen av 1909. Nye grensefestninger ble bygd utenfor den demilitariserte sonen langs grensen. Men under første verdenskrig forsvant denne frykten som følge av det tette samarbeidet landene imellom (Ørvik 1961:36ff). Krig ble etter dette i økende grad sett på som utenkelig og forhistorisk. Begrepet “sikkerhetspolitikk” var ikke oppfunnet på denne tiden (Riste 1995:13). Man snakket om utenrikspolitikk, men frem til 1937 var sikkerhetspolitiske redgjørelser fraværende i Stortinget (Fure 1996:11). Den liberale fremskrittstro, med sterk tro på internasjonal voldgift og lov, fra forrige århundre levde videre (og ble altså delvis annektert av sosialistene). Ingen stater pekte seg heller ut som noen direkte trussel. Opprettelsen av Folkeforbundet etter krigen vitner om at det var en internasjonal enighet om at sikkerhet i økende grad kunne overlates til de juridiske og diplomatiske eksperter, fremfor de militære. Den første verdenskrigens totale karakter hadde satt tydelige preg, og det var en utbredt ideologisk vilje til, og tro på, å avskaffe krigen som politisk middel. De sosialistiske partiene gikk som sagt inn for full avmilitarisering, slik at pengene kunne brukes på mer oppbyggelige oppgaver.

Resultatet var selvsagt lave forsvarsbudsjetter. For verneplikten innebar dette fra 1923 en tjenestetid på kun 48 dager (i praksis 38). Senere skjerpet man legekontrollen for å si ut flere, og til slutt, i 1926, gikk man over til loddrekning igjen, der 1/3 ble trukket fri (Ørvik 1961:60). Forsvarskommisjonen av 1920, forsvarsordningen av 1927 og til slutt forsvarsordningen av 1933 skjerpet alle innsparingene. Den siste baserte seg på et budsjett på 32 millioner kroner, en halvering siden 1920. Organisasjonene ble slanket, og regimentsøvelsene ble sløyfet.

Men forsvaret planla også i stor grad mot indre opprør. Helt frem til 1940 fantes det såkalte “ordensvern avdelinger” og “sikkerhets/sikringsvakter” som var rettet mot en eventuell revolusjon og angrep på våpenlagre og sentrale institusjoner (Agøy 1997). I tillegg var det fra 1922 til 1937 også satt opp “jernbanevakter”. Alle disse kompaniene bestod av “pålitelige folk” med egne mobiliseringssystemer. I alt var så mange som 27000 mann øremerket dette (Strømme 1978:129).

De politiske spenningene gjenspeilte seg med andre ord i forsvaret. Forsvaret silte ut “pålitelige” og “upålitelige” til disse kompaniene, de planla i detalj hvordan forsvaret mot en revolusjon skulle foregå, og de gikk også til det skritt å ufarliggjøre mobiliseringsvåpnene ved å fjerne

sluttstykkene og plassere dem andre steder, bevoktet av “sikkerhetsvaktene”. At disse også ble plassert på steder som var svært utsatte i tilfelle utenlandske angrep, tyder på at frykten for indre uro var større enn frykten for utenlandske angrep i forsvaret.⁵⁶

Militærneking

De sterke politiske splittelsene fikk også utslag i et nytt problem, nemlig spørsmålet om militærneking. Stort sett hadde dette tidligere bare gjeldt kvekere, som nektet på religiøst grunnlag. Ettersom både loddtrekning og stillingsretten lenge gjorde sjansene relativt små for dem det gjaldt, var problemet av mindre betydning. Noen reiste til Amerika og andre ble relativt hardt straffet. Eksempelvis ble en ung kveker i 1848 “kun” dømt til “3 Gange 27 Slag Kat i 3 Dage” ettersom han var en “oprigtig og sandhetskærlig Person” (referert i Ruud 1979:259).

Rundt århundreskiftet begynte forsvaret å ta et visst hensyn til disse, først og fremst ved å plassere dem i ikke-stridende stillinger. Men den første militærnekerloven kom ikke før i 1925. Det spesielle var den gang spørsmålet om politisk neking. Kunne arbeiderklassen, som ikke var pasifister, nekte militærtjeneste ut fra deres politiske overbevisning om at forsvaret var den herskende klasses våpen? Loven av 1925 krevde at hver eneste sak måtte prøves for retten, noe som fortsatt gjorde det vanskelig å nekte. Ifølge Tranmæl kunne “klassenekteren” heller ikke utføre siviltjeneste, da det innebar tjeneste for den samme staten og dermed klassen han var undertrykket av og opponerte mot (Ruud 1979:263f). Hvor mange, og under hvilke kriterier folk slapp tjeneste er uklart i dag.⁵⁷ Loven ble liberalisert noe i 1937, da departementet kunne frita etter søknad uten å gå innom domstolen (Haave 1981). Loven ble tydeligvis tolket mer liberalt enn den ble i ettertid, da det politiske motiv ble innskjerpet.⁵⁸ De politiske spenningene skapte dermed et prinsipielt viktig unntak fra den allmenne verneplikten. Det eksisterte ingen grunnkonsensus eller noe generelt “samtykke” om hvem som var venn eller fiende. Det er også grunn til å tro, på bakgrunn av Strømmes argumenter, at det ikke bare var slik at folk i arbeiderbevegelsen ikke ønsket seg inn i forsvaret, men at forsvaret selv også var tilfreds med at de ikke tjenestegjorde, all den tid man fryktet et kommunistisk kupp. At forsvaret også opererte innenlands

⁵⁶ Strømme viser for eksempel at man i Trondheim i 1918 plasserte stempelfjærer o.a. i Agdenes fort, helt ytterst i Trondheimsfjorden, med andre ord, det mest utsatte punktet for et fiendtlig (utenlandsk) angrep. Dette var typisk: “... det var de mest utsatte byene og kystforta som var valgt som gjemmesteder for sluttstykkene og tennmekanismene.” (Strømme 1978:84) Forsvaret av Østlandet i 1940 ble for eksempel svekket nettopp fordi vitale artillerideler befant seg på Oscarsborg som kapitulerte på formiddagen 9. april (Strømme 1977:89ff).

⁵⁷ Blant annet vet vi at Karl Evang var politisk (ikke pasifistisk) militærneker i 1926, noe som i det minste viser at det var *mulig* å nekte på slike grunnlag. Se Nordby (1989:26ff).

⁵⁸ Spesielt ble innskjerpingen merkbar etter justisministerens uttalelse i Stortinget i 1951 om at militærneking begrunnet i rådende politiske forhold, ikke kunne tillates (Haave 1981). Ved den nye loven i 1965 ble dette formalisert, og dette prinsippet ble ikke utfordret før på slutten av 1960-tallet. Se ellers neste kapittel.

i forbindelse med arbeiderstreiker gjorde det selvsagt enda mer risikabelt å ha radikale arbeidere i troppen.

Den annen verdenskrig: Symbolenes betydning

Den annen verdenskrig medførte en ny fokusering på de nasjonale symbolene. I motstandskampen fikk flagget, nasjonalsangen, Eidsvold og ikke minst kongen en ny verdi. Symbolene, som i stor grad ble forbudte under okkupasjonen, fikk en ny betydning. De representerte motstandskampen, solidariteten i befolkningen, og manet dermed til utholdenhet i frigjøringskampen. Symbolene ble dermed hovedsakelig rettet utover: de var anti-nazistiske og anti-tyske, de representerte enhet gjennom motstand. Dette, skal vi se, gjorde disse symbolene sterke også etter krigen.⁵⁹

Samtidig var det imidlertid en annen nasjonalsymbolikk som også hadde vært sterkt fremme, både i mellomkrigstiden og tidligere, som etter krigen ikke lenger ble akseptert. Dette var de norrøne symbolene som ble annektert av NS før og under krigen. Disse symbolene, som før krigen hadde stått som representanter for en gammel norsk kulturhistorie, har enda ikke blitt akseptert som nasjonale (Bjørge 1997:225f). Rune-skrift, norrøne mønster, ord som “hird”, er fremdeles sterkt assosiert med NS på tross av at alle de borgerlige partiene brukte slik symbolikk *før* krigen. På den annen side har vi sett at Arbeiderpartiets nasjonalisme, som ble den rådende også før krigen, ikke brukte denne symbolikken. Moderniteten, demokratiet og anti-facismen var sentralt også før okkupasjonen. Det kan derfor hevdes at disse symbolene var blitt et ideologisk “sær-eie” allerede før krigen.

Krigserfaringene virket utvilsomt samlende på det norske folk. Gjennom felles lidelse, kamp og fiende hadde Norge blitt delt. Det var enten “gode” eller “dårlige” nordmenn, og ingen aksept for liminærer. Solidaritetsånden og lysten på å skape en bedre fremtid for “gode nordmenn” etter krigen var enormt sterk. Dette fikk også utslag i hat og sjikane mot “de dårlige nordmenn”; NS-medlemmer, Østfrontkjempere, tystere, “tyskertøser”, “tyskerunger” osv. I neste kapittel skal vi imidlertid se at dette fiendebildet snart ble endret og erstattet med kommunistene.

Konklusjon

I mellomkrigstidens Norge ble de nasjonale symboler igjen politiserte. Dels ble de brukt av en bestemt politisk gruppering, dels ble de avvist av en annen. Det betydde at “det norske”, på tross av fjorder fjell og bunader, ikke fremstod som noe klart definert og objektivt gitt. Dette ser vi også tydelig i oppslutningen om forsvaret som institusjon og om verne-

⁵⁹ I motsetning til i Sverige, der symbolene aldri fikk den samme betydningen under krigen, og derfor i ettertid kun har referert til det materielle sosialdemokrati representert ved Volvo, Saab o.l. Det har bidratt til at selv nasjonalsangen i dag til en viss grad er “okkupert” av høyre-ekstreme grupper (Bjørge 1997:226).

plikten. Det fantes ingen grunnkonsensus, og det er grunn til å tro at hadde det ikke vært for de kraftige nedskjæringene i forsvarsbudsjettet, hadde man sett langt flere konflikter og uroligheter rundt verneplikten. Frykten for og mistroen mot den Andre innad i landet var minst like sterk som den som eksisterte før 1905 mot svenskene, det vitner ordensvernene og "sluttstykke-historiene" om. Kanskje fungerte den liberale militærnekterloven som en slags sosial ventil som hindret de verste konfrontasjonene. Denne adgangen til politisk nekting ble innskjerpet under den kalde krigen, men hele det politiske landskapet hadde også endret seg. I et historisk perspektiv var den enorme sammensveisingen av nasjonen under og etter krigen eksepsjonell. Den nye sosialdemokratiske staten representerte det diametralt motsatte av mellomkrigstidens politiske spenninger. Den Andre ble tydeligere enn noen gang og Selvet tilsvarende konsolidert. Skillet ble imidlertid også praktisert strengere, godt hjulpet av den politiske vitenskapen. Det er temaet for siste kapittel.

7. KALD KRIG

I et historisk perspektiv var den kalde krigen var svært spesiell. Den ekstreme blokkdannelsen påvirket alt politisk liv i Europa, og skapte en makaber stabilitet. Med atomvåpnene virket sikkerhet som et enten -eller spørsmål, der man regnet med at en eventuell konflikt ville eskalere til et kjernefysisk ragnarokk.

I Norge fikk dette to effekter som er relevante i denne rapportens sammenheng. For det første var den Andre nå klarere definert enn noen gang, i alle fall siden svenskene rundt 1905. For det annet bidro dette til en sterk intern norsk konsolidering der oppbyggingen av landet gikk hånd i hånd med en politisk ensretting, det Seip (1963) kalte Ettpartistaten. Dissens ble slått hard ned på, og folk på den politiske venstresiden ble i økende grad overvåket. Resultatet av dette, som jeg vil kalle den kalde krigens diskurs, var en mer disiplinert befolkning, noe også den stabilt høye oppslutningen om verneplikten tyder på.

I 1945 så man en ny patriotismeølge, et nasjonalt "brus" og en påfølgende oppslutning om forsvaret og verneplikten. Denne roet seg naturlig nok med årene, men oppslutningen om verneplikten forble relativt stabil helt til slutten av 1960-tallet, da verneplikt igjen ble et diskusjonstema og militærnekterandelen økte. En del av grunnpremissene for den kalde krigens diskurs ble problematisert og repolitisert, uten at dette fikk de helt store konsekvensene for oppslutningen om verneplikten.

Den kalde krigens diskurs blir dermed det sentrale temaet i dette kapitlet. Hvordan hadde det seg at en internasjonal og nasjonal situasjon kunne være så stabil og medføre så stor konsensus i befolkningen? Jeg kan selvsagt ikke gi noe fullgodt svar på det, men skal peke ut noen faktorer som synes relevante i forhold oppbyggingen av en nasjonal identitet og grunnkonsensus, relatert til forsvaret og verneplikten. Den politiske vitenskapen og oppbyggingen av et fiendebilde internt og eksternt, vil være sentralt i det følgende. Igjen er argumentet at makten ligger i avpolitiseringen, eller "normaliseringen" av situasjonen og (dermed) valgmulighetene. Aller først skal jeg, som et utgangspunkt for den videre diskusjonen, kort skissere forsvarets stilling og utvikling etter 1945.

Forsvaret etter 1945

Etter den annen verdenskrig var folks oppfatning om forsvaret totalt forandret. Behovet for og viktigheten av et sterkt forsvar, hadde en utbredt støtte blant folk. I tillegg var man blitt mer åpen for behovet for stormaktsstøtte og mindre optimistiske i håpet om å unngå å bli trukket med i en europeisk konflikt i fremtiden. Nøytralismen ble oppgitt. Vernepliktsmodellen ble modernisert ved at man i 1948 gikk over til en førstegangstjeneste på ett år, slik at kunnskapsnivået og kvaliteten på soldatene ble bedret og mer tilpasset den moderne teknologien. Hjemmefrontens sterke plass i folks bevissthet under krigen bidro nok til at det aldri var

snakk om å gå bort fra vernepliktsforsvaret. Også Heimevernet ble styrket.

Mens det før krigen i stor grad hadde vært innenrikspolitiske faktorer som påvirket militærvesenets utvikling, ble internasjonale og militærstrategiske faktorer nå mer avgjørende (Kristiansen 1996:41). De internasjonale begivenhetene i 1948, sammenbruddet i forhandlingene om Tysklands fremtid, det kommunistiske kuppet i Tsjekkoslovakia, og ikke minst Stalins militæravtale-tilbud til Finland, gjorde at Norge gikk inn i den kalde krigen ved å velge side. Regjeringen henvendte seg til USA og Storbritannia for hjelp og økte samtidig bevilgningene til forsvaret med 50% (Kristiansen 1996:41). I 1949 gikk Norge med i Atlanterhavspakten (senere Nato), og unngikk slik en bilateralisering av forholdet til Sovjet, av Finlands karakter (Berggrav 1996:67).

Norges bidrag til okkupasjonen av Tyskland var også et element i en mer aktiv utenriks- og sikkerhetspolitikk. En brigade på ca. 3000 vernepliktige soldater ble sendt. Man kan si at disse bidro til et fremskutt forsvar av Norge (Tamnes 1986). Etter krisen i 1948, gikk styrken i praksis over til å bli et vesttysk forsvar mot Sovjet. Den Andre var definitivt ikke lenger Tyskland, men Sovjet. Den norske forsvarsplanen gikk nå ut på å stanse russerne ved Kiel, og Norge argumenterte sammen med Danmark om å få flyttet fronten så langt øst som mulig (Berggrav 1996:76).

Da tysklandsbrigaden ble trukket tilbake i 1953, konsentrerte forsvaret seg om Nord-Norge i stedet. De relativt store styrkeoppbyggingene i Troms tjente dermed den nye sikkerhetspolitiske strategi; avskrekking og beroligelse.⁶⁰ Avskrekking gjennom store troppeansamlinger og Nato-garanti, beroligelse ved selvpålagte restriksjoner og plassering i Troms fremfor Finmark. Dette medførte selvsagt et lite fleksibelt og mobilt forsvar. Vernepliktsforsvaret bygde dessuten på store mannskapsmengder, noe som også gjorde det mer rigid (Berggrav 1996:79).

Dette var altså strategien og hovedrammen til forsvaret under hele den kalde krigen. Den internasjonale situasjon hadde dermed helt avgjørende innvirkning på en rekke politiske disposisjoner i Norge, ikke bare forsvars- og sikkerhetspolitikk. Eller mer korrekt; sikkerhetspolitikken gjaldt ikke bare forsvaret, det gjaldt også utenrikspolitikk generelt, og påvirket i tillegg innenrikspolitiske forhold. Den kalde krigen var med andre ord sentral i store deler av det politiske liv. Den ble etterhvert sett på som en stabil, uforanderlig tilstand, en ramme som politikken ikke kunne sprengte ut av. Den kalde krigen ble "normal".

"Normaliseringen" av den kalde krigens logikk

Den kalde krigens idé-logikk: Fra total til totalitær krig

⁶⁰ Bevisstheten om en slik strategi, eller formuleringen av den, kom nok først senere gjennom en analyse av Holst (1967a:33). Men karakteristikken passer også for perioden før dette ble eksplisitt formulert.

Idéhistorisk representerte den kalde krigen en ekstrem ideologisk polarisering som også medførte en “med eller mot” logikk, der mellomposisjoner (liminærer) knapt var mulig. Det hele fikk sitt polemiske uttrykk i “heller død enn rød”, et uttrykk som nok var nærmere sannheten om den kalde krigens logikk, enn behagelig var. De enorme militære opprustningene og atomvåpnenes lite betryggende “paraply”, bygde på en vilje til å dø for saken, for landet eller for ideologien.

Ideen om “den rettferdige krig” ble gjeninnført i Norge etter annen verdenskrig sammen med et mer positivt syn på stormaktene (Kristiansen 1996:39). I analysene av den første verdenskrigs *totale* form i mellomkrigstiden kan man også spore denne tanken. Den tyske politiske filosofen Carl Schmitt hevdet at man i Europa før første verdenskrig hadde hatt et system for begrenset krig som innebar respekt for taperens integritet og suverenitet. Det var hele folkerettens logikk, krigen var ikke total, men instrumentell.⁶¹ Men med USA og Sovjets inntreden i verdenspolitikken forsvant dette til fordel for Wilsons og Lenins universalistiske tankegods som innebar skillet mellom rettferdige og illegitime kriger. Dermed “...gjenoppstod begrepet om den onde fiende...” (Thommesen 1996:182) noe som fikk moderne kriger til å minne om religionskrigene. Slike kriger er tilintetgjørelseskriger hvor fienden er *kriminell* og ikke likeverdig. Krigen ble mer enn politikk, den ble også “moralens fortsettelse med andre midler” for å omskrive Clausewitz’ klassiske definisjon.

Dette er kjernen i den totale krigens logikk, og denne logikken og moralen lå bak kampen mot Hitler og ble videreført mot Sovjetsystemet.⁶² Men det spesielle med den kalde krigen var at moralen nå *kun* lå i målet, ikke middelet. Der hadde rasjonaliteten seiret over moralen, det ble “rasjonelt” å ofre en hel generasjon, bare målet var rasjonelt (Coker 1994:220). Videre skriver Coker:

“Genocide had become not a reason for going to war but a means of conducting it. Genocide had become the currency of military power, not because the superpowers wished to eliminate each other, but because power happened to be located at the level of the species and exercised at the level of life itself.” (Coker 1994:220)

Den kalde krigens logikk bygde på en ekstrem form for konsekvensetikk, der målet til de grader helliget middelet. Man kan si at den totale krig var blitt *totalitær*, ved at makten hadde inkorporert moralen, slik at vinneren av krigen også var den moralske vinner, *uavhengig* av midlene (Coker 1994:19ff). Å dø for saken, for landet, eller troen var ikke nytt. Totaliseringen av krigen innebar en sosialisering som dro hele samfunn inn i krigen, slik at seier innebar å ødelegge fiendens totale infrastruktur

⁶¹ Ref. fotnote 1 i kapittel 7 om total krig. Uansett når de *første* totale kriger oppstod, er det enighet om at Krimkrigen (1871) og etterfølgende kriger før første verdenskrig var mer instrumentelle enn totale.

⁶² Hvorvidt, eller i hvilken grad, denne logikken lå bak Sovjetisk politikk, er utenfor den ne rapportens tema, i og med at vestlig og norsk politikk knapt kjente til eller var berørt av Sovjetiske intensjoner. Men som jeg kommer tilbake til nedenfor, så oppfattet i alle fall vestlige analytikere det som om de tenkte i slike baner.

og (dermed) kampvilje. Dette hadde vært logikken i første og andre verdenskrig også. Camus påpekte paradokset i dette: "...what is called a reason for living is also an excellent reason for dying" (sitert i Coker 1994:222). Logikken og paradokset var det samme med atombomben, men den dro det hele lenger. Den innebar en totalitær offervilje ved at man tok med seg alle andre inn i døden. Man risikerte rett og slett at det ikke var noen igjen å dø for.

Hvordan virket dette inn på norsk mentalitet? På den ene siden ville man ikke ha atomvåpen på norsk jord, på den annen side var man en del av NATOs strategi, og slik et sannsynlig mål, direkte eller indirekte. Atombomben kjenner selvsagt ingen landegrenser (eller klasseskiller som Khrusjtsjov skal ha sagt), så en europeisk krig ville også ramme Norge, direkte eller indirekte. Men norske styrker trente ikke hovedsakelig for kjernefysisk strid. Heller ikke sivilbefolkningen fikk atombombesikre tilfluktsrom i særlig monn. Strategien i Troms bygde på et konvensjonelt stridsvognangrep fra øst (Neumann og Ulriksen 1997).

Allikevel kan det hevdes, og det ble hevdet, at Norge deltok i den kjernefysiske strategien til Nato gjennom infrastruktur som flyplasser, varslingsystemer, ubåt-støtte osv. Uansett hvor aktiv denne deltagelsen var, er det i alle fall sikkert at det var få som ønsket en ensidig vestlig fjerning av atomvåpnene. Dermed støttet man i det minste logikken og den overordnede strategien atomvåpnene innebar. Mange følte selvsagt avmakt overfor dette systemet som i all hovedsak ble styrt på det topp-politiske plan, men Norge hadde også klart valgt side, gjennom aksept for Marshall-hjelpen og aktivt medlemskap i Nato, støtte til Cocom-reglene osv. Det var det bare de marginaliserte kommunistene i NKP som gikk i mot. Det var generelt bred oppslutning i opinionen om både Nato-medlemskap og regjeringens forsvars- og sikkerhetspolitikk (Holst 1967b: bilag 5).

Det er selvsagt vanskelig å peke ut "skyldige" for terrorbalansen eller -spiralen, selv om ikke våpenkappløpet kom av "seg selv". Enorm mistro og frykt på begge sider og hos alle parter, inkludert Norge, er kanskje det mest sentrale. Den totalitære krigen lå der som en potensiell trussel få trodde ville forsvinne, den ble tatt for gitt, som en "normal" del av den internasjonale orden. Denne pessimismen med hensyn til troen på internasjonale forhold og politikk så vi tidligere antydninger til i kapittel 6, da nettopp det nasjonale og internasjonale ble etablert som separate kunnskapsområder. Denne tenkemåten ble svært sterk i det 20. århundre ikke minst gjennom en avpolitisert vitenskap, nemlig internasjonal politisk teori.

Positivismens inntog: Internasjonal politisk teori, kunnskap/makt

Vitenskapelige studier av internasjonal politikk oppstod rett etter første verdenskrig i samband med opprettelsen av Folkeforbundet og ønsket om varig internasjonal fred. Man ønsket å bidra til å skape gode internasjonale institusjoner og regler, for derigjennom å sikre internasjonal forutsig-

barhet og stabilitet. Tidligere tiders irrasjonalitet skulle erstattes av rasjonalitet i relasjonen mellom stater, gjennom et liberal-demokratisk system av rasjonelle aktører. Vitenskapen skulle bidra til å skape dette neo-Kantianske systemet gjennom en progressiv videreføring av den (vestlige) nasjonale orden og rasjonalitet til det internasjonale systemet (George 1994:75). Vitenskapen skulle altså bidra til å etablere Wilsons fremskrittsoptimistiske verdensbilde.

Kritikken mot denne optimisme kom allerede på slutten av 30-tallet, gjennom den senere svært innflytelsesrike Carr ([1939] 1981). Han kritiserte denne retningen for å være idealistisk og utopisk ved ikke skille mellom “bør” og “er” i sine analyser. Det sistnevnte måtte komme først, mente Carr, og etablerte dermed en typisk positivistisk dikotomi mellom “er” og “bør” (George 1994:78).⁶³ Han mente at ønskedrømmer måtte vike plassen for fakta, og dette nettopp var styrken til den politiske realismen. Idealismens tro på en liberal verdensorden overså maktpolitikkens tilbakevendende karakter (“fakta”). Dermed opprettet han også det positivistiske skillet mellom “subjekt” og “objekt”. Etter ideal fra naturvitenskapens induksjon, skulle fakta leses ut av samfunnet (objektet), uavhengig av forskerens (subjektets) ønsker og drømmer. Gjennom vitenskapelig faktainnsamling kunne man dermed finne sannheten om internasjonal politikk.

Disse sidene ved Carrs arbeide ble videreført i USA, spesielt av Morgenthau etter krigen, som hevdet at internasjonal politikk var styrt av objektive lover som hadde sine røtter i den menneskelige natur (Morgenthau 1972:4). Empirien eksisterte uavhengig av teorien, og måtte slik finnes etter objektive metoder, uten normative føringer (George 1994:93).⁶⁴ Som Carr og Schmitt (Thommessen 1996:180) tok han avstand fra de liberale idealistenes naive optimisme til fordel for en teori som fremholdt maktens plass i politikken, eller riktigere; som per definisjon så politikk som maktkamp. Denne (metafysiske) “loven” var en gitt premiss for internasjonal politikk og hadde for eksempel nedfelt seg i “maktbalanseteorien” “...hundreds or even thousands of years ago...” (Morgenthau 1972:4). Morgenthaus innflytelse var enorm. Helt opp til i dag har hans arbeide fungert som en grunnstamme og aksiom for store deler av studiene av internasjonal politikk over hele verden.⁶⁵

En annen innflytelsesrik teoretiker var Waltz (1959). Han ville forklare hvorfor stater gikk til krig uten å ende i Morgenthaus reduksjonisme; det metafysiske menneskelige maktbegjær. Heller ikke “onde stater” kunne

⁶³Positivism er et vagt begrep, men som nevnt i kapittel 3, er disse dikotomiene ofte med i definisjonen av positivism. Se ellers Smith (1996). Carr var for øvrig ikke entydig. Han har tendenser som viser at han tenkte lenger enn dette, og så forholdet mellom subjekt/objekt, er/bør osv. som gjensidig konstituerende og ikke separate sider i en dikotomi. Men disse sidene hos Carr har i ettertid stort sett blitt neglisjert. Videre hadde Carr utvilsomt viktige poeng i sin kritikk av “idealismenes” fremtidsoptimisme, egosentriske holdning og sneversynhet med hensyn til de reaksjonære kreftene i samtiden. Se Carr ([1939] 1981:kap. 7), George (1994:78).

⁶⁴Morgenthau har også Weber-inspirerte hermeneutiske trekk (*Verstehen*). Men det gjør ikke analysen “mykere” eller mindre deterministisk. Hans frykt for en idealistisk subjektiv vitenskap gjør at han vektlegger “objektive fakta”, “lover” og “rasjonelle aktører”, med andre ord søker å bygge opp en enhetsvitenskap tuftet på naturvitenskapelige modeller.

⁶⁵For nyere eksempler på norsk; se Malnes (1990, 1993) og Knudsen (1994).

forklare krig, hevdet han. I stedet mente Waltz å finne svaret på et enda høyere analysenivå, nemlig det internasjonale systemet selv. Strukturenes logikk innebar usikkerhet, slik at en rasjonell selv-interesse tilsa allianse-dannelser og forberedelse på krig: "...among autonomous states war is inevitable..." (Waltz 1959:186). Tyve år senere (1979) fulgte Waltz dette opp med en mer rendyrket teoretisk versjon av det samme. Målet var å lage en ren deduktiv modell som forklarte de strukturelle lovene: "Laws remain, theories come and go," fremholdt han (1986:33). Krig var nå en logisk følge av et system bestående av autonome enheter i et strukturelt posisjoneringsspill. I dette anarkiske systemet var det den relative makt-posisjonen som var avgjørende, slik at statenes ulike "kvaliteter" ble uinteressante. Strukturen var gitt, den var styrt av evige lover, og den var derfor uforanderlig i sin grunnform. Den implisitte normative konklusjon for den "virkelige verden" ble dermed at stater bare måtte tilpasse seg dette.⁶⁶

Også i England gikk man bort fra idealismen og søkte i stedet å analysere internasjonal politikk historisk. Her var også fokuset stormaktens maktpolitikk, applisert relativt eurosentrisk på resten av verden. Det mest interessante var allikevel at man på tross av et historisk perspektiv fastholdt at det internasjonale rom ikke endret seg. Mens man innen statene kunne spore fremskritt og utvikling, kunne man mellom dem kun se *status quo*, nemlig anarkiet. Wights klassiske artikkel "Why is there no International Theory?" svarer med at det internasjonale rom i motsetning til de progressive nasjonale rom, kan karakteriseres som "...the realm of recurrence and repetition..." (Wight 1995:25). Derfor mente han at "gamle lærdommer" fra Thukydide, Machiavelli og Hobbes fremdeles var gjeldende. Hans kollega Bull forutsatte også denne uforanderligheten. Han fremholdt at anarkiet og de suverene statene måtte være utgangspunkt ("starting points") for internasjonal teori, altså ontologiske forutsetninger som ikke ble problematisert (Bull 1966:81, 1977:8).

Felles for dem alle var dermed determinismen som lå i maktpolitikken og det følgende anarkiet som ikke endret seg historisk. Enten man så anarkiet som et utgangspunkt for teori, altså som gitt, eller som fundert i menneskets natur, eller som en evig gitt struktur, var resultatet det samme: Det internasjonale roms anarkiske tendens var uoverkommelig, det var en ontologisk forutsetning, et uforandelig "faktum".

At denne kunnskapen igjen var fundert i en positivisme som hevdet objektivitet, henviste til lover eller menneskenatur, og som dermed fremhevet kunnskapen som universell og evig gitt, ("fra Thukydide til i dag"), gjorde at den fremsto som fullstendig avpolitisert. Kunnskapen var ikke bare en posisjon, den var like evig sann som fysikkens lover.⁶⁷ Positivismen i studiet av internasjonal politikk etter den annen verdenskrig gav den dermed betydelig makt, i den betydningen jeg har argumentert i de

⁶⁶Waltz har blitt kritisert fra mange hold. Se for eksempel Keohane (1986), George (1994:118ff), og Thune (1997b).

⁶⁷At kvantefysikken og annet også gjør fysikkens lover mindre åpenbare og objektive, og dermed åpen for bl.a. hermenutiske tolkninger, er en annen sak. Deres universelle gyldighet har blitt kritisert siden Kuhn (1970). Kort sagt, enhetsvitenskapens "forbilde" er kanskje ikke så "forbilledlig" allikevel.

tidligere kapitlene. Så lenge vitenskapen hevdet objektiv, universell kunnskap, der de grunnleggende forutsetningen var gitt, og kun mindre dype variasjoner ble diskutert, lå makten i nettopp aksepten for dette. Makten lå ikke først og fremst i amerikanske og europeiske akademias deltakelse i praktisk politikk, noe som nok var (og er) vanlig,⁶⁸ men snarere i de grunnleggende premissene de leverte, som ikke engang ble formulert eksplisitt i kommunikasjonen med det politiske miljøet. Den ble overlevert som premiss, som ramme for internasjonal politikk, som ontologisk forutsetning for de mer empiriske analysene.

Norske analyser har tradisjonelt vært svært empiriske og historiske (og dermed søkt forklaringer på aktørnivå med lave generaliseringsambisjoner). Allikevel har flere teoretiske makromodeller i realismetradisjonen vært fremtredende. Sanness (1965:6) skrev da også at tenkningen om utenrikspolitikk i økende grad (på 60-tallet) hadde beveget seg fra stat- til systemnivå. Et slikt eksempel er teorien om “den nordiske balanse” (Brundtland 1966), en deskriptiv maktbalanseteori anvendt på Norden, men med klare normative implikasjoner (Holst 1967b:129). Fra slutten av 60-tallet av fikk også spillteoretiske modeller en sentral plass i norsk forskning.⁶⁹ Felles for disse makro-teoriene er at de forutsetter en stor grad av *status quo* i det internasjonale systemet. Teoriene tok utgangspunkt i den kalde krigens parametere og forutsatte dermed denne ontologi. Om forestillinger av typen “nordisk balanse” skriver Holst: “Forestillingene utgjør en slags referanseramme innenfor hvilken de ansvarlige beslutningstakere definerer nasjonens interesser og oppfatter og tolker de begivenheter og den utvikling som de til stadighet må reagere på” (Holst 1967a:131). Derav ser man også de normative implikasjonene. Teorien var også i Norge godt forankret i den kalde krigens rammer, og beveget seg sjelden utover disse. De var en del av den kalde krigens diskurs (uten at man dermed skal peke ut årsaker) og bidro til normaliseringen og avpolitiseringen av denne.

Etterhvert begynte også teoretiske begreper fra denne diskursen å nedfelle seg i offentlige utredninger. Så sent som i 1990, i Forsvarskommissionens rapport, finner vi teoretiske vurderinger som sier at det internasjonalt var “...tendenser til internasjonalt anarki...” (NOU 1992:12:37) som følge av manglende internasjonal autoritet. “The domestic analogy”, altså ideen om at det internasjonale rom ikke blir fredelig før man har funnet en ekvivalent til den nasjonale kontraktteori er politisk realisme av klassisk merke (Thune 1997b).

Bildet av det internasjonale rom som noe kvalitativt annet enn det nasjonale ble allment akseptert i vesten i etterkrigstiden. De teoretiske analysene var svært forankret i den kalde krigens logikk, men hevdet allikevel universell gyldighet, og ble sett på som objektiv og verdifri, altså avpolitisert. Men den bidro utvilsomt sterkt til omverdenens tolkningen av den internasjonale situasjonen og synet på muligheter for endring eller

⁶⁸ Båndene mellom forskningen og politikken har alltid vært sterk i USA, men også i Norge. Kontakten mellom forskningsmiljøer (som NUPI) og UD og det øvrige politiske liv var (er) tett, og mange forskere (som Holst, Sjaastad, og Skogan) gikk over til politikken i kortere eller lengre perioder.

⁶⁹ Se for eksempel Midgaard (1967, 1984).

nytenkning. Korrelasjonen mellom pessimismen i teorien og i pessimismen i politikken var ikke tilfeldig. Som sagt fløt både personer og premisser fra forskningen til politikken. Alternative syn eller tolkninger kom knapt til orde, og de som gjorde det kom tidligst på 1970-tallet, da det skjedde en viss pluralisering av teoridannelsen

Virkelig kraft fikk imidlertid denne vitenskapen først i kobling med en mer kvalitativ vurdering, nemlig et fiendebilde.

Mening: Fiendebilde

Den positivistiske beskrivelsen av den anarkiske verden fungerte ikke alene. Den kalde krigens rasjonalitet bygde også på et fiendebilde, altså på en mer kvalitativ *tolkning* eller vurdering av russere, kommunismen og Sovjet. Det vestlige fiendebildet av Sovjet var svært sterkt. Dette skyldtes selvfølgelig den kalde krigens totalitære form, men slik var det ikke med en gang:

“Before 1946, there was a great deal of ambivalence within the United States about the nature of the Soviet Union and an ambiguity about its future direction and strategic ambitions. As long as this ambivalence and ambiguity was acknowledged, negotiations were regarded as reasonable and necessary” (George 1994:84).

Det var ikke endringer i Sovjetisk politikk som fikk USA spesielt, og vesten generelt, til å konsentrere sin politikk om den Sovjetiske “trussel” i 1946. Endringene skjedde i USA, i *tolkningen* av Sovjetiske handlinger (Nathanson 1988:462). Den viktigste og første leverandøren av en slik “russeranalyse” sies gjerne å ha vært Kennan (1960) i hans “Long Telegram” fra 1946. Hans tolkning av Sovjetiske hensikter bygde på en kvasihistorisk lesning av den russiske historien, og forutsatte videre at denne “historien” også determinerte fremtiden. Russisk militærhistorie hadde, ifølge Kennan, lært dagens ledere at den eneste veien til seier var gjennom total, kompromissløs, ødeleggelse av motstanderen. Dagens ledere hadde dermed et nevrotisk syn på internasjonal politikk. Alt “samarbeid” de deltok i, for eksempel i FN, var egentlig bare et skritt på veien mot total dominans. Gitt en slik ramme, var det militære maktspråket det eneste de skjønte. Kennans “telegram” fikk umiddelbart stor innflytelse i amerikanske utenrikspolitiske kretser, og analyser som påpekte andre forhold (for eksempel mot Sovjetisk svakhet, moderasjon, tilbakeholdenheter osv.) ble i stor grad neglisjert (Nathanson 1988:460).

Den ubehagelige usikkerheten ble dermed erstattet av en konsensus om forståelsen av verdens og Sovjets tilstand, og gjorde det lettere å føre langsiktig utenrikspolitikk for Truman-administrasjonen (George 1994:85). Den nye, “oppdemningspolitikken” (“containment”) innebar:

“... a rejection of the historic function of Great Power diplomacy. There would be no diplomatic settlement of the Second World War” (Nathanson 1988:463).

Dermed kunne heller ikke den kalde krigen løses diplomatisk, og bordet var dekket for den totalitære konfrontasjon.

Det tok noen år før denne holdningen smittet over på USAs europeiske allierte, men heller ikke her var man fremmed for slike tanker. I flere vesteuropeiske akademiske arbeider ble Sovjet fremstilt som asiatisk. “Asia stands on the Elbe”, skal Abenauer ha sagt (Neumann, kommer:kap. 3:31). Denne representasjonen hadde røtter langt tilbake i tid. Russerne hadde i mange sammenhenger blitt fremstilt som barbarer, muslimer, usiviliserte, slik vi så i diskusjonen av skandinavismen (kapittel 6). Disse ble nå hentet frem igjen, og denne metaforbruken bidro dermed til å etablere dikotomier som konservativ/liberal, barbarisk/sivilisert, totalitær/demokratisk, og ufri/fri, dikotomier som var sterkt fremme i beskrivelsene av de to leirene under den kalde krigen. At venstresiden i europeisk politikk på 1950-tallet i like stor grad forsvarte Sovjet, og så det som “fremtidens land”, gjorde at representasjonene ble tilsvarende dikotomisert. Andre, mer nyanserte representasjoner mellom disse to, fikk store problemer med å etablere seg i debatten (Neumann, kommer kap. 3:33). Man var tvunget inn i et for- eller i mot-skjema som fulgte høyre-venstreaksen i politikken. Liminar-representasjoner ble kort sagt umulig. Først på 1960-tallet brøt flere europeiske kommunistpartier med Sovjet. Samtidig dukket nye, mer Kina-vennlige partier opp (Stromberg 1990:306f). Men de gikk heller ikke tilbake for sterk kritikk av Sovjet, slik at om dette muligens medførte mer selvkritikk i Vesten, innebar det ingen nyansering i synet på Sovjet. Som jeg kommer tilbake til, gjaldt dette også AKP(m-l) i Norge på 1970-tallet.

I Norge hadde det også forekommet visse antydninger om “russerfaren” fra nord. Men den var marginal, også under unionen med Sverige. Svenskene hadde en langt større russerfrykt etter alle krigene om (det som i 1918 ble) Finland. Det var heller ingen frykt for en plutselig Sovjetisk invasjon i Norge, på tross av at mange regnet med at Sovjet var innblandet i Koreakrigen og kuppet i Tsjekkoslovakia.⁷⁰ Som sagt, fryktet man snarere angrep som følge av en større konflikt et annet sted i verden. Dessuten regnet man med lang varslings tid i og med at nødvendig Sovjetisk mobilisering lett kunne registreres.

Mistroen og usikkerheten om Sovjets planer i nord ble imidlertid raskt utbredt. Amerikansk og europeisk tolkning av situasjonen smittet over på de norske, og kommunismen var regnet som farlig også i Norge (se nedenfor). En gjennomgående frase under hele den kalde krigen var at russerne ønsket “isfrie havner i nord” og dermed kunne tenkes å ekspandere inn i Norge. At Murmansk og de fleste andre havner på Kola faktisk var isfrie, slik at hele argumentet falt, var det få som oppfattet. Mer reelt var nok heller Norges geografiske betydning i forhold til kontinentet, Storbri-

⁷⁰ Allikevel ble marinen sendt til Nord-Norge etter kuppet (Fjørtoft 1987:180). For øvrig hadde Sovjet sendt panserkjøretøy til grensen mot Finmark under Nato-øvelsen tidligere på året. Se Breidelid m.fl.(1990:278).

tannia og USA. På tross av at forsvaret hovedsakelig forberedte seg på panserangrep i nord, så man ikke bort i fra et slikt mer luft- eller sjø-båret angrep (Ulriksen kommer, Forsvarssjefen 1986).

Dermed oppstod det utvilsomt en utbredt skepsis og mistro, og ikke minst frykt for hva som kunne skje i nord. Usikkerheten var det mest truede, og grunnen til at man var på vakt. Denne tolkningen av Sovjet tilsa dermed en "føre var" politikk. Norge og Sovjet førte forhandlinger om delelinje-spørsmålet i Barentshavet, men hadde ellers lite kontakt over grensen. Sovjetunionen var utvilsomt en potensiell fare, og virket dermed samlende på folket i Norge. De store strykeoppbygningene i nord var derfor en "naturlig" utvikling. Gitt det internasjonale systemets anarkiske natur, og frykt og usikkerhet knyttet til Sovjets hensikter, var dette den nødvendige politikk. Den fikk dermed også generelt stor oppslutning.

Rent konkret nedfelte dette seg i en strategi som satset på et territorielt forsvar med maksimal *holdetid*, altså seig motstand mot de sovjetiske invasjonsstyrkene, en utmattelsesstrategi (Neumann og Ulriksen 1997:100) Hæren var dermed den sentrale forsvarsgren, mens de to andre nærmest utgjorde støttegrener. Fra 1970-tallet av skulle 6 av 13 norske brigader plasseres i Troms (noe færre før), og alle var mannskapsintensive og "lette" utstyrmessig. Disse var tenkt å holde stand i fjellene i Troms inntil alliert hjelp kom dem til unnsetning. Det betydde at man passivt ventet på det Sovjetiske initiativ, og overlot dem kontrollen over kampen. Denne strategien ville sannsynligvis ha kostet de norske styrkene dyrt i form av tap: "Man regnet med tap inntil 20-30% i løpet av noen uker, altså kanskje 15-25 000 drepte og sårede av de styrker man planla å ha i Nord-Norge ved et krigsutbrudd" (Neumann og Ulriksen 1997:100). Dette var ved et konvensjonelt angrep. Ved et kjernefysisk angrep ville tallene selvsagt bli langt høyere. Slike tall kom sjeldent frem i mediene og debatter. Det var selvsagt ubehagelig å bli minnet om det, ikke minst i et totalforsvar fundert i allmenn verneplikt. På den annen side var det klart hos de fleste at en eventuell ny krig med stor sannsynlighet ville bli katastrofal også i Norge. Men igjen, den kalde krigens diskurs levnet få alternativer.

I og med at kommunismen var representert både utenfor grensene i nord og som ideologi andre steder, kan man si at det i Norge var vel så mye kommunistfrykt som russerfrykt. De hjemlige kommunister kunne man i det minste kontrollere og "gjøre noe med", man hadde ikke den avmakten man hadde overfor Sovjet. Den kommunistiske Andre var dermed en utfordring mot den nasjonale enhet og den regjerende orden, og dermed en farlig liminar i den norske nasjon, ikke minst etter at NKP's Stortingsmann Johan Strand Johansen forsvarte kuppet i Tsjekkoslovakia i 1948 (Fjørtoft 1987:180).

Økende disiplinerende tiltak

Stats- og nasjonsbygging: Kampen mot kommunistene

Arbeiderpartistyret etter krigen bygde videre på de endringene man så på slutten av 30-tallet. Økende produksjon og samfunnsolidaritet var nøkkelordene. I årene etter krigen bedrev regjeringen en utstrakt regulering av samfunnet, på alle nivåer. Dette var helt nødvendig på grunn av knapphet på ressurser, men passet også relativt bra til Arbeiderpartiets sosialistiske fundament (Furre 1991:215). Men det ble etterhvert dyrt, slik at man med årene la opp til en regulering av rammevilkår istedenfor en detaljert planøkonomi. Selv om detaljreguleringen forsvant, økte imidlertid statsbudsjettene jevnt i takt med stadig nye offentlige ansvar. Staten var altså enda mer aktiv enn tidligere. Den ble nå sett på som hevet over klasse- og interessepolitikk, og skulle sikre velferd ved hjelp av profesjonalisering og fagkunnskap. Sosiale, -økonomiske, og medisinske teorier ble satt ut i praksis, og sett på som relativt apolitiske styringsredskaper til folkets beste, samfunnet var som en "maskin" som kunne styres mer eller mindre bra (Furre 1991:250). Seips (1963) framlegging av denne "ettpartistaten" og dens parallell til den profesjonelle "embedsmannsstaten" har dermed et poeng. I grove trekk varte denne politiske grunnkonsensusen, eller *orden* (Furre 1991:250), helt til slutten av 70-tallet.

I den usikre kalde krigs verden fremstod dermed Arbeiderpartiet som "...det trygge, erfarne, samlande alternativet" (Furre 1991:238). Hele det politiske klima hadde også endret seg. Det var en langt større grunnkonsensus om statens mål og rolle enn før. Partienes fellesprogram i 1945 var det første vitnesbyrd om dette. Denne konsensusen bygde på fellesskapet mot fienden, og var senere opprettholdt av en ny felles fiende og dens norske støttespillere: "Truleg var 'antikommunismen' ei viktig mental drivkraft i den politiske tilnærminga, konvergensen, på femtitallet," skriver Furre (1991:242). Kommunistene i Norge var de nye liminære i det politiske fellesskapet. De hadde et annet fiendebilde, en annen identitet og lojalitet enn de andre, og brøt dermed med den brede konsensusen blant resten av partiene. Jeg skal ikke her vurdere sannhetsgehalten i den utbredte trusseloppfatningen folk hadde om kommunistene, men frykten var reell nok. De norske kommunistene brøt med Arbeiderpartiets grunnleggende nasjonale identitet, utfordret deres grunnvoller ved å gå i mot deres oppskrift på det gode etterkrigssamfunn, og deres legitimerende trusselbilde. Kommunistene var dermed liminære i det nye internasjonale system, ved å representere en trussel innen vestblokken, innen for grensene, på "feil" side av muren. Samtidig kan man si at de innen mange stater, som Norge, ble det øvrige politiske livs Andre. De ble til tider sett på som en større trussel enn Sovjet, som "femtekolonister" i det ellers ryddige, ordnede samfunn.

Ofte regnes statsminister Gerhardsens tale på Kråkerøy i 1948, etter kuppet i Tsjekkoslovakia og Sovjets tilnærming til Finland, som starten på frykten for, og kontrollen over, de norske kommunistene. Her sa han blant annet:

"Problemet for Norge er...i første rekke et innenrikspolitisk problem. Det som kan true det norske folks frihet og demokrati - det er den fare som det norske kommunistparti til enhver tid representerer."

Videre:

“Som sine kampfeller i andre land er de i sine hjerter tilhengere av terror og diktatur” (begge sitat fra Lund-rapporten 1996:90).

Denne kommunistfrykten resulterte blant annet i forslaget om de såkalte “beredskapslovene” på 50-tallet, lover som i tilfelle krise og krig skulle tillate forræderidomstoler med hjemlet dødsstraff, internering og presse-sensur. Dette ble dog for drøyt og et langt mildere kompromiss ble vedtatt (Furre 1991:237). Det sier imidlertid litt om stemningen og frykten for kommunismen, ikke minst i Arbeiderpartiet som fremmet forslagene.

Den militære straffelov ble også skjerpet på ett punkt i 1950 i forhold til 1902 (§81a). Dødsstraff skulle nemlig ikke lenger utelukkende være mulig i krig, men også i tilfelle der noen med hjelp fra en fremmed makt iverksatte organiserte voldshandlinger mot offentlige myndigheter eller institusjoner, eller hindret mobilisering av krigsmakten (Fleischer 1956:167). Det er naturlig å tolke dette i lys av tidens kommunistfrykt.

Det såkalte “Femtekolonnistutvalget” i 1951 mente at de som “arbeidet for en fremmed makt”, som sabotører og spioner, men også gjennom infiltrasjon og propaganda (!) kunne defineres som “femtekolonnister”. Denne definisjonen gikk inn i overvåkingsinstruksen (Lund-rapporten 1996:91f).⁷¹ NKP ble dermed sett som en trussel. Gjennom alt fra politisk virksomhet, spionasje, våpentrening og infiltrasjon av sentrale arbeidsplasser og Heimevernet, fryktet man at de planla sabotasje i en eventuell krisesituasjon. De ble derfor nøye kartlagt og overvåket helt til slutten av 60-årene. Det samme ble senere gjort med AKP(m-l)s medlemmer og Sosialistisk Folkepartis tillitsvalgte. Overvåkingen av sentrale medlemmer i NKP og AKP(m-l) fortsatte også på 80-tallet (Lund-rapporten 1996:13f). Lund-rapporten påviser også en tidvis vid tolkning av egen instruks (bl.a. kartlegging av barn), direkte instruksbrudd (spesielt ved rom- og telefonavlytting) og en generelt lemfeldig praksis i domstolene som etter 1960 kunne tillate telefonavlytting. Lund-rapporten vurderte kun de juridiske spørsmål, men tegner allikevel et bilde av den konteksten overvåkingen foregikk i. Det er ut fra dette liten tvil om at den lovlige og tidvis ulovlige overvåkingen hos de ansvarlige var sett på som tvingende nødvendig og uansvarlig *ikke* å foreta. Igjen et eksempel på at makten lå forut for handlingen, i den rasjonaliteten som tillot slik ekstrem år-våkenhet. Denne rasjonaliteten var den kalde krigens diskurs, dens totalitære logikk og opphetede form. I hvilken grad denne overvåkingen fikk direkte konsekvenser for de overvåkede, kan imidlertid diskuteres. Noen gikk kanskje glipp av enkelte sentrale posisjoner i det offentlige og fagbevegelsen, men de fleste var neppe klar over at de var i arkivene. Vi kan derfor knapt snakke om dominansmakt på tross av at det var en liten, klart definert gruppe makten var rettet mot.⁷² Det kan faktisk synes som

⁷¹ “Propaganda” og “femtekolonne” var begreper som ble tatt ut i 1977, men ellers var instruksen relativt identisk under hele den kalde krigen (Lund-rapporten 1996:12).

⁷² Unntaket var først og fremst de såkalte partisanene i Nord-Norge, dvs. folk som hadde bistått Sovjet under krigen og som i ettertid tidvis ble forfulgt og anklaget for å være spioner. Se Fjørtoft

om makten virket sterkere den *andre veien*, det vil si på overvåkerne og de sentrale skikkelsene i arbeiderbevegelsen som deltok i dette. Den kalde krigens diskurs nødvendiggjorde overvåking, men påla også tidvis overvåkeren større byrder og mer uro enn de overvåkede.

Kampen mot kommunismen fungerte også direkte nasjonsbyggende. Utenlands; med en geopolitisk Annen i Sovjet, en potensiell grense- og suverenitetskrenger som dermed bidro til bred grunnkonsensus om det norske fellesskapet som noe eget. Også Sveriges nøytralitet bidro til å styrke den norske selvbevissthet ved at man stod for en egen bevisst politikk og ikke bare gjorde som svenskene.

Innenlands; gjennom en kamp mot de norske "femtekolonnistene" som truet det nye, moderne Norge. Norsk identitet under den kalde krigen var utviklingsoptimistisk og progressiv, koblet til en klart vestlig og anti-kommunistisk holdning. Kommunismen representerte ikke dermed bare en sikkerhetsmessig trussel, den utfordret også den moderne velferdsstatens optimisme og "promise to the future". Det betyr ikke at ikke også kommunismen var moderne, men den representerte en *annen* eller konkurrerende modernitet, et annet idealsamfunn.

Om norsk politikk var direkte påvirket av de internasjonale forhold, var den også det indirekte gjennom en påvirkning av norsk identitet. Når det er sagt, så betyr det selvsagt ikke at Norge var homogent og enhetlig. Til det var motkulturene for sterke og avstandene for store (Furre 1991:del IV). Den politiske stabiliteten og den store oppslutningen om Arbeiderpartiet tyder imidlertid på en helt annen politisk grunnkonsensus enn i mellomkrigsårene. Det var bare de mest radikale som utfordret den bestående konsensus og politikk, resten sluttet opp om grunnrammene. Ikke før på 1970-tallet begynte man igjen å få bredere reaksjoner på sikkerhets- og forsvarspolitikken. Flere stilte spørsmål ved norsk atom- og basepolitikk og medlemsskapet i Nato. Denne radikaleringen fikk også utslag gjennom en debatt om verneplikten, og det var første gang på 30-40 år.

Militærneking og demokratisering av verneplikten

I årene 1963-74 steg antallet militærnektersøknader kraftig i Norge. Fra et søkertall på 384 i 1963 steg det til 2585 i 1973 (NOU 1979:21), noe som tilsvarer en økning fra rundt en prosent til rundt ni prosent av de tjenestedyktige (NOU 1979:341). Dette aktualiserte en debatt både rundt kriteriene for siviltjeneste og spørsmålet om de som ikke fikk innvilget søknaden (hvorav noen ble totalnektet), men også det politiske fundamentet for verneplikten. Problemstillinger som "demokratisering av verneplikten" og "situasjonsbestemt neking" ble aktuelle.

Denne endringen hang selvsagt sammen med den radikale bølgen blant deler av ungdommen, men var også mer spesifikt knyttet opp mot Vietnam-protestene. Norges allianse og samarbeid med USA falt mange tungt

(1987, 1995) og Huitfeldt (1997). Dette var dermed en mer dominanspreget makt, men også denne var rasjonalisert i den kalde krigens diskurs.

for brystet i en slik kontekst. Den kalde krigens totalitære form fikk flere til å reagere og motsette seg et kjernefysisk forsvar, i tillegg til at den politiske venstresiden igjen fikk vind i seilene. Dermed var det rom for en kraftigere kritikk av Nato, USA og vestens utenriks- og sikkerhetspolitikk generelt. Spørsmålet om “demokratisering av verneplikten” omhandlet nettopp spørsmålet om de vernepliktige hadde rett til å si nei til visse typer militæraksjoner og mot visse typer fiender. Man aner dermed en annen trusseloppfatning og et noe annet fiendebilde i denne bevegelsen enn den dominerende. Man fikk med andre ord en gruppe der det ikke stred “mot hans alvorlige overbevisning å gjøre militærtjeneste av noen art,” slik det het i den militære straffeloven. Det var snarere den politiske situasjonen eller et annet trusselbilde som gjorde dem til militærnektere. Disse stilte i stedet spørsmålsteget ved den eksisterende blokkdannelsen, om atomvåpnens legitimitet og om “militærforsvaret og kapprustningen bare var en følge av spenningen landene imellom og ikke årsak til den” (Røed Larsen 1966:34), og nektet på slike grunnlag. Det var ikke lovteksten av 1965 forberedt på. Noen ble dermed *totalnektere* fordi de nektet på “feil” grunnlag. Det vil si at de etter loven ikke ble oppfattet som pasifister, da deres nekting var mer situasjonsbestemt og ikke nødvendigvis pasifistisk.

På den andre siden var det en gruppe som ønsket å gjøre siviltjeneste fundert på et ønske om å gjøre aktivt fredsarbeid. Dette hang dels med sammen med en idé om et utvidet forsvarsbegrep der også frivillige organisasjoners hjelpearbeid er sentralt (Rosland 1966). Det handlet om *retten* til å delta i fredsskapende arbeid med andre midler enn de militære (Dahl 1967). Noen av disse endte også som totalnektere da de krevde sin rett til å gjøre fredsrelevant arbeid og dermed nektet visse typer arbeid de ble pålagt. De havnet i fengsel selv om de altså fikk innvilget søknaden om siviltjeneste (Røed Larsen 1966). Denne debatten gikk mer på de mer moral-teoretiske spørsmålene om rettigheter og plikter, men utfordret like fullt verneplikten “innenfra” så og si, ved å kreve sin vernerett, men med andre midler.

Økningen i militærnektingen og i problematikken rundt fredsarbeid, “ufrivillige” totalnektere osv., medførte at Justisdepartementet opprettet et vernepliktsutvalg i 1974, som fremla sin rapport i 1979 (NOU 1979:51). Denne har vært grunnlaget for de videre debatter opp til i dag, uten at signifikante lovendringer har funnet sted. Først i 1990 ble for eksempel aversjon mot “bruk av masseødeleggelsesvåpen” også akseptert som nektingsgrunnlag, selv om dette hadde blitt godtatt tidligere gjennom rettspraksis. Den mest radikale endringen skjedde i 1996 da Justisdepartementet foreslo å gå bort fra politiavhøret og gå over til egenerklæring i militærnektingsaker.

Denne debatten førte ikke til større juridiske endringer. Mange sider ved rettferdighetsteori ble belyst, nyansene mellom pasifisme og mer politisk nekting ble diskutert (NOU 1979:51:87ff, Sæter 1979), og liberaliserte muligens rettspraksis noe. Man kan imidlertid fremdeles beordres til arbeidsoppgaver som vanskelig kan betegnes som “fredsarbeid”, ønskene om “demokratisering av verneplikten” ble avvist. En viss liberalisering i tolkningen av loven kom nok, ikke minst ved at atomvåpnene ble akseptert som nektingsgrunnlag. Samtidig stabiliserte militærnektertallet seg

fra 1970-tallet av (2-2500 søkere), slik at relativt få saker endte i rettsalen.

Alt i alt ble allikevel verneplikten fundament problematisert, både ved at kritikerne stilte seg skeptisk til en del av de forutsetningene som lå implisitt i diskursen når det gjaldt forsvarets strategi, dets rolle og effekt, og ved at de fremhev alternative veier man kunne skape fred på.

Én grunn til at militærnekterbølgen stabiliserte seg kan være at også AKP(m-l), som altså var maoister, fra 1979 økte sine kritikk av Sovjet. I sine første år etter stiftelsen i 1973 var de ikke så opptatt av utenrikspolitikk, men dette ble skjerpet i 1979.⁷³ Faktisk gikk de Forsvarsforeningen og andre tradisjonelle “forsvarsvenner” en høy gang når det gjaldt å publisere materiale myntet på forberedelse på krig mot Sovjet. Titler som “Et sterkt, uavhengig forsvar” (Gabrielsen 1981a), og “Geriljakrigføring i Norge” (Gabrielsen 1981b) vitner om det. Sistnevnte inneholder detaljerte beskrivelser av Sovjetisk taktikk og Sovjetiske våpen, med rikelige illustrasjoner. Dermed støttet tre av de fire partiene på venstresiden (NKP unntatt) en anti-Sovjetisk politikk. De var uenig i Nato-medlemskapet men støttet et sterkt forsvar: “...det [er] enhver nordmanns plikt å fylle sin plass i mobiliseringsoppsetningene og kjempe slik at den norske hæren yter hardest mulig motstand lengst mulig.” (Gabrielsen 1981b:3) Slike ord kunne like gjerne kommet fra de tradisjonelle forsvarsvennene på høyre-siden. Når hele det politiske spekteret tenkte i slike baner, når dette var den gjengse oppfatningen fra ytterste høyre til ytterste venstre, er det ikke underlig at verneplikt og forsvarssak hadde stor oppslutning. Det var dermed en bred konsensus om Sovjets trussel, supplert av invasjonen i Tsjekkoslovakia i 1968 og til slutt Afghanistan i 1980.

Ved den kalde krigens slutt var dette situasjonen. Det nasjonale fellesskapet var sterkt og oppslutningen om verneplikten var stor. Den internasjonale situasjonen så ikke ut til å ha noen annen løsning enn gjennom de midler man alltid hadde brukt, en strategi som ga forsvaret og verneplikten en sentral plass. Å bryte dette mønsteret var verken ønsket eller regnet som mulig. Allikevel hadde kritikken fra 1960 og -70 tallet satt sine spor. En økende mengde politiske bevegelser og en økende kulturell og politisk pluralisme begynte å problematisere enkelte grunnspørsmål som tidligere ble tatt for gitt. Den brå og overraskende slutten på den kalde krigen gjorde det lettere for slik pluralisme å komme på banen, uten at man foreløpig har sett de store endringene med hensyn til oppslutningen om verneplikten. På den annen side blir stadig færre innkalt til førstegangstjeneste og må tjene i stadig kortere tid, slik at potensielle konflikter muligens dempes.

Konklusjon

Oppslutningen om forsvaret i etterkrigstiden var høy og stabil. Få motsatte seg strategien, budsjettene var høye, få nektet militæret, og av disse var det svært få som nektet på politisk grunnlag. Man fikk også en sterk pro-

⁷³ Se ellers AKP(m-l)s militærpolitiske program (1979).

fesjonell stat som så seg selv som mer byråkratisk enn politisk, og et parti som så på seg selv som den moderne tids ordensmester. Gjennom et sterkt fiendebilde utad og innad kunne nasjonen konsolideres rundt partiet. På tross av at man i ettertid kan si at dette var en svært spesiell og ekstrem periode, ble den kalde krigen "normalisert" i diskursen, gjennom blant annet vitenskap og trusseloppfatning. Igjen fremstod diskursen som avpolitisert, og hadde dermed stor makt.

Da denne ekstreme grunnkonsensusen slo sprekker på 1960 og -70-tallet økte debatten rundt militærnekterspørsmålet, og flere tok avstand fra det snevre politiske grunnlaget verneplikten hvilte på, og ønsket mulighet for en mer politisk fundert nekting og mer relevant fredsarbeid, som alternativ til verneplikten. Men også denne utfordringen forble marginal, og militærnektersstatistikken stabiliserte seg igjen. Den kalde krigens "normaliserende" diskurs gjorde endringer både vanskelig og lite ønsket. Disiplineringen var fortsatt sterk.

8. AVSLUTNING

I denne rapporten har jeg forsøkt å svare på hvorfor vi slutter opp om de restriksjoner og plikter staten pålegger oss, nærmere bestemt hvorfor staten har politisk legitimitet. Ved å fokusere på verneplikten, som representerer selve koblingen mellom stat og nasjon, har jeg søkt å vise at en slik legitimitet varierer i tid og dermed aldri er gitt.

Dermed måtte dagens samtykke analyseres empirisk og historisk for å se på utviklingen av det. En historisk tilnærming er imidlertid heller ingen garanti mot epistemologiske problemer. Fordelen med en genealogi er at den tar utgangspunkt i dagens tilstand og søker å studere hvordan vi "kom hit". Ved å studere utviklingen nettopp av de grunnleggende ontologiske aspektene av utviklingen, er målet blant annet å kunne se endringene og diskontinuitetene i utviklingen, og forsøke å se maktspektene i dette.

Den tidlige norske statsdannelsen var svært begrenset, og hadde liten innflytelse på folks liv. Når den gjorde seg gjeldende, var den både vilkårlig og dominerende. Fysisk tvang var et nødvendig og normalt virkemiddel. Det er vanskelig å snakke om noe samtykke eller noen grunnkonsensus i denne perioden. Statens politiske legitimitet var med andre ord svært begrenset. Etter hvert ble allikevel staten større og mer omfattende. Ikke minst utviklingen av hæren fordret bedre organisasjon og struktur. Gradvis ble tvangsmakten mer regulert, mer forutsigbar og mindre vilkårlig. Makten var fremdeles ovenfra og ned, men den var lettere å akseptere ettersom den ikke hadde så uforutsigbare utslag som tidligere. Disiplineringen av samfunnet skjedde altså først gjennom en voksende stat som benyttet moderne styringsteknikker og kunnskaper (blant annet statistikk). Gradvis ble også individet i sterkere grad knyttet til staten gjennom direkte ansvarsbyrder som personlig verneplikt. Oppkomsten av politiske teorier til å forklare og legitimere praksis var også viktig. Verneplikten ble en sentral del av Grunnloven nettopp ved at den representerte teorien om folkesuvereniteten i praksis. Makten ble med andre ord gradvis flyttet fra sentrale aktører ut i et mer diffust diskursivt nettverk bestående av kunnskap, teori og en voksende stat. Selv om dominansmakten fortsatt var til stede, for eksempel ved at verneplikten fortsatt i stor grad var forbeholdt bøndene, innebar denne dreiningen en gryende disiplinering av samfunnet.

Noe fullt bilde av denne prosessen får vi imidlertid ikke før vi studerer utviklingen av den nasjonale identiteten, en prosess som ikke bare omfattet elitene, men også etterhvert bondealmuen. Jeg argumenterte for viktigheten av å se kollektive identiteter som fleksible og subjektive størrelser som kan eksistere uavhengig av materielle fundament som fjell, fjorder eller lignende. Identitet er en diskursiv representasjon. De norske representasjonene av nasjonen var da også svært selektive, ikke bare i forhold til elitenes moral og syn på bøndene, men trakk i vel så stor grad en grense mot Sverige og Danmark. Ved hjelp av blant annet vitenskapen

som innhyllet dette i “objektive termer”, ble disse representasjonene avpolitisert frem mot 1905, en prosess som var svært vellykket. Patriotismen i 1905 bygde på et klart Selv-bilde og et klart bilde av den Andre. Andre Selv/Andre representasjoner kom i skyggen av denne inntil videre. Effekten av disiplineringen nådde således et slags høydepunkt i 1905.

Det tok imidlertid ikke så lang tid før den nasjonale identiteten ble re-politisert. Oppkomsten av arbeiderbevegelsen og de nye partiene på høyresiden innebar også en kamp om representasjonen av den nasjonale identitet. Arbeiderpartiet avviste det nasjonale slik de borgerlige partiene representerte den, og mange nektet militærtjeneste på politisk grunnlag. Det var altså uenighet om hvilket Selv/Andre bilde som gjaldt. Arbeiderpartiets maktovertakelse innebar ikke bare at partiet ble mindre radikalt og aksepterte det nasjonale. Man ser også at deres representasjon av det nasjonale som noe moderne og fremtidsrettet overtok for den mer tilbakeskuende representasjonen de borgerlige hadde. Dette fortsatte etter den andre verdenskrigen, men nå i en helt annen internasjonal kontekst. Den kalde krigen la sterke føringer på alt politisk liv, og oppslutningen om forsvaret og verneplikten var usedvanlig høy. Selv/Andre-bildet var svært dikotomiserende, det var lite rom for mellomposisjoner. Også denne situasjonen ble avpolitisert i den betydning at få kunne tenke seg en tilstand uten den kalde krigens grunnleggende rammer.

Verneplikten i Norge i dag hviler altså på et helt nettverk av prosesser. Dels hviler den på en effektiv og aktiv statlig styring og regulering i samfunnet generelt. Dels hviler den på en nasjonal identitet som vedlikeholdes på mange nivåer og felt, og som fremstår som “naturlig” og avpolitisert.

Verneplikten oppfattes ikke som unødvendig tvang, da de fleste implisitt støtter det rasjonale som ligger under. Samfunnet blir, og har blitt, disiplinert. Folk føler og opplever frihet, og ser begrensningene som “naturlige” eller “nødvendige”. Makten i disiplineringen ligger altså i oss selv ikke hos noen “fyrste” utenfor oss. Der er altså ikke staten alene som skriver oss ut, det er tradisjonen den hviler og ikke minst det sivile samfunns og hvert enkelt individs aksept. Vi lar oss innrullere og aksepterer dermed implisitt å dø og drepe for det “forestilte fellesskap”. Deri ligger også makten. Den er produktiv og skapende ikke negativ og begrensende, men det er like fullt makt. Selv om vi ikke vet hvordan folk ville reagere i tilfelle krig, så vet vi at oppslutningen om norsk forsvarspolitik og om verneplikten generelt er høy. Det har imidlertid ikke alltid vært slik.

Hva så med fremtiden? Jeg skriver som om vi fremdeles befant oss i den kalde krigen, men avslutningen av den innebærer store endringer. Den nye situasjonen innebærer en mer åpen og usikker, men også mindre utrygg situasjon. Fra å ha en klar Annen og fiende i ett har vi plutselig ingen av delene, bare en mengde våpen på Kola, der det sarkastisk heter at man har gått fra “våpenopprustning” til “våpenrusting”. Selv om det stadig advares mot å avskrive trusselen, er det få som reelt frykter et russisk angrep i dag. Forsvaret er i kraftig omstilling, men dette har ikke ført til grunnleggende endringer på vernepliktsystemet. Forsvaret har fått flere oppgaver utenfor landets grenser samtidig som nordflanken blir regnet som mindre viktig i Nato-sammenheng.

Denne radikale endringen av den internasjonale, og dermed også nasjonale, situasjonen kan få viktige konsekvenser. Kan vi for eksempel regne med like stor oppslutning om verneplikten som før? Vil like mange se den som “naturlig” eller “nødvendig”? Eller vil flere føle at det er et “bortkastet år” uten noe verdi? Foreløpig har man ikke sett så store endringer i militærnektertallene, men det kan ha andre årsaker.⁷⁴

Kan det også tenkes at dagens samfunnsendringer, som innebærer økt kommunikasjon, økt mobilitet, og mer komplekse identitetsforhold, i økende grad vil utfordre det nasjonal-territorielle fundamentet som mye av dagens politikk hviler på? Vi vet at staten ikke har så suveren kontroll over politikk og økonomi som den kanskje engang hadde. Global økonomi og transnasjonale organisasjoner og selskaper bryter statsgrensene. Kanskje internasjonal kommunikasjon, migrasjon og lignende vil undergrave nasjonalstaten også på det identitetsmessige plan? Er nasjonen, det “forestilte fellesskap”, i vel så stor endring som staten?

Jeg skal ikke ta stilling til disse spørsmålene her. Det er imidlertid liten tvil om at statens politiske fundament vil endres dersom den nasjonale identitet gjør det. Som alle politiske fundament er denne også skjør og kontigent, og krever ikke bare vedlikehold, men også endring, tilpasning og tidvis nytt innhold. Hvorvidt det blir stor politisk kamp om dette, slik vi blant annet så det ble i mellomkrigstiden og i andre halvdel av forrige århundre, vet vi ikke. Etter de store ideologiers død foregår imidlertid ikke politikken så mye i store oppgjør og konflikter, men mer i det små, i grupperinger og interessefraksjoner. Det er derfor vanskelig å spå om fremtidens utvikling. Det eneste som genealogisk sett er sikkert, er at statens, nasjonens og vernepliktens politiske legitimitet til syvende og sist må begrunnes på nytt, i en ny kontekst, tilpasset en ny tid. Man kan ikke stole på at gårdsdagens fundament skal være bærende i også i morgen.

⁷⁴ For eksempel har tjenestetiden i forsvaret blitt innskrenket, mens siviltjenesten inntil nylig fortsatt var på 16 måneder.

Litteratur

- Agøy, Nils Ivar (1997): *Militæretaten og "den indre fiende" fra 1905 til 1940*. Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo: Universitetsforlaget.
- AKP(m-l)s militærpolitiske program (1979)*. Oslo: Oktober.
- Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities*. London: Verso
- Anderson, Benedict (1996): *Forestilte fellesskap : refleksjoner omkring nasjonalismens opprinnelse og spredning*. Oslo: Spartacus.
- Angell, H. (1905): *Fortællinger fra grænsevagten*. Kristiania: Aschehoug & Co.
- Arbo, C.O.E. (1875): *Om sessions-undersøgelsernes og rekruterings-statistikens betydning for videnskaben og staten*. Christiania: Det Steenske bogtrykkeri.
- Bagge, Sverre og Knut Mykland (1987): *Norge i dansketiden: 1380-1814*. Oslo: Cappelen.
- Barker, Martin (1981): *The New Racism*. Frederick MD.: University Publications of America
- Bartelson, Jens (1995): *A Genealogy of Sovereignty*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Zygmunt (1993): *Postmodern Ethics*. Cambridge, MA.: Blackwell.
- Berg, Roald (1995): *Norge på egen hånd. Norsk utenrikspolitisk historie, bind 2*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Berg Eriksen, Trond (1989): *Nietzsche og det moderne*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Berggrav, Jørgen (1996): "Forsvarets rolle i norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk etter 1949", s. 67- 88 i Arne Olav Brundtland (red.): *Finsk og norsk forsvar. Alltid for samme formål - alltid med ulik kurs?* Oslo: Norsk utenrikspolitisk institutt. Seminarrapport.
- Beronius, Mats (1991): *Genealogi och sociologi*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag.

- Bjørge, Tore (1997): *Racist and Right-Wing Violence in Scandinavia. Patterns, Perpetrators and Responses*. Doctoral dissertation submitted to the University of Leiden.
- Bjørnøy, Olav Håkon (1952): *Forsvarspolitik og unionspolitikk : Venstres opprustningspolitikk 1895-1903*. Universitetet i Oslo, Historisk institutt. Hovedoppgave.
- Bokmålsordboka* (1986). Oslo: Universitetsforlaget.
- Breidelid, Olav, Tore Hiorth Oppegaard og Per Torblå (1990): *Hæren etter annen verdenskrig. 1945-1990*. Oslo: Fabritius.
- Brundtland, Arne Olav (1966): "Nordisk balanse før og nå", *Internasjonal Politikk* 24: 491-541.
- Bull, Edvard (1975): "Fra bøndernes og husmennenes samfunn til den organiserte kapitalisme", s. 225 - 266 i Ottar Dahl m.fl. (red.): *Makt og motiv. Et festskrift til Jens Arup Seip*. Oslo: Gyldendal.
- Bull, Hedley (1966): "International Theory: The Case for a Classical Approach", *World Politics*, 18: 361- 377.
- Bull, Hedley (1977): *The Anarchical Society*. London: Macmillan
- Calhoun Craig (1994): "National Traditions: Created or Primordial?" s. 9 - 30 i Øystein Sørensen (red.): *Nasjonalt identitet - et kunstprodukt?*. Oslo: Norges forskningsråd. KULTs skriftserie nr. 30/NASJONAL IDENTITET nr. 5.
- Carr. E. H. ([1939] 1981): *The Twenty Years Crisis 1919-1939*. London: Macmillan Papermac.
- Cassels, Alan (1996): *Ideology & International Relations in the Modern World*. London: Routledge.
- Cohen, Eliot A. (1985): *Citizens and Soldiers: the dilemma of military service*. Ithaca N.Y.: Cornell University Press.
- Coker, Christopher (1994): *War and the 20th Century. The Impact of War on the Modern Consciousness*. London: Brassey's.
- Connolly, William E. (1989): "Identity and Difference in Global Politics", kap. 14 i James Der Derian og Michael Shapiro (red.): *International/Intertextual Relations. Postmodern Readings of World Politics*. New York: Lexington Books.

- Connolly, William E. (1991): *Identity/Difference*. Ithaca NY: Cornell University Press.
- Dahl, Hans Fredrik (1969): *Fra klassekamp til nasjonal samling*. Oslo: Pax.
- Dahl, Hans Fredrik (1975): *Norge mellom krigene/Det norske samfunnet i krise og konflikt 1918-1940*. Oslo: Pax.
- Dahl, Ottar (1986): *Problemer i historiens teori*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dahl, Ragnvald (1967): "Utvidet forsvarsbegrep = utvidet vernepliktsbegrep?" s. 30-54 i Tønne Huitfeldt, Ragnvald Dahl og Paul Thyness: *Sivilarbeide og Verneplikt*. Oslo: Minerva.
- Dale, Geir (1996): *National identity and conflict in Estonia and Moldova : a theoretical and empirical re-cognition of national identity and conflict in post-Soviet nation-states*. Universitetet i Oslo, Institutt for statsvitenskap. Hovedoppgave.
- Derrida, Jacques (1974): *Of Grammatology*. London: Johns Hopkins
- Dreyfus, Hubert L. & Paul Rabinow (1982): *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics*. London: Harvester.
- Eriksen, Anne (1997): "Norge - en naturlig historie", *Historisk Tidsskrift* 76: 76-85.
- Eriksen, Knut Einar og Einar Niemi (1981): *Den finske fare: sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860-1940*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fjørtoft, Kjell (1987): *Spionfamilien*. Oslo: Gyldendal.
- Fjørtoft, Kjell (1995): *De som tapte krigen*. Oslo: Gyldendal.
- Fleischer, C.J. (1956): *Militær straffelov av 22. Mai 1902 med tilhørende bestemmelser av den almindelige borgerlige straffelov og kommentarer*. Oslo: Johan Grundt Tanum.
- Flyvbjerg, Bent (1991): *Rationalitet og Makt. Det konkrete videnskap*. Odense: Akademisk Forlag.
- Forsvarssjefen (1986): *Forsvarsstudien 1985*.

- The Fortuna Dictionary of Modern Thought* (1995) London: Fontana Press.
- Foucault, Michel (1977): *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. London: Penguin Books.
- Foucault, Michel (1978): *The History of Sexuality. Vol. 1. An introduction*. New York: Random House.
- Foucault, Michel (1984): "Truth and Power", s. 51-75 i Paul Rabinow (red.): *The Foucault Reader*. London: Penguin.
- Foucault Michel (1991): "Governmentality", s. 87- 104 i Graham Burchell m.fl. (red.): *The Foucault Effect*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Fuller, J. F. C. (1961): *The Conduct of War. 1789-1961*. New York: Da Capo Press.
- Fure, Odd-Bjørn (1996): *Mellomkrigstid 1920-1940. Norsk utenrikspolitisk historie, bind 3*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Furre, Berge (1982): *Norsk historie 1905-1940*. Oslo: Det norske samlaget.
- Furre, Berge (1991): *Vårt hundreår*. Oslo: Samlaget.
- Gabrielsen, Per Gunnar (1981a): - *Et sterkt, uavhengig forsvar!* Oslo: Oktober.
- Gabrielsen, Per Gunnar (1981b): *Geriljakrigføring i Norge*. Oslo: Oktober.
- Galtung, Johan (1971): "A Structural theory of Imperialism", *Journal of Peace Research* 8: 81-117.
- Galtung, Johan (1994): *Human Rights in Another Key*. Cambridge: Polity Press.
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and nationalism*. Oxford : Blackwell.
- George, Jim (1994): *Discourses of Global Politics: A Critical (Re)Introduction to International Relations*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Giddens, Anthony (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gilje, Nils og Harald Grimmen (1995): *Samfunnsvitenskapens forutsetninger*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Gulbranson, C. (1936): "Trygg ditt land! Bygg ditt land!", s. 233-301 i C. Gulbranson og R. Graff: *Forsvarsforeningen i Norge gjennom femti år 1886 - 1936*. Oslo: Grøndahl.
- Gregersen, N.J. (1871): "Hvorvidt kan det ansees hensigtsmæssig, at Nordlands og Finmarkens befolkning indgaar i det almindelige Landforsvarsvæsen, og hvorledes bør man for dette Tilfældet organisere de Stridskræfter, som disse Distrikter kunne oppstille?", *Norsk Militært Tidsskrift* 34: 317-60, 35: 165-168, 225-250.
- Haffner, M. (1929): "Sjørøveriets siste dage i Middelhavet", *Norsk Tidsskrift for Sjøvæsen* 47: 21-37.
- Hansen, Lene (1997): "Konstruktivisme, Rusland og Europa", *Internasjonal politikk* 55: 151-160.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1952): *The Philosophy of Right; The Philosophy of History*. Chicago: William Benton.
- Hernes, Gudmund (1977): "Modellenes maskerade", *Historisk Tidsskrift*. 56: 80-90.
- Hindess, Barry (1996): *Discourses of Power. From Hobbes to Foucault*.
- Hobsbawm, E.J. (1992): *Nations and nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. J. og Terence Ranger (1983): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodne, Fritz (1981): *Norges økonomiske historie 1815-1970*. Oslo: Cappelen.
- Hoel, Adolf (1966): *Svalbard. Bind II*. Oslo: Sverre Kildahls boktrykkeri.
- Holm, Terje Harald (1985): "Norsk militærhistorisk forskning i det 20. århundre", s. 219- 232 i *Militär-historisk tidskrift*. Stockholm: Militärhistoriska avd. vid Kungl Militärhögskolan.
- Holst, Johan Jørgen (1967a): *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*. Bind I. Oslo: Norsk utenrikspolitisk institutt.
- Holst, Johan Jørgen (1967b): *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*. Bind II. Oslo : Norsk utenrikspolitisk institutt.

- Hoy, David Couzens (1994) : "Conflicting conceptions of critique: Foucault versus Habermas," kap. 5 i David Couzens Hoy og McCarthy (red): *Critical Theory*, London: Blackwell.
- Huitfeldt, Tønne (1997) : *De norske partisanene i Finmark 1941-1944 - i skyggen av den kalde krigen*. Oslo: Institutt for forsvarsstudier. IFS Info 3/97.
- Høgset Oddbjørg (red.) (1977): *Erotiske folkeeventyr*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Haave, Per (1981): "Totalnektning i Norge" s. 13- 22 i Folkereisning mot Krig: *Verneplikt- Statlig tvangsarbeid*. Bergen: Kaspar.
- Jæger, Øyvind (1997): *Securitising Russia: Discursive Practices of the Baltic States*. København: Copenhagen Peace Research Institute, COPRI working papers / Vol. 1997/10.
- Kennan, George (1960): "The Sources of Soviet Conduct," s. 244-261 i Alexander Dallin (red.): *The Soviet Conduct in World Affairs*. New York: Columbia University Press.
- Keohane, Robert O.(red.) (1986): *Neorealism and Its Critics*. New York: Columbia University Press.
- Kjelstadli, Knut (1978): "Standsamfunnets oppløsning", *Kontrast* 7:50- 60.
- Knudsen, Olav Fagelund (1994): *Anarki og fellesskap : en innføring i studiet av internasjonal politikk*. Oslo: Tano.
- Kristiansen, Tom (1996): "Grunntrekk i norsk militærhistorie til Atlanterhavspakten," s. 28-42 i Arne Olav Brundtland (red.): *Finsk og norsk forsvar. Alltid for samme formål - alltid med ulik kurs?* Oslo : Norsk utenrikspolitisk institutt. Seminarrapport.
- Kuhnle, Stein (1989): "Statistikkens historie i Norden", s. 21 - 45 i *Norden förr och nu: ett sekel i statistisk belysning*. Stockholm: 18:e Nordiska statistikermötet.
- Kaartvedt, Alf (1995): "1814-1905. Unionen med Sverige" Del III i Narve Bjørgo m.fl. (red): *Selvstendighet og union*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lukes, Steven (1974): *Power: A Radical View*. London: Macmillan.
- Lukes , Steven (1986): "Introduction", i Steven Lukes (red.): *Power*. New York: New York University Press.

- Lund-rapporten (1996): *Rapport til Stortinget fra kommisjonen som ble nedsatt av Stortinget for å granske påstander om ulovlig overvåkning av norske borgere*. Rapport 15 (1995-96).
- Lunden, Kåre (1992): *Norsk grålysning*. Gjøvik: Det Norske Samlaget
- Løvenskiold, Severin (1914): "Bemærkning til den 11 grunnsetning", i *Riksforsamlingens forhandlinger. Bind 1*, s. 227, Kristiania: Grøndal & Søn.
- Malnes, Raino (1990): *Political realism: An exposition*. Oslo: Institutt for statsvitenskap, UiO.
- Malnes, Raino (1993): *The Hobbesian theory of international conflict*. Oslo : Universitetsforlaget.
- Marcuse, Herbert (1964): *One Dimensional Man*. London: Sphere
- Midgaard, Knut (1967): *Strategisk tenkning : noen spillteoretiske emner med særlig tanke på internasjonal politikk*. Oslo: Norsk utenrikspolitisk institutt.
- Midgaard, Knut (1984): "Krisestabilitet og rustningsdynamikk. Noen spillteoretiske betraktninger," s. 51-71 i Øyvind Østerud (red.): *Den truende freden*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Udkast til Militær straffelov (1850). Christiania: Grøndahl.
- Militær straffelov av 22de mai 1902. Oslo: Grøndahl.
- Morgenthau, Hans J. (1972): *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York: Alfred A. Knopf.
- Nathanson, Charles (1988): "The Social Construction of the Soviet Threat: A Study in the Politics of Representation", *Alternatives* 13: 433-483.
- Nerbøvik, Jostein (1994): "Den norske kulturnasjonen", s. 139- 158 i Øystein Sørensen (red.): *Nasjonal identitet - et kunstprodukt?*. Oslo: Norges forskningsråd. KULTs skriftserie nr. 30/NASJONAL IDENTITET nr. 5.
- Neumann, Iver B. (1996a): "Self and Other in International Relations", *European Journal of International Relations* 2: 139-174.
- Neumann, Iver B. (1996b): *Russia and the Idea of Europe*. London: Routledge.

- Neumann, Iver B. (kommer): *The Uses of the Other. The "East" in European Identity formation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Neumann, Iver B. og Ståle Ulriksen (1997): "Norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk," s. 94 - 123 i Torbjørn L. Knutsen, Gunnar Sørbo og Svein Gjerdaaker (red.): *Norges utenrikspolitikk*. Oslo: Cappelen Akademisk forlag.
- Nietzsche, Friederich ([1887] 1969): *Moralens genealogi*. Oslo: Gyldendal
- NMT (Norsk Militært Tidsskrift) 1871, nr. 35.
- Nordby, Trond (1986): "Norsk nasjonalisme som historisk problem", *Nytt Norsk Tidsskrift*, 3: 65 - 79.
- Nordby, Trond (1989): *Karl Evang : en biografi*. Oslo: Aschehoug.
- Nordby, Trond (1991): *Det moderne gjennombruddet i bondesamfunnet. Norge 1870-1920*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nordby, Trond (1995): "State and Nation-building," kap. 7 i William H. Hubbard m.fl. (red.): *Making a historical culture: historiography in Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Norton, Anne (1988): *Reflections on Political Identity*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- NOU 1979:51: *Verneplikt*.
- NOU 1992:12: *Forsvarskommissjonens innstilling*.
- Nåvik, Ørnulf (1996): *Vernepliktens historie*. Oslo: Elanders Forlag.
- Popper, Karl (1961): *The poverty of historicism*. London: Routledge/Kegan Paul.
- Pryser, Tore (1985): *Norsk historie 1800-1870*. Oslo: Samlaget.
- Rabinow, Paul (red.) (1984): *The Foucault Reader*. London: Penguin.
- Riste, Olav (1995): "'Den ideale fordring': Fremveksten av ein norsk tryggingpolitikk 1905-1949", s. 13-34 i Jon kristen Skogan (red.): *I frigjøringsens spor*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Rokkan, Stein (m.fl.) (1970): *Citizens, Elections, Parties: approaches to the comparative study of the processes of development*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rokkan, Stein (1987): *Stat, nasjon, klasse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rosland, Kjell G. (1966): "Hvorfor et utvidet forsvarsbegrep?" s. 9-23 i Tore Linné Eriksen, Sverre Røed Larsen og Kjell G. Rosland: *Verneplikten i fare*. Oslo:Pax.
- Roth, Hans Ingvar (1996): "Kommunitarisme kontra liberalisme - en skinnkonflikt?" *Samtiden* (4) : 41 - 48.
- Ruud, Morten (1979): "Fritakskriteriene etter § 1 i lov om fritaking for militærtjeneste av overbevisningsgrunner", s. 257- 318 i NOU 1979:51: *Verneplikt*.
- Røed Larsen, Sverre (1966): "Brev til mine dommere," s. 25-45 i Linné Eriksen, Tore, Sverre Røed Larsen og Kjell G. Rosland: *Verneplikten i fare*. Oslo:Pax.
- Sanness, John (1965): "Om dette heftet", *Internasjonal politikk* 23:1-10.
- Scheen, Rolf (1933): "Den norske marine og Krimkrigen", *Norges Sjøforsvar* 3: 42-74.
- Scheen, Rolf (1940): "Den norske marine og 1. Slesvigske krig, 1848-1850", *Norsk Tidsskrift for Sjøvæsen* 58: 189-205.
- Schaanning, Espen (1996): "Diskursens materialitet", *ARR* (1):60-73
- Seip, Anne-Lise (1994): "Jakten på nasjonal identitet", *Nytt Norsk Tidsskrift* 11: 281-294.
- Seip, Jens Arup (1963): *Fra embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Seip, Jens Arup (1977): "Makt og økonomi. En klargjøring", *Historisk Tidsskrift* 56:203-206.
- Seip, Jens Arup (1978): "Studiet av makt" i Jens Arup Seip m.fl.: *Hva er makt?*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Seip, Jens Arup (1988): "Teorien om det opinionsstyrte enevælde," kap. 1 i Jens Arup Seip: *Politisk ideologi. Tre lærestykker*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Sejersted, Francis (1978): *Den vanskelige frihet 1814-1850. Cappelens Norgeshistorie bind 10*. Oslo: Cappelen.
- Sejersted, Francis (1979): "Demokrati og rettsstat - et perspektiv på 1800-tallets politiske brytninger", *Historisk Tidsskrift* 58: 1-42.
- Sejersted, Francis (1983): "Politikk som interessekamp eller styringsproblem", s. 51-69 i Trond Bergh (red.): *Deltakerdemokratiet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Smith, Adam (1970): *The Wealth of Nations: Books I-III*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Smith, Anthony D. (1983): *Theories of Nationalism*. New York: Holmes & Meier.
- Smith, Anthony D. (1991): *National identity*. London : Penguin.
- Solberg, Øyvind (1993): "Verneplikten 200 år", *Ikkevold* (115): 35-37.
- Stenseth, Bodil (1993): *En norsk elite : nasjonsbyggerne på Lysaker: 1890-1940*. Oslo: Aschehoug.
- St. meld. nr. 70 (1983-84): *Om verneplikt*.
- St. meld. nr. 27 (1988-89): *Om militær verneplikt og sivil tjenesteplikt*.
- St. meld. nr. 22 (1995-96): *Om sivil tjenesteplikt*.
- Stromberg, Roland N.(1990): *European Intellectual History Since 1789*. Engelwood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Strøm, Knut Erik (1995): "Forord til faksmilieutgaven", i H. Angell *Syv-aars-krigen for 17. mai 1807-1814*. Oslo: Bjørn Ringstøms Antikvariat.
- Strømme, Ottar [Lars Borgersrud] (1977): "*Stille mobilisering*" : *hvorfor det blei stille og delvis mobilisering 9. april 1940 og hvorfor soldatene fikk ubrukelige våpen*. Oslo: Oktober.
- Strømme, Ottar [Lars Borgersrud] (1978): *Den hemmelige hæren : den hemmelige militære organisasjonen mot "indre uro" i Norge fra 1918 til 1940*. Oslo: Oktober.
- Strømme, Ottar [Lars Borgersrud] (1979): *I tilfelle opprør : det norske militærapparatet fra 1814 til 1905*. Oslo: Oktober.

- Szakolczai, Arpád (1993): *Nietzsche's Genealogical Method: Presentation and Application*. Florence: European University Institute. Working Paper SPS 93/7.
- Sæter, Odd Jostein (1979): "Rettfærdsteori og militærneking", s. 346- 359 i NOU 1979:51: *Verneplikt*.
- Sørensen, Øystein (1995): "Når ble nordmenn norske?" s. 179-195 i Øystein Rian m.fl.: *Revolusjon og resonnement*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tamnes, Rolf (1986): "Kamp mot russere på tysk jord? Tysklandsbrigaden og den kalde krigen 1947 - 1953," s. 82-168 i Rolf Tamnes (red.): *Forsvarstudier. Årbok for Forsvarshistorisk forskningssenter Forsvarets høyskole*. Oslo: Tano.
- Thommesen, Bjørn (1996): "Fiendens primat - utsnitt av den europeiske realpolitikens metafysikk," s. 155 - 190 i Kate Bundt-Hansen og Lars Martin Fosse (red.): *Kulturmark. Perspektiver på europeisk historie og tankeliv*. Oslo: Europaprogrammet
- Thorkildsen, Dag (1994): "Skandinavismen - en historisk oversikt," s. 191- 209 i Øystein Sørensen (red.): *Nasjonalt identitet - et kunstprodukt?*. Oslo: Norges forskningsråd. KULTs skriftserie nr. 30/NASJONAL IDENTITET nr. 5.
- Thune, F. Henrik (1997a): "The man who planned to redeem the world". Presentert på den 5. nasjonale fagkonferanse i statsvitenskap, Geilo 13-15 januar 1997.
- Thune, F. Henrik (1997b): *Fra individer til stater: Sikkerhet, frihet og staten som en del av et større hele. Momenter til en kommunal forståelse av sikkerhetspolitikk*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for statsvitenskap. Hovedoppgave.
- Todorov, Tzvetan (1991): *The Conquest of America. The Question of the Other*. New York, NY.: Harper Perennial.
- Try, Hans: (1979): *To kulturer en stat. 1851- 1884. Cappelens Norgeshistorie bind 11*. Oslo: Cappelen.
- Turner, Victor W. (1970): "Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*," s. 198- 213 i Eugene A. Hammel og William S. Simmons (red.): *Man makes sense : a reader in modern cultural anthropology*. Boston: Little, Brown and Company.
- Ullock, Christopher J.(1996): "Imagining Community: A Metaphysics of Being or Becoming?", *Millennium. Journal of International Studies* 25: 425- 441.

- Ulriksen, Ståle (1996): "Forvaret- fortid og fremtid", *Norges Forsvar* (10): 18 - 24.
- Ulriksen, Ståle (kommer): "Den norske forsvarstradisjonen", Del I og IV i Iver B. Neumann, Anders Kjølberg og Ståle Ulriksen: *Den norske forsvarstradisjon og de nye utfordringer*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Vaupell, Otto (1876): *Den dansk-norske Hærs Historie*. Kjøbenhavn: Gyldendal
- Visker, Rudi (1995): *Michel Foucault. Genealogy as Critique*. London: Verso.
- Walker R.B.J. (1993): *Inside/outside: international relations as political theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waltz, Kenneth N. (1959): *Man, the State and War. A Theoretical Analysis*. New York: Columbia University Press.
- Waltz, Kenneth N. (1979): *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley
- Waltz, Kenneth N. (1986): "Laws and Theories", kap. 2 i Robert O. Keohane (red.): *Neorealism and its Critics*, New York: Columbia University Press.
- Walzer, Michael (1977): *Just and Unjust Wars*. Basic Books.
- White, Hayden (1987): *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. London: Johns Hopkins University Press.
- Wight, Martin (1995): "Why is There No International Theory?", Kap. 2 i James Der Derian (red.): *International Theory: Critical Investigations*. London: Macmillan.
- Wolf, Eric R. (1982): *Europe and the people without history*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Øidne, G. (1957) "Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet", *Syn & Segn* 3.
- Ørvik, Nils (1961): *Sikkerhetspolitikken 1920-1939*. Bind I og II. Oslo: Tanum.
- Østerud, Øyvind (1996): "Antinomies of Postmodernism in International Studies", *Journal of Peace Research* 33: 385-390.

Østerud, Øyvind (1997): "Kunnskap som illusjon? Søkelys på den postmoderne fagkritikken", *Nytt Norsk Tidsskrift* 14:131-145.

Aarnes, Sigurd Aa. (1980): "Nasjonen finner seg selv," s. 128-150 i Ingrid Semmingen M. fl. (red.): *Norges kulturhistorie bind 4: Det gjenfødte Norge*. Oslo: Aschehoug.